

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR
2016, cild 59

SCIENTIFIC WORKS
OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN
2016, volume 59

ТРУДЫ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА
2016, том 59

1947-ci ildən
Nəşr olunur

59/2016

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
Qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV

AMEA-nın müxbir üzvü

Redaksiya heyəti:

akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**,
akad. İsmayıl **HACIYEV**, AMEA-nın müxbir üzvü
Nərgiz **AXUNDOVA**, t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**,
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRƏMOV** (baş redaktor müavini),
t.ü.e.d. Həsən **ƏLİBƏYLİ**, t.ü.f.d. İradə **ƏLİYEV** (buraxılışa
məsul), t.ü.e.d. Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,
t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, r.ü.f.d. Mehri **XANBABAYEVA**,
t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV**, t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL**,
t.ü.e.d. Adil **MƏMMƏDOV**,
t.ü.f.d. Göhər **MƏMMƏDOVA** (məsul katib),
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**,
t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ**, t.ü.e.d. Məryam **SEYİDBƏYLİ**,
t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ISBN 978-9952-8268-9-0

© AMEA Tarix İnstitutu, 2011

XƏLİFƏ ÖMƏRİN ƏDLİYYƏYƏ BAĞLI PRİNSİPLƏRİ

Şahlar ŞƏRİFOV

Açar sözlər: Allah, Quran, din, qanun, peyğəmbər

Keywords: Allah, Quran, religion, justice, Prophets

Ключевые слова: Аллах, Коран, религия, закон, Пророки

a. Məzalim

Müsəlman dövlətlərin ortaq ədliyyə müəssisələrindən biri olan məzalim, bu dövlətlərdə ədalətli bir cəmiyyət sistemi qurmaq məqsədi ilə ortaya çıxmışdır. Məzalim əsas idarənin mərkəz sistemində yer alıb, siyasi, hüquqi, idarə və həmçinin ədliyyə mühakimə mərkəzlərində dövlətin nüfuzlu məmurlarının iştirak etdiyi bir təşkilat halında fəaliyyət göstərən bir dövlət orqanıdır [1. s.19].

Bu sistemdə ədli ixtisasla yanaşı tətbiq etmə və idarə etmə də mövcuddur. Ədliyyənin həll etməkdə çətinlik çəkdiyi ixtilafları məzalim nəticəyə bağlayar. Ancaq bu sistemin əsl quruluş səbəbi ədliyyənin bəzi böyük dövlət adamları və böyük valilərin hüquq dövlətinə boyun əymələrini təmin etməkdə aciz qalmaları halında bu hakimiyyətin ədliyyə yerinə problem olan vəziyyəti gerçəkləşdirməsi və bunların qanuna boyun əymələrini həyata keçirməkdir. Buna görə İslamdakı məzalim sistemi, müasir mənasıyla idarə məhkəmələrinə bənzəməkdədir. Mavərdi məzalimi belə tərif edir: “Zalimləri qorxu ilə insafa gətirmək və inadkarlıq edən şikayətçiləri heybətlə bu işdən çəkəndirməkdir”. İbn Xəldun “Müqəddimə”sində “məzalim güc və ədalətin birləşdiyi bir məqamdır. Yüksək bir qüdrətə və qorxu yaradan bir heybətə möhtacdır. Zalimi diz çökməyə məcbur edər və azğınları doğru yola yönəldər. Bu qazının vəzifələrindən daha genişdir” deyir [2. s.564-565].

Məzalimin təşkil edilməsi və onun öz funksiyasını yüksək səviyyədə və müntəzəm olaraq yerinə yetirməsi üçün xəlifə Ömər lazım olan hər şeyi edərək bu təşkilata çox önəm və diqqət yetirmişdir. Bu vəzifəni yerinə yetirən nazir üçün axtarılan şərtlərdə bu xüsusiyyətlər ön plana çıxır,

qədir və qiymət sahibi olması, söylədiyini həyata keçirəbilən olması, həddən artıq namuslu olması ilə bərabər təqva sahibi olması da gərəklidir. Başlanğıcda məzalim ilə ədliyyə bir-birindən ayrılmaz bir bütöv idi. Əvvəllər müsəlmanlar arasındakı ixtilaflar ədliyyədə həll edilir və müsəlmanlar da onun verdiyi hökm ilə razılaşırdılar [3. s.312-313].

Bu səbəblə xəlifə Ömər valilərə qarşı çox qəti davranır, günah işləməmələri üçün daima onlara xəbərdarlıq edirdi. Bir dəfə Həcc mövsümündə onlara xitabən belə demişdi: “Mən sizi xalqın üzünə vurmaq məqsədilə göndərmədim. Günahsız yerə xalqın üzünə vuran vali, mənə gəlsə and olsun ki, ona qisas cəzası tətbiq edərim”.

Bu səbəblə də xəlifə məzalim məhkəmələrinin qurulmasını əmr etmişdir. Məzalimin ortaya çıxışı və ona verilən tərif və görüşlər müxtəlifdir. Uzun bir tarixi keçmişə sahib məzalimin İran və hətta cahiliyyət dövrünə qədər uzandığı bildirilməkdədir [4. s.205-206]. Məzalimin əsas xüsusiyyətləri bundan ibarətdir. Dövlət içində səlahiyyət və nüfuz sahibi şəxslərin fərdlərə qarşı işlədiyi və fəqət normal qəzanın hökmə bağlaması və ona riayət etməsi imkanı olmayan zülm hadisələrinə baxmaqla məsul olan və eyni zamanda yüksək hakim səlahiyyətidir.

Məzalim ədliyyədən fərqli olmaqla yanaşı, onu tamamlama mahiyyətində ortaya çıxmışdır. Bildiyimiz kimi, xəlifənin baş vermiş zülm hadisələrinə və həmçinin bir çox şikayətlərə şəxsən baxma səlahiyyəti vardır. Ancaq, xəlifə özü bu səlahiyyəti lazım olduqda, vali və əmirələrə verə bilər.

Məzalimin əsas vəzifələri bunardır:

1) Xalqa qarşı sərt davranaraq haqq və ədalət yolundan azan zalim idarəçilər haqqındakı şikayətlərin incələnməsi.

2) Məmurların, vergi və digər dövlət mallarını yığarkən etdikləri haqsızlıqların ortadan qaldırılması.

3) Divan katiblərinin yoxlanılması. Bunlar, müsəlmanların malları haqqında özlərinə etibar edilən şəxslərdir.

4) Dövlətdən maaş alanların maaşlarının gecikməsi və ya əksik ödənməsilə əlaqəli şikayətlərin incələnməsi.

5) İdarəçi və ya güclü kimsələrin qəsb etdiyi mallarla əlaqəli şikayətlərin incələnməsi. Bu da iki qismə ayrılır:

a) İdarəçilərin bəzi şəxslərə aid mal və mülkü ya istəmələri və ya

sahiblərinə pislik etmək məqsədilə zorla ələ keçirmələridir. Məzalim hakimi vəziyyəti açıq bilirsə geri qaytarılmasını əmr edir. Vəziyyət açıq deyilsə araşdırma aparar. Mal sahibi malı necə və haradan əldə etdiyini isbat edərsə o zaman malı qəsb edəndən alıb sahibinə verər.

b) Bir qism mənkul malların və hüquqi səlahiyyətlərin qəsbı. Bu iş idarəçilər və ya güc sahibi olan şəxslər tərəfindən edilir. Mal sahibinin şikayəti üzərinə qəsb edəndən alınıb sahibinə təslim edilir.

6) Dövlət və xüsusi vəqflərin yoxlanılması. Vəqfin, sahib olanın şərtlərinə görə idarəsi gərəkir. Əks təqdirdə idarəçinin əlindən alınə bilər.

7) Qazı məhkəmələrinin verdiyi qərarların tətbiqatları. Bəzən, qazı məhkəmələrinin qərarlarını ləğv etmək çətinləşər. Belə vəziyyətdə qüvvətcə daha üstün olan məzalim məhkəmələri hökm nəyi gərəkdirirsə onu tətbiq edir.

8) Möhtəsib və xüsusilə maliyyə ilə məşğul olanların yerinə yetirmədiyi qərarları tətbiq edir.

9) Cümə və bayram namazları ilə Həcc və cihad kimi açıq ibadətlərin yerinə yetirilməsini təşkil edir.

10) İxtilafa düşmüş şəxslər arasındakı ixtilafları həll edir. Normal hakimlər kimi mühakimə edir və ədalətin gərəkdirdiyi nə isə onu yerinə yetirir [4. s.210-211].

Özündə vələyətul-məzalim səlahiyyəti olanlar üçün mütəmadi olaraq məzlumları qəbul edərək onları dinləmək və şikayətlərinə baxmaq zəruridir [5. s.596-597]. Məzalim məclisi bu beş qrup olmadan öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Bunlar aşağıdakılardır:

a) Köməkçi polisler, gözetçilər: Bunlar qüvvətli və cürətli olanları önləmək və onları məclisə gətirmək üçündür.

b) Qazılar və hakimlərin olması: İxtilafı xüsudə haqqın tam olaraq bilinməsi və məsələnin həll edilməsi üçündür.

c) Fəqih və hüquqçular: Müşkül və qarışıq işlərin soruşulub danışılması üçün.

d) Katiblər: Tərəflər arasında cərəyan edən, leh və əleyhlərində olan xüsusları yazmaq üçün.

e) Şahidlər: İxtilafı xüsuslarda bildiklərini və gördüklərini söyləmək üçün [4. s.212].

Məzalimin oturumlarında olan üzvlər əsasən bu şəxslərdən meydana

gəlir:

1) Hökmdar: Məzalim məclislərini təşkil etmək və bunlara başçılıq etmək, dövlət başçısının ən təbii haqqıdır. Hökmdarlar bəzən bu səlahiyyətlərini vəzir və ya başqa dövlət məmurlarından birinə verə bilirlər.

2) Vəzir: Xüsusilə dövlət işlərini icra edən və ya yerinə yetirən vəzirlər məzalim məclisini sistemləşdirə və yaxud da təşkil edə bilirlər.

3) Vali: Hökmdarın ətrafdakı təmsilçiləri sifətilə valilər, hökmdarın səlahiyyət verməsi halında məzalim məclisini təşkil edərlər.

4) Sahibul-Məzalim (xüsusi məzalim vəzifəliləri).

5) Qazi: Daha müəssisənin ilk dövrlərində məzalim məclisində qazıların olmasına xüsusi önəm verilmişdir. Bütün məclislərdə qazıların olması məzalimin xarakterinin bir ünsürü olaraq qəbul edilir.

6) Hüquqçular və müftülər: Məzalim məclislərinə üzv olaraq qatılanlar arasında yenə müəssisənin xarakterik ünsürlərindən sayıla biləcək hüquqçular və alimlər yer ala bilər.

7) Şuhud [Şahidlər]: Məclisə qatılanlar arasında “şuhud” deyilən və vəzifəsi, başçının verdiyi qərarın hüquqi uyğunluğuna şahidlik etməsi, ayrıca ixtilaf və hadisə haqqında görərək məlumat toplayıb bu mövzuda xəbər verən şəxslər qəsd edilir.

8) Ordu təmsilçiləri: Xüsusilə nadir hallarda bu məclisə qatılırlar.

9) Maliyyə təmsilçiləri: Maliyyəni təmsilən məclisə qatılanlar.

10) Möhtəsib: Müsəlman toplumlarında bəzən məzalim məclislərinə qatıldığı görülür.

11) Sahibuş-Şurta: Polis, gözetçi və s. kimi köməkçilərin də qatıldığı bilinməkdədir [4. s.213].

b. Hisbə

Hisbə, İslam dövlətində dövlət mühasibəsi və nizamlama təşkilatı olaraq fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatın başçısına möhtəsib deyilir [6. s.95]. İslam dünyasında, varlığı Peyğəmbərin (s) dövründən etibarən hiss edilən hisbə, tam mənasıyla xəlifə Ömər in xəlifəliyi dövründə tam təşkilatlı bir müəssisə halına gəldi. Bu vəzifə yaxşılıqları əmr etmək və pisliklərdən çəkəndirmək məqsədilə təsis edilmişdir.

Bu vəzifənin başında duran “möhtəsib” dinin xoş qarşılamayıb çirkin gördüyü hər cür pisiyi ortadan qaldırmaqla vəzifələndirilmişdir. Bunun

üçündür ki, Allahın haqqına təcavüz edənləri, bu tərzdə təqib etmək haqqından da möhtəsiblik vəzifəsi ortaya çıxmışdır. Demək olar ki, möhtəsibin vəzifəsi, harada və nə şəkildə olmasından asılı olmayaraq gördüyü hər pisliyi ortadan qaldırmaqdır. Bunun dayanağı və ya dəlili Qurani-Kərimdə zikr edilir. Beləliklə, İslamda yaxşılığın əmr edilməsi və pisləkdən çəkindirilməsinə nəzarət, bütün müsəlmanların yerinə yetirməsi lazım olan müştərək bir vəzifədir.

“Mömin kişilərlə mömin qadınlar bir-birinə dostdurlar (hayandırlar). Onlar (insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr edir, pis işləri yasaq edər, namaz qılıb zəkat verər, Allaha və Peyğəmbərinə itaət edərlər. Allah, əlbəttə ki, onlara rəhm edəcəkdir. Allah, həqiqətən, yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir!” [7. Tövbə surəsi, ayə-71]

Belə ki, digər bəzi əmrlərdə olduğu kimi, bu vəzifənin də bir qrup müsəlman tərəfindən icra edilməsi, digərlərinin üzərində olan məsuliyyəti qaldırır. Hisbə kəlməsi “hasəbə” kökündən gələn bir isimdir. “Kifayət” “saymaq” “dəyər” kimi mənaları daşıyır. Möhtəsibin məxsus olduğu müəssisənin prinsiplərindən bir qismi fiqhi, bir qismi də xəlifənin rəyindən doğan xüsuslardır [4. s.214-215]. Cəmiyyətdə asayişin təmin edilməsi vəzifəsini möhtəsib yerinə yetirir. Bundan başqa möhtəsib ölçü-çəki şikayətlərinə, aldanma və aldatma ilə əlaqəli şikayətlərə, habelə borcun ifası zamanı çıxan ixtilaflara baxmaqla məsuldur (8. s.34).

Məşhur islam alimi İbn Xəldun bu haqda belə deyir: “Hisbə, dini bir vəzifə olub, yaxşılığı əmr etmək, pisləklərdən çəkindirməkdir və müsəlmanları idarə edən şəxsə fərzdır. Bu səbəblə, müsəlmanların idarəçisi bu işə layiq gördüyünü təyin edər. Təyin edilən kimsənin bu işi icra etməsi də fərzdır. Möhtəsib bu vəzifəsi üçün köməkçilər təyin edər. O, pisləkləri araşdırır, falillərini [iş edən şəxslər) fellərinə görə tazirən cəzalandırır. Möhtəsib, xalqı şəhərin əsas mənfəətinə görə hərəkət etməyə məcbur edər. Yollardakı sıxlığa mane olmaq, həmbəllərin və gəmiçilərin həddindən artıq yük daşımalarını qadağan etmək, yıxılmağa məhkum binaların yıxılması üçün, sahiblərinə əmr vermək və yollardan gəlib keçənlərə zərəri toxunabiləcək şeyləri ortadan qaldırmaq kimi işləri möhtəsib yerinə yetirər. Onun vəzifəsi sadəcə şikayətlər haqqında hökm vermək deyildir, daha çox, dəlil dinləmə və hökm icrasını gərəkdirməyən, yeyəcək və içəcəkklər ilə digər xüsuslardakı hiylə və aldatmağa aid hər növ

davranışlara baxar” [5. s.618]. İslam dünyasında önəmli bir yer tutan möhtəsib, məsul tutulan sahələrdə müsəlmanlara daima nəzarət etməli və haqları pozulmuş insanların haqqını təmin etməlidir. Bildiyimiz kimi bu vəzifəyə yəni möhtəsibliyə təyin edilən şəxsə müəyyən şərtlərin və xüsusların olması vacibdir.

a) Müsəlmanlıq [İslam]: Hər şeydən əvvəl bu vəzifəni öz üzərinə götürən şəxs yəni möhtəsib, müsəlman olmalıdır [4. s.219]. Şübhəsiz, möhtəsiblik vəzifəsi dini bir xidmət sahəsidir. Beləcə dinin əslini inkar edən və müsəlman olmayan şəxs bu vəzifəyə təyin edilməz. Qurani-Kərimdə zikr edilən ayə bu vəzifəyə kafir bir şəxsin təyini qəti surətdə qadağan edir.

“(Ey müsəlmanlar!) Sizə göz qoyan (münafıqlar) Allah tərəfindən sizə bir qələbə üz verdikdə: “Məgər biz də sizinlə deyildikmi?” deyər, kafirlərə (zəfər) nəsis olduqda isə: “Məgər (möminlərlə birlikdə sizə qarşı vuruşsaydıq) biz sizə qalib gələ bilməzdikmi? Məgər biz möminlərə (onların sizə qarşı təcavüzünə cürbəcür vasitələrlə) mane olmadıqmi?” - söyləyərlər. Qiyamət günü Allah Özü sizin aranızda hökm verəcəkdir. Allah heç vaxt kafirlərə möminlərin əleyhinə olan bir yol göstərməz!” (7. Nisa surəsi, ayə-141)

b) Yetkinlik (Mükəlləfiyyət): Möhtəsib olmağın şərtlərindən biri də yetkinlikdir. Belə ki, yetkinlik çağına gəlməmiş bir uşağın, əmir və qadağalara əməl etməsi, gərəkli xəbərdarlıqda olması caiz olmaqla bərabər, onun vəzifəsi deyildir. Çünki, birbaşa qadağan etmək və uyğun olmayan bir şeyi ortadan qaldırmaq, dövlət hakimiyyətini təmsil edən məmurun edə biləcəyi bir işdir. Bu vəzifə isə uşağa həvalə edilməz.

c) Kişi olmaq: Əsas etibarilə möhtəsibin kişi olması lazımdır. Ancaq, xəlifə Ömər əqrabalarından olan Şifa binti Abdullah ilə Səmrə binti Nuhayq əl-Əsədiyyə adındakı qadınların şəxsən Peyğəmbər (s), daha sonra da xəlifə Ömər tərəfindən bazarın bəzi işlərini görüb nəzarət etmək üzrə hisbə vəzifəsi ilə vəzifələndirildiklərini bilirik. Bununla bərabər, bu kimi bir neçə istisnaların əsas qaydanı pozmayacağı söylənilir.

d) Ədalət: Möhtəsibdə olması vacib olan xüsusiyyətlərdən biri də onun adil olmasıdır. Bu səbəblə, əməl və hərəkətlərində dini əmrlərə qarşı zidd davranan fəsiq bir şəxsin bu vəzifəyə təyin edilməsi tam olaraq məqsədə uyğun deyildir. Bununla yanaşı fəsiq bir şəxs möhtəsib olub əmr

edə bilər.

e) İcazə: Möhtəsib vəz, nəsihət və tərif kimi vəzifələri icra edərkən icazəyə ehtiyac yoxdur. Ancaq, münkər aləti olan bir qism əşyanın qırılması, döymə və ya həbs etmə kimi şiddətli bir cəzanı gərəkdirən vəziyyətlərdə möhtəsibin icazəyə ehtiyacı vardır.

f) Qüdrət: Möhtəsib, gördüyü münkəri (pisliyi) ortadan qaldıraraq yox etməyə gücü çatan yəni müqtədir olmalıdır. Aciz bir kimsənin bu vəzifəyə təyin edilməməsi gərəkir. Aciz bir kimsə üçün, qəlbən buğz etmə xaric, hisbə də olma haqqı yoxdur.

g) Elm: Möhtəsib olacaq kimsə kifayət qədər elmə sahib olmalıdır. Çünki, möhtəsibin əmr edəcəyi yaxşılıq və çəkindirəcəyi pislilikləri yaxşı bilib tanıması vacibdir [4. s.220-221].

Əgər dini və bütün vəlayətləri qısaca ifadə edəcək olarsaq, o, əmir və nəhydir. Allahın Peyğəmbərinin göndərdiyi əmir, əmr-i bil-məruftur; Peyğəmbərini onun üçün göndərdiyi nəhy isə, nəhyi-anil münkərdir. Bu vəzifə Peyğəmbərə və möminlərə verilmişdir. Çünki, Allah belə buyurur: *“Mömin kişilərlə mömin qadınlar bir-birinə dostdurlar (hayandırlar). Onlar (insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr edir, pis işləri yasaq edər, namaz qılıb zəkat verər, Allaha və Peyğəmbərinə itaət edərlər.”* [7. Tövbə surəsi, ayə-71]

Bu vəzifə göründüyü kimi qüdrəti çatan hər müsəlmana vacibdir, əhliyyətli hər kəsə fərzdır. Başqası etmədiyi təqdirdə qüdrətli kimsəyə fərzi ayındır. Qüdrət, iqtidar və vəlayətdir. Qüdrət sahibi digərlərindən daha qüvvətlidir. Başqası üçün gərəkli olmayan vəzifə onun üçün gərəkliyə. Çünki, vəzifənin bağlı olduğu şey, qüdrətdir. Hər insan qüvvətinə görə iş etməyə məcburdur. Buna görə də bu vəzifə ortaya çıxdığı zamandan etibarən xüsusi önəm qazanmışdır. Hisbə təşkilatının ortaya çıxması və təşkil edilməsi İslam dinin prinsip kimi ortaya qoyduğu insanlar arasında sosial bərabərlik və ədalətin bərabərləşdirilməsində müstəsna rol oynamışdır.

Möhtəsibin vəzifələri

Möhtəsibin vəzifələrindən ən mühümü və öndə gələnlərin başında əsas prinsip olaraq Allah və insan haqqlarına riayət edilməsi və bu haqları çeynəyən və kobud şəkildə pozan şəxslərin ciddi surətdə cəzalandırılması durur. Möhtəsib eyni zamanda müsəlmanların yaşadığı

bölgələrdə, onların cümə namazları üçün məscidə getmələrinə diqqət edər, sayları 40-a çatan və keçən cəmmatın ardıcıl surətdə məscidə gələrək toplu halda namaz qılmalarını təmin edər.

Möhtəsibin əsas və önəmli vəzifələri üç qismə ayrılır. Birincisi: Allahın haqları, insanın haqları və dövlət haqları ilə əlaqəli olanlar. Bunlar ibadətlərin ifa edilməsi, ümumi ədəbin qorunmasına riayət edilib edilməməsinə nəzarət etmək və İslam hüququnun caiz görmədiyi hərəkətlərin qarşısını almağı təmin etməkdən ibarətdir. İkincisi: Bura daha çox xüsusi haqlar yəni insan haqlarının möhtəsib tərəfindən qorunması daxildir. Üçüncüsü: Sosial asayişlə əlaqəli haqların qorunması bura daxildir. Möhtəsib ibadətlərin necə ibadət edildiyinə, ümumi ədəbə və ümumi sağlamlığa riayət edilməsinə, küçə-bazarı və ümumi yolların yoxlanılması kimi işləri etməklə məsuldur [8. s.35-36].

Mavərdi möhtəsibin əsas vəzifəsini iki qismə ayırır: 1)Əmr-bil məruf, 2)Nəhyi anil-münkər. Daha sonra bunları üç qismə ayırır: a)Allahın haqları, b)İnsanların haqları, c)Hər ikisi arasında müştərək olanlar.

Əmr-bil-məruf özü də üç qismə ayrılır:

1) Allahın haqları. Möhtəsib bu haqlara daxil olan xüsuslarda doğrunu (yaxşını) əmr etməyə məcburdur. Eyni zamanda möhtəsib, cümə namazının şərtləri tamam olduğu zamanlarda qılınmasına, məscidlərdə camaatla qılınan namazların bütün şərtlər ilə birlikdə qılınmasını təmin etməlidir. Bu xüsusu müntəzəm olaraq yoxlamaq, habelə qanuni bir üzrü olmayan və namazı tərk edən bu etdiyi hərəkətə görə etdiyindən çəkəndirmək və həmçinin etdiyi bu iş səbəbilə onu azarlamaq və cəzalandırmaqla məsuldur [3. s.322].

2) İnsanların (bəndələrin) haqlarıyla əlaqəli olan vəziyyətlər: Bunların bəziləri dövlət haqlarıyla əlaqəli olan haqlardır. Bu işlər bütün insanların mənəfətinə aid işlərə şamildir. Şəhərdəki içməli suyun kəsilməsi, qala bürclərinin təmiri və məscidlərin zərər görməsi halında möhtəsib müsəlmanların zənginlərindən Beytul-malda ehtiyat pul olmadığı təqdirdə, onları kömək göstərməyə məcbur edə bilər.

3) Müştərək haqlar: Bunlar, Allah ilə insanların arasında olan müştərək haqları nəzərdə tutur.

a) Valideynlərə öz qızlarını onların bərabəri olanlarla

evləndirmələrini əmr edər.

b) Kişilərin vəfatı və boşanmaları halında, qadınlara iddət müddətini gözləyərək buna əməl etmələrinə nəzarət etmək.

c) Kələ və cariyələrə, güclərindən və ya çəkə bildiklərindən artıq yükün yüklənməməsinə təmin etmək və ağalarına qarşı onların haqq və hüquqlarını qorumaq.

d) Şəxslərə, öz heyvanlara çəkə bildiyindən artıq yükün yüklənməsinin qarşısını almaq [5. s.626].

Nəhy anil-münkər (pislikdən çəkəndirmə) də üç qismə ayrılır: 1) Allahın haqları, 2) İnsanların haqları, 3) Müştərək haqlar.

Birincisi Allahın haqları: Bu öz növbəsində üç qismə ayrılır:

a) İbadətə daxil olanlar.

1) İbadətində şəri əmirlərə qarşı tərs düşən hərəkət edən şəxs ibadətin şəklini dəyişdirmiş kimidir.

2) Bədəninə, paltarına və namaz qıldığı yerdə təmizliyə riayət etməyən şəxs.

3) Xəstəlik və yolçuluq üzrü olmadan Ramazanda orucunu pozan şəxs.

4) Sahib olduğu maldan zəkat verməkdən yayınan şəxs.

5) Elm əhlindən olmamaqla bərabər, fətvalara, tədrisatə və vaazlara (moizələrə) qarışan şəxs.

b) Məhzurata (qadağalar) daxil olanlar:

Bu mövzuda möhtəsibə düşən vəzifə Rəsulullahın (s) bu hədisi-şərifinə dayanır. “Sənə şübhəli gələn şeyi tərk et, şübhəli olmayana dön” Hədisdən də göründüyü kimi möhtəsib xalqı şübhəli şeylərdən çəkəndirməklə məsuldur. Buna nümunə olaraq möhtəsib açıq şəkildə içki içən və sərxoş olan şəxsləri və habelə qadağan edilmiş əyləncə yerlərinə gedən şəxslərə nəzarət edərək onları bu işdən geri çevirməlidir.

c) Muamələtə daxil olanlar:

Bu qismə fasid satışlar və qadağan edilmiş muamələlər daxildir. Hiylə yolu ilə satışlar, qiymətlərdə aldatma kimi məsələlərdə möhtəsib diqqətli davranaraq, bunları qadağan edər.

d) Müştərək haqlar:

Möhtəsib insanların evlərinə gizlicə baxılmasına və izlənməsinə mane olaraq buna imkan verməz. Ayrıca, zəiflərin və yaşlıların çətinlik və

əziyyət çəkməmələri üçün böyük məscid imamlarının namazı uzatmalarına mane olaraq buna mane olar [5. s.627].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Vecdi Akyüz, İslam hükkunda yüksek yargı ve denetim (Divanı-Mezalim), İstanbul-1995.
2. İbn Xəldun, Müqəddimə, I cild.
3. Temmavi, Hz. Ömer ve modern sistemler, tərc. Muhammed Vesim Taylan, Kayıhan yayınevi, İstanbul-1993.
4. Kazıcı, İslam mədəniyyəti və müəsseseleri tarixi, Kayıhan Yayınevi, İstanbul-2001.
5. Nebhan, İslam Anayasa ve idare hukukunun genel esasları, tərc. Servet Armağan, Sönmez nəşriyyatı, İstanbul-1980.
6. Hacı Arif Heydəroğlu, İslam mədəniyyəti, Nurlar nəşriyyatı, Bakı-2003.
7. Qurani-Kərim, tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V.Məmmədaliyev, Bakı-Qismət-2010
8. Ahmed Akgündüz, “Eski Anayasa hukukumuz ve İslam Anayasası”, Timaş Yayınları, İstanbul-1991.

S. Sharifov

KHALIFAH OMARS JUSTICE PRINCIPLES

SUMMARY

In the Holy Quran the term justice has been given a wide sense and people has been called to be fair in all spheres of life, ordered not to be unfair to themselves and to others. As a religion has delivered a world verdict, it is accepted as a sigh of the word justice. Prophets, who are the Messengers of Allah, are ordered to give fair decisions between people, and the believers are ordered to obey those decisions.

Ш. Шарифов

ПРИНЦИПЫ СПРАВЕДЛИВОСТИ ХАЛИФА ОМАРА

РЕЗЮМЕ

В Коране придается широкое значение термину “справедливость”. Тем самым делается призыв людям быть справедливыми во всех сферах жизни и от них требуется справедливого отношения человека и себе, и окружающим. В религии утверждение понятия справедливости было принято на уровне закона. Пророки являются посланниками Аллаха, обязаны принимать справедливые решения среди народа, а верующие подчиняться этим решениям.

ELXANI HÖKMDARI SULTAN ƏHMƏD TƏKÜDƏR XANIN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİ (İNGİLİSDİLLİ TARİXŞÜNASLIQ ƏSASINDA)

Nurlan NƏSİROV

Açar sözlər: Sultan Əhməd Təküdər daxili və xarici siyasət, ingilisdilli tarixşünaslıq
Keywords: Sultan Ahmad Takudar, domestic and foreign policy, english-language historiography

Ключевые слова: Султан Ахмад Такудар, внутренняя и внешняя политика, англоязычная историография

1253-cü ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan (1256-1265) rəhbərliyində moğolların Yaxın və Orta Şərqə etdiyi yürüşün nəticəsi olaraq, mərkəzi Azərbaycan olan və təxminən yüz il müddətində mövcud olmuş, tarixşünaslıqda Elxani və ya Hülakülər adlandırılan dövlət yarandı. Hülakü xan və ondan sonra gələn Abaqa xanın (1265-1282) istər xarici, istərsə də, daxili siyasəti nəticəsində Elxanilər dövləti regionda əhəmiyyətli siyasi gücə çevrildi.

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, hələ keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Elxani dövlətinin siyasi tarixi istər, vətən tarixşünaslığı, istərsə də, sovet tarixşünaslığında araşdırılmış və dəyərli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin, vətən tarixşünaslığında Elxanilər dövrünün siyasi tarixi araşdırılarkən ingilisdilli tədqiqat əsərlərinə qismən müraciət olunmuşdur. Biz, bu məqalədə həm bu boşluğu aradan qaldırmaq, həm də müasir dövrdə mövzu ilə əlaqəli ingilis dilində çıxan tədqiqat əsərlərini araşdırmaya cəlb edərək, islamı qəbul edərək Əhməd adını və Sultan titulu götürən və cəmi iki il hakimiyyətdə olan üçüncü Elxani hökmdarı Sultan Əhməd Təküdər xanın (1282-1284) hakimiyyəti dövründə hayata keçirdiyi daxili və xarici siyasəti təhlil etməyə çalışmışıq.

Abaqa xanın 1282-ci ildə Həmədanda vəfat etməsindən sonra xanədan qadınları, şahzadələr və böyük moğol əmirləri yas mərasimi üçün Marağa şəhərində Cağatu adlı yerə toplaşdılar və daha sonra moğol adətinə uyğun olaraq kimin xan seçilməsi üçün qurultay keçirdilər [4. s.364]. Qurultay zamanı şahzadələrdən Konqurtay, Hülacü və Cuşqab,

əmirlərdən Şiktur Noyan, Suncaq Aka, Arab və Qarabuğay Abaqanın qardaşı Təküdərin namizdəliyini uyğun hesab etdikləri halda, Olcay xatun Hülakü xanın digər oğlu Mengü Timuru dəstəkləyirdi. Lakin məhşur moğol əmirlərindən Əmir Buğa, Aruq və Ağbuğa isə hələ Abaqa xanın sağlığında vəlihəd elan etdiyi oğlu şahzadə Arqunu dəstəkləyirdilər. Rəşidəddinin xəbər verdiyi kimi yaranmış vəziyyətin mürəkkəb olduğunu görən, əmirlərdən daha üstün zəka və bacarığa sahib olan Şişi Bəxşi, Arquna “sənin və bizim xeyirimiz və bu qövmin arasında canımızın sağ qalması üçün münasib olan Təküdərin xanlığına razı olmağındır” dedi. kifayət qədər orduya sahib olmadığı üçün şahzadə Arqun da bu təkliflə razı oldu [12. s.129-130]. Bu vaxt həm də, adı qeyd edilən Mengü Timur öldüyü üçün Təküdə xan Elxanlı taxtı üçün yeganə namizəd oldu.

Nəhayət, qurultayın qərarına əsasən özündən əvvəlki Elxani hökmdarlarından fərqli olaraq İslam dini inancına sahib olan, Hülakü xanın Kutuy xatundan olan yeddinci oğlu Təküdə xan Sultan titulu və Əhməd adını qəbul edərək 1282-ci ilin mayın 6-da Aladağda (indiki Türkiyənin Van gölünün şərq - N.N) Elxani hökmdarı oldu. Moğolların adət-ənənəsinə görə Sultan Əhmədin sağ əlini Konqurtay, sol əlini isə Şikutar Noyan tutaraq Elxani taxtına oturdular. Bu vaxt atası Abaqa xanın xəzinəsini almaq üçün Siyahkuha gedən şahzadə Arqun iki minlik bir qüvvə ilə geri qayıdan zaman Sultan Əhmədin taxta çıxmaq mərasiminin artıq keçirildiyini görəndə, bundan incidi, lakin, Sultan Əhməd ona iyirmi ədəd, və onu dəstəkləyən əmirlərdən Bayduya isə iki ədəd baliş (pul vahidi - N.N) bağışlayaraq öz iqamətgahına yola saldı [5. s.234; 9. s.286; 11].

İngilisdilli tədqiqat əsərlərində Sultan Əhmədin hakimiyyətə gəldikdən sonra həyata keçirdiyi daxili siyasətdə əsas diqqət yetirilən məsələ, onun əvvəlki Elxani hökmdarlarından fərqli olaraq İslam dini inancına sahib olan ilk Elxani hökmdarı olması və bu dini nə vaxtdan və kimin təsiri ilə qəbul etməsi, həmçinin yeni dinin qəbulunda onun məqsədi və yeni dinin qəbulunun dövlət idarəçiliyinə nə dərəcədə təsir etməsidir.

Təküdə xanın İslam dinini qəbul etməsində tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən əsas problemlərdən ilki onun İslamı nə vaxt qəbul etməsi məsələsidir. Tədqiqatçıların bir qrupu dövrün müxtəlif dillərində olan

mənbələrə əsaslanaraq Təküdə xanın hakimiyyətə gələn zaman islamı qəbul etməsini qeyd edirlər. Bundan fərqli olaraq, ərəbdilli məmlük dövrü mənbələrinə söykənən digər bir qrup tədqiqatçılar isə, Təküdə xanın hakimiyyətə gəlməzdən öncə, hələ uşaq yaşlarından müsəlman olduğunu qeyd edirlər. Problemlə bağlı dövrün müxtəlif dillərində olan qaynaqlarını və tədqiqat əsərlərini analiz edərək dəyərli məqalə ərsəyə gətirən Hebreu universitetinin professoru Reuen Amitainin fikirləri olduqca maraqlıdır. Belə ki, professor Amitainin fikrincə, Təküdə xanın islamla tanışlığı hələ Elxani taxtına keçməzdən az müddət öncə olmuşdur. Həmçinin, o, xüsusilə ərəb-məmlük mənbələrini təhlil edərək bir sıra tədqiqatçıların yalnız Əhməd Zəhəbinin “Tarixi əl-İslam” adlı əsərində mövcud olan “Əhmədiyyə şeyxlərindən birinin Hülakü xanın hüsurunda olarkən balaca Təküdə xanla birlikdə yanan ocağın üzərindən keçməsi və bundan təsirlənən Hülakü xanın balaca Təküdə Əhməd adını verərək onu Əhmədiyyə şeyxlərinə hədiyyə verməsi və daha sonra Əhmədiyyə şeyxlərinin təsiri ilə İslamı qəbul etməsi” kimi məlumatlara əsaslanaraq Təküdə xanın kiçik yaşlarından islamla tanış olması faktlarını dövrün analogi qaynaqlarında olan faktlarla müqayisə edərək təkzib etmişdir.

Belə ki, professor Amitai digər alternativ ərəb qaynaqları olan Məkrizi və İbn əl-Furatın əsərlərinə istinad edərək Təküdə xanın ölüm tarixi olan 1284-cü ildə 37 yaşında olmasını qeyd etmələrini nəzərə alıb, Təküdənin Hülakü xanın 1253-cü ildə başlayan Qərb yürüşünə çıxdığı üçün onunla birlikdə çox vaxt keçirməsinin mümkün olmadığını, Rəşidəddinin verdiyi məlumata görə isə Hülakü xanın yürüşü vaxtı Təküdənin Moğolustanda qalmasını qeyd edir. Bununla yanaşı, adı qeyd olunan Əhmədiyyə sufilərinin o dərəcədə təşkilatlanaraq Moğolustana qədər nüfuz edə biləcəklərinə şübhə ilə yanaşaraq ərəbdilli qaynaqlarda olan bu məlumatları səhih hesab etmir [13. s.18-21].

Lakin, əksər ingilisdilli tədqiqatçılara görə isə, Təküdənin hələ Elxani taxtına sahib olmazdan öncə İslamı qəbul etməsində türk-sufi şeyxlərinin çox güclü təsiri olmuş və bu təsir Rəşidəddinin məlumat verdiyi kimi, şahzadə Təküdənin Moğolustandan Elxani dövlətinə gəlməsindən sonra baş vermişdir [10. s.17-21].

Dövrün müxtəlif dillərində olan mənbələrində Sultan Əhmədin islam dinini qəbul etməsində sonuncu Abbasi xəlifəsi Müstəsimin türk qulamı

Qarucanın nəslindən olan Şeyx Əbdürrəhmanın və Azərbaycanda yerləşən Qələndəriyyə təriqətinə mənsub Baba Yaqub pirinin xidmətçisi və bu təriqətin davamçısı olan Rəşidəddinin İşan və ya Həsən Mengli deyərək adlandırdığı şeyxin güclü təsirinin olduğu qeyd olunur. Bu türk-sufiləri Sultan Əhməd islamı qəbul etməsinə təsir etməklə yanaşı, onun xan seçilməsindən sonra dövlətin idarə edilməsində də, yaxından iştirak etmişlər. Hətta mənbələrin verdiyi bilgilərə görə Sultan Əhməd Şeyx Əbdürrəhmanı “baba” və ya “şeyxül islam”, Həsən Menglini isə türkcə qardaş mənasına gələn “qarındaş” adlandırırdı [13. s.26]. Həmçinin Rəşidəddinin də, qeyd etdiyi kimi, Sultan Əhməd vaxtının çoxunu iqamətgahı Arrana yaxın olan bu sufi-dərvişlərin təkkələrində keçirir və onlarla birlikdə dini rituallar və səma rəqsləri həyata keçirirdi [12. s.133].

İngilisdilli tədqiqatçılar Təküdə xanın ənənəvi moğol dinindən imtina edərək İslamı qəbul etməsini müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirlər. Əksər tədqiqatçılar onun bu addımı atmasında Elxanilərin Hülakü və Abaqa xan dövründən vəziyyətində olduqları müsəlman Misir məmlükləri və artıq islamı qəbul etmiş digər moğol ulusu Qızıl orda xanları ilə də münasibətlərin qaydaya salınmasında siyasi-ideoloji manevr kimi qiymətləndirirlər.

İslamı dövlət dini elan etmiş Sultan Əhməd yeni dinin qaydalarına uyğun olaraq bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başlayır. Belə ki, onun ilk tədbirlərindən biri hələ Hülakü və Abaqa xan zamanında baş vəzir olan və rəqibi Məcüdülmülk tərəfindən Abaqa xanı zəhərləməkdə, Misir məmlükləri ilə gizli anlaşmada və dövlət əmlakını mənimsəməkdə ittiham edilən əqidəcə müsəlman olan Şəmsəddin Cüveyni və qardaşı məşhur tarixçi Ata Məlik Cüveyniyə bəraət verməsi oldu. Əhməd xan həmçinin Şəmsəddin Cüveynini əvvəlki kimi sahibdivan (baş vəzir - N.N) vəzifəsinə təyin edərək, qardaşı Ata Məlik Cüveyniyə də, Bağdadın valisi vəzifəsini verdi. Bununla kifayətlənməyən sultan onların rəqibi Məcüdülmülkü isə Arqun xanla gizli ittifaqda günahlandıraraq edam edilməsi haqqında yarlıq verdi [4. s.365].

Bundan əlavə, Sultan Əhməd köməkçisi Şeyx Əbdürrəhmanın rəhbərliyi ilə imam və üləmaya, dini ibadət yerlərinə vəqflər təyin edərək, müqəddəs yerlər olan Məkkə və Mədinəyə zəvvarların həcc mərasimini təhlükəsiz və rahat şəkildə həyata keçirilməsi üçün şərait yaratdı. Erməni müvərrihi Haytonun qeydinə görə isə qeyri-müsəlman əhali təyin olunmuş

vəqf və ianələrdən məhrum qaldı həmçinin kilsə və buddist məbədləri məscidlərə çevirildi [9. s.288].

Lakin, bir sıra xristian-erməni qaynaqlarda Sultan Əhmədin xristian əhaliyə qarşı zorakı tədbirlər həyata keçirməsi faktları qeyd edilsə də, Bar Ebreyin salnaməsində Sultan Əhmədin xristian əhaliyə qarşı müsbət mövqeyini qeyd etməsi ingilis dilli tədqiqatçılar tərəfindən erməni qaynaqlarında olan bu məlumatlara şübhə ilə yanaşmalarına səbəb olmuşdur [6. s.610]. Mənbələrdə olan bu təzadlı məlumatları aydınlaşdırmağa çalışan tədqiqatçılar xristian qaynaqlarında olan Sultan Əhmədin xristianlara zülm etməsi və zorakı müsəlmanlaşdırma faktlarını inandırıcı hesab etməyərək, mənbələrdə olan bu məlumatların xristian təəssübkeşliyindən irəli gəldiyini qeyd edirlər. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, erməni müvərrihi Haytonun verdiyi məlumata görə Sultan Əhməd uşaqlığında xristian olmuş, xaç suyuna salınmış və adı da Nikolas olmuşdur [9. s.285].

Sultan Əhməd hakimiyyətə gəldikdən sonra xarici siyasətdə əsas diqqəti illərdir davam edən və son olaraq da, Abaqa xanın vaxtında Elxani ordularının 1281-ci ildə II Xüms savaşında məğlubiyyətə uğradıqları Misir Məmlükləri ilə münasibələrə yönəltdi. Farsdilli qaynaqların məlumatlarına görə Sultan Əhmədin xarici siyasətdə fikrinin əsas olaraq Misir Məmlükləri ilə əlaqələrinin qaydaya salınmasına yönəltməsində Şeyx Əbdürrəhman və baş vəzir Şəmsəddin Cüveynin xüsusi rolu olmuşdur [13. s.30]. Sultan Misir Məmlükləri ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq məqsədi ilə iki dəfə 1282 və 1284-cü illərdə Məmlük sultanı Qalavuna məktub yazaraq elçi göndərdi [1. s.437].

Sultan Əhməd xanın Məmlük Sultanı ilə yaratmaq istədiyi bu əlaqələri tədqiqatçılar müxtəlif cür qiymətləndirirlər. Belə ki, bir qrup tədqiqatçılar Sultan Əhmədin islamı elə məhz müsəlman məmlük sultanlığı ilə sülh əlaqələrini qurmaq məqsəd ilə qəbul etdiyini və onun Sultan Qalavuna göndərdiyi məktubların sülh və dostluq məqsədi güddüyünü [4; 7; 9; 11; 14], digər bir qrup tarixçilər isə hətta məmlüklərlə ittifaq arayışında olduğunu qeyd edirlər [1; 3; 10; 13].

Lakin Sultan Əhməd və Sultan Qalavun arasındakı məktubları xüsusi tədqiqat obyektinə çevirərək araşdıran Yale universitetinin professoru Adel Alluxə və xüsusilə son dövr tədqiqatçıları isə Sultan Əhmədin

məmlük Sultanı ilə əlaqə yaratmaq üçün göndərdiyi elçi və məktubların ultimatum xarakteri daşdığını qeyd edirlər. Professor Alluxə bir sıra ərəb müəllifləri, Vəssaf və Bar Ebrey vasitəsi ilə günümüzdə gəlib çatan bu məktubları orfoqrafik cəhətdən təhlil edərək burada işlədilən söz və ifadələrin özündən əvvəlki tədqiqatçılar tərəfindən tam mənasını ifadə edilməyəcək şəkildə tərcümə etdiyini iddia edərək müəyyən faktlarla həqiqətləri aşkar etməyə cəhd göstərmişdir.

Əhməd Təkudər birinci məktubu 1282-ci ildə taxta çıxmasından qısa müddət sonra, Sivas qazısı Qutbəddin Mahmud əl-Şirazi, Sultan Məsudun atabəyi Bahaəddin və Mardinli vəzir Şəmsəddin Taytinin iştirakı ilə bir elçi heyətini yola saldı [2. s.112]. İslam yazı ənənələrinə uyğun olaraq, bismillah, daha sonra isə Allahın və peyğəmbərin tərifləri ilə başlayan məktubunda Elxani Əhməd Təkudər Misir Məmlük Sultanı Qalavuna: “Onun elxan seçilməsi zamanı qurultayda moğol əyyanlarının məmlüklərlə müharibə etmələrini ondan tələb etdiyi halda, müsəlmanların qanının axıdılmasından çəkindişi üçün buna razı olmadığını, bu elçilik heyətini müsəlmanların səadəti üçün göndərdiyini, elçilərdən müsbət cavab gələncə qədər müharibə etməyəcəyini, həmçinin onun İslamı qəbul etdiyini və buna uyğun olaraq gördüyü işləri: məscidlərin inşası, şəriət qanunlarının qəbul edilməsini, Həcc ziyarətinin rahatlaşdırıldığını, Elxani-Məmlük ərazilərində tacirlərin rahat hərəkət etməsi üçün imkanların yaradıldığını və məmlük əsirlərinin azad edildiyini, özündən əvvəlki elxani-məmlük müharibələrinin dini müxtəliflikdən qaynaqlandığını və dolayısı yolla artıq müharibəyə ehtiyac qalmadığını və s məsələləri bədii və ibarətli yazı üslubu ilə bəyan etdi. Həmçinin, Təkudər Məmlük sultanına Qurani-Kərimdə olan “Biz, bir rəsul göndərmədiyimiz müddətdə, sizi cəzalandırmırıq” (İsra.15) ayəsini misal olaraq yazması ilə Aluxenin təbiri ilə desək üstü örtülü şəkildə təhdid etdi [1. s.439-440].

Sultan Qalavun bu elçi heyətini qəbul etməyərək, Qahirədən getməzdən öncə öz elçiləri vasitəsiylə bu elçilərə yazılı cavab yolladı [1. s.437]. Məktubunda sultan sülhə razı olduğunu bildirsə də, Əhməd Təkudərin göndərdiyi Quran ayəsinə görə onu tənqid edərək, Elxani əyanlarının müharibə istəyinə cavab olaraq da, əvvəlki elxani-məmlük savaşları zamanı qazandıqları zəfərləri xatırladaraq yeni döyüşün nəticəsini də Allahın iradəsindən asılı olduğunu, həmçinin ondan sülhün

şərtlərini geniş şəkildə müzakirə etmək üçün Şeyx Əbdürrəhmanın rəhbərliyi ilə elçi heyətinin göndərməsini istədi [13. s.71].

Əhməd Təküdər bu məktuba cavab olaraq 1283-cü ildə Şeyx Əbdürrəhmanın rəhbərliyi ilə Təbrizdən Misir sultanına yeni bir məktub göndərdi. Əbdürrəhman rəhbərliyindəki səfərət heyəti 1284-cü ildə Dəməşqə çatsa da, altı ay sultanın qəbuluna razılıq almaq üçün gözlədi [9. s.308]. Lakin, buna baxmayaraq qaynaqlarda olan məlumatlara görə Şeyx Əbdürrəhman Sultan Qalavunun hüzuruna çıxmış və məktubu ona təqdim etmişdi. Bu məktubda, Sultan Əhməd şeyx Əbdürrəhmanı sultanın istəyi üzərinə göndərildiyini bildirərək, birinci məktubunda sülh mesajını tam olaraq ifadə etməyən kəlmələrin yalnız anlaşıldığını və onun yerinə ərəbcə sülh və ittifaq kəlimələrini yazdı.

Tədqiqatçıların haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Sultan Əhməd birinci məktubunda üstüörtülü təhdidkar mənalara ehtiva edən ərəbcə kəlimələr işlətdiyi zaman Məmlük sultanının sərt reaksiyasından çəkinərək ikinci məktubunda daha diqqətli üslubla sülh və ittifaq təklif edirdi [1. s.438].

Təküdərin İslamı qəbul etməsi müsəlman təbəəsi tərəfindən sevinclə qarşılasa da, moğol aristokratiyası tərəfindən yaxşı qarşılanmadı. Bunun əsas səbəbi kimi də, bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, Sultan Əhmədin ənənəvi moğol dinindən fərqli olaraq islamı qəbul etməsi və moğolların da bu dini qəbul etmələrinə sövq etməsi həmçinin, Elxanilərlə daim düşmən münasibətdə olan məmlük və Qızıl orda xanlığı ilə münasibətlərin sülh və müttəfiqlik istiqamətində qurulması idi. Qeyd olunan bu səbəblər də, Abaqa xanın Elxani taxtına iddiası olan oğlu Arqun xan üçün hakimiyyəti ələ keçirmək üçün bir fürsət oldu [15. s.27].

Bununla yanaşı, Sultan Əhmədin Elxani taxtına sahib çıxmasında mühüm rol oynayan qardaşı Konqurtayı Anadoluya əmir təyin etməsindən sonra Arqun xanla gizli əlaqələrinə görə paytaxt Təbrizə dəvət edərək öldürməsi, moğol feodal əyanları arasında birmənalı qarşılanmadı. Yaranmış vəziyyətdən narahat olan Sultan Əhməd 1284-cü ilin martında qardaşı oğlu Arqunu aradan qaldırmaq məqsədi ilə 100 minlik ordu ilə hərəkətə keçdi. Əvvəl Alınak, Kutup, Eşik Tuğlu, Yasar Agul, Şadi və Tuğay kimi məşhur noyanları 15 min nəfərlik bir quvvə ilə öndən göndərdi. Əhmədin kürəkəni Alınak komandalığında öndə gedən bu ordu Qəzvinə çatanda Əhməd xan 1284-cü ilin aprelində Muğandan hərəkətə

başladı və Talikan civarında olan Alınaqa xəbər göndərərək Arqunu izləməsini əmr etdi [4. s.366].

1284-cü ilin mayın 4-də Alınaq və şahzadə Arqun qoşunları Qəzvin yaxınlığında Ağxoca adlı yerdə qarşı-qarşıya gəldi və Alınaq bu döyüşdə məğlub olaraq Sultan Əhmədin yanına qaçdı. Əhmədin qəzəbinə tuş gələcəyindən qorxan şahzadə Arqun əmisi Əhmədə elçi göndərərək “Özünün əsla akasına (Sultan Əhmədə- N.N) qarşı qılınc çəkmədiyini amma Alınaqın ona hücum etdiyini və onun əmlakını yağmaladığı üçün özünü müdafiə etiyini” dedi [12. s.140].

Arqunun bu sözlərinə əhəmiyyət verməyərək yürüşə davam edən Əhməd şahzadə Arqunun qardaşı Keyxatu xan qismində yenidən elçi göndərməsini və başda Əmir Buğa olmaqla bir sıra nüfuzlu moğol əyanlarının Arqunla sülh danışıqları aparması yönündə istəklili olduqlarını bildikən sonra əmir Buğanın yerinə Ağbuğanı ordu komandanı təyin etdi. Sultan Əhmədin bu addımı Əmir Buğa və bir sıra moğol əyyanlarının şahzadə Arqun tərəfinə keçməsinə səbəb oldu. Bu vaxt isə şahzadə Arqunun 1284-cü ilin iyununda Kelat Kuha çatdığını xəbər tutan Alınaq Əhmədin əmri ilə onun qoşunlarını mühasirəyə aldı. Alınaq mühasirəyə düşmüş Arquna təslim olacağı təqdirdə elxanın onu əfv edəcəyi vədini verməklə onu təslim olmağa razı saldı [4. s.366].

Sultan Əhməd hüzuruna gətirilən üsyankar şahzadə Arqun, elxan tərəfindən yaxşı qarşılandı və hətta onun ordugahda qalmasına izin verildi. Lakin, Əhməd xan öz yerinə Alınaqı vəkili təyin edərək Kutuy xatunu ziyarət etmək məqsədi ilə ordugahdan ayrıldı. Sultan Əhmədin ordugahda olmadığını fürsət bilən Əmir Buğa və tərəfdarları Arqunun öldürüləcəyi xəbərini şayəsini eşidən zaman bu xəbəri Arquna xəbər verib moğol keşikçilərini sərxoş edərək onu ordugahdan gizlin şəkildə qaçırdılar. Bu xəbəri Sultan Əhmədə çatdıran sadıq əmirləri Ağbuğa və Ləgzi savaşa başlamağı məsləhət görsələr də, bunların ardınca gələn Mazuq Quşçu artıq əksər moğol əmirlərinin Arqunun tərəfinə keçdiyini və artıq savaşamaq üçün gec olduğu xəbərini gətirdi. Dərbənd istiqamətində qaçarkən Sultan Əhməd Arqunun göndərdiyi qüvvələr tərəfindən tutuldu. Arqun əmisi Sultan Əhməddən şahzadə Konqurtayı nə üçün edam etdiryini, Alınaqı nə üçün onun üzərinə göndərdiyini soruşdu, sultansa cavabında xəta etdiyini və bir daha bunu təkrarlamayacağını dedi.

Rəşidəddinin qeyd etiyi kimi Arqun Sultan Əhmədi onun anası Kutuy xatun xatirinə bağışlamağı istəsə də, ancaq Konkurtayın uşaqların fəryadı və Həmədanda şahzadələr Hülacu və Cuşqabın üsyan xəbərini eşidəndən sonra onu edam etdirməyə qərar verdi. Nəhayət, 1284-cü ilin avqustun 11-də Sultan Əhməd Təküdə edam edildi [4. s.367].

Beləliklə, inglisdilli tədqiqatçıların bir qrupunun fikrincə, Sultan Əhməd Təküdənin İslamı qəbul etməsi, onun həm daxili, həm də xarici siyasətinə təsir edən əsas faktor oldu. Belə ki, o, daxili siyasətdə ənənəvi moğol buddist dinindən imtina etməklə yerli buddist moğol aristokratiyasının qəzəbinə səbəb oldu. Bunun nəticəsi olaraq da, əksər nüfuzlu moğol əyanları ondan üz çevirərək, taxta digər iddiaçı Arqun xanın tərəfinə keçdilər və bu da, Əhməd Təküdənin hakimiyyətdən devrilməsi ilə nəticələndi. Lakin digər bir qrup tarixçilərsə Əhməd Təküdənin hakimiyyəti dövründə uğursuz daxili və xarici siyasətini və bunun nəticəsi olaraq da, qısa müddət ərzində hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasını dini faktorla əlaqələndirilməsini düzgün hesab etməyərək, bunu onun xarakterinin zəifliyi və iradəsizliyi ilə izah edirlər. Şübhəsiz, hər iki qrup tarixçilərin fikirlərində həqiqət payı vardır. Amma, fikrimizcə Sultan Əhmədin hakimiyyəti dövründə uğursuz daxili siyasətinə və onun edam edilərək hakimiyyətdən kənar edilməsinə əsas səbəb, dini faktordan daha çox onun şəxsi keyfiyyətləri, rəqiblərinə qarşı kəskin mövqe göstərə bilməməsi oldu. Daxili siyasətdən fərqli olaraq isə biz dini faktorun rolunu xüsusi səbəb kimi göstərə bilərik. Belə ki, Sultan Əhmədin islamı qəbul etməklə daim müharibə apardığı məmlük dövləti ilə dini ideoloji vasitə ilə əlaqələrin qurulması cəhdinin də uğursuzluğa düçar oldu. Bunun əsas səbəb kimi isə Sultan Əhmədin İslamı qəbul etməsinə rəğmən özünü Çingiz soyundan hesab edərək məmlük sultanına ultimatum xarakteri daşıyan və üstüörtülü təhdidkar məzmunlu məktublar yazaraq əslində özü öz səmimiyyətini ifşa etməsində, həmçinin məmlük Qalavunun da onun səmimi müsəlman olmaması və gizli məqsədlərindən xəbərdar olmasında görmək olar.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Adel Allouche, "Tegüder's Ultimatum to Qalawun", International Journal of Middle East Studies, Cambridge University Press, Vol. 22, No. 4. (Nov., 1990). P.437-446
2. Anne F. Broadbridge. Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and

- Qalawun. Middle East Documentation Center, The University of Chicago. MAMLUK STUDIES REVIEW VOL. 5, 2001. P.92 -118
3. Bertold Spuler. İran Moğolları.(çeviri. Cemal Köprülü). Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara. 2001. 580.s.
 4. Boyle. J.A. “Dynastic and Political History of the Il-Khans”, in Boyle (ed.), Cambridge History of Iran V: the Saljuq and Mongol Periods. Cambridge University Press, London: 1968, 709p
 5. Christopher P. Atwood. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. New York: 2004, 676 p.
 6. David O.Morgan and Antony Reid. THE NEW CAMBRIDGE HISTORY OF ISLAM. VOL 3. (The Eastern Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries). Cambridge University Press, London: 2011. 680p.
 7. David Morgan. Medieval Persia 1040-1797. Longman. New York:1988, 197p.
 8. Gregory Abul-Farac (Bar Hebraeus). Abul- Farac Tarihi. Cilt II.(çevirenler: Ömer Rıza Doğrul). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1999. 728 s.
 9. Howorth Henry. History of the Mongols: from the 9th to the 19th century. Part III, London: 1880, 776p.
 10. Mustafa Uyar. The Role of the Turkish Süfis in the Islamization of the Ilkhans: The Ilkhan Tegüder and Ghazan Khan Periods BELLETEN. Cilt : LXXVI Sa. 275. Nisan. 2012.p 7-31
 11. Peter Jackson. Ahmad Takudar. Encyclopedia Iranica. <http://www.iranicaonline.org/articles/ahmad-takudar-third-il-khan-of-iran>
 12. Reşidüddin Fazlullah. Camiüt – Tevarih.(İlhanlılar kısmı). Farsçadan çev.İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmed Hesamipour Khelejani. TTK, Ankara: 2013. 336.s.
 13. Reuven Amitai. The Conversion of Tegüder İlkhān to İslām. JSAİ. 25. 2001. P.15-43.
 14. Saunders. J.J. A history of Medieval İslām. Taylor & Francis e-Library London and New York: 2002. 219p
 15. Thomas.T. Allisen. Culture and Conquest in Mongol Eurasia. Cambridge University Press. London: 2001, 212p

N.Nasirov

**DOMESTIC AND FOREIGN POLICY OF ILKHANATE RULER
SULTAN AHMAD TAKUDAR KHAN(ON THE BASIS OF THE ENGLISH-
LANGUAGE HISTORIOGRAPHY)**

SUMMARY

The reign of Takudar, continued more than two years, was not a successful period for the Ilkhanate history. He had been unsuccessful on the enterprise of peace with Mamluks. Because of his weak personality, the stability of the country was not able to ensured, and the Mongol feudals were not able to control. Nevertheless, the preference of Takudar is counted a victory for the İslamic World and the Muslims. We tried to investigate domestic and foreign policy of Sultan Ahmad Takudar khan on the basis of English-language historiography.

Н.Насиров

**ВНУТРЕННЯЯ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЯ
ГОСУДАРСТВА ХУЛАГИДОВ СУЛТАН АХМАД ТАКУДАР ХАНА
(НА ОСНОВЕ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)**

РЕЗЮМЕ

Царствование Такудар хана продолжалось более двух лет и было далеко не успешным периодом в истории государства Хулагидов. Он предпринимает безуспешные мирные переговоры с египетскими Мамлюками. Его слабое правление не обеспечило в стране стабильности. Тем не менее, обращение в Ислам Такудар хана являлось успехом исламского мира и мусульман. В статье на основе англоязычной историографии делается попытка рассмотреть внутреннюю и внешнюю политику Султана Ахмад Такудар хана.

ŞƏMS TƏBRİZİ VƏ ONUN TƏSƏVVÜFƏ DAİR BƏZİ FİKİRLƏRİ (İNGİLİSDİLLİ TARİXŞÜNASLIQ ƏSASINDA)

Bayram QULİYEV

Açar sözlər: Sufizm, Şəms Təbrizi, "Məqalət-e Şəmsi Təbrizi"

Keywords: Sufism, Shams Tabrizi, "Discourse of Shams-i Tabrizi"

Ключевые слова: Суфизм, Шамс ад-Дин Тебризи, "Макалат-е Шамс Тебризи"

Sufizm, digər adı ilə təsəvvüf Azərbaycanda İslamın yayılması ilə eyni vaxtda formalaşmağa başlasa da, mənbələrə əsasən Azərbaycanda təsəvvüf təriqətinin X əsrdən etibarən inkişaf etdiyini müşahidə etmək mümkündür. Lakin, XIII əsrlərdən etibarən sufizm Azərbaycanda daha da geniş yayılmağa başladı və sufi təfəkkürlü görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri yetişdi. Təsəvvüf haqqında yazan tarixçilər tərəfindən bir sıra məşhur azərbaycanlı sufi alimlərinin adları qeydə alınmışdır. Əbu Züra, Əbu Abbas, Əbu Səid Abdal Bakuvi, Əli ibn Abdullah Bakuvi, Hüseyn Şirvani, Baba Fərəc, Hüseyn Mərəndi, İbrahim Təbrizi, Şəmsəddin Təbrizi və s. [1; 5; 15].

Təsəvvüfün XIII – XIV əsrlərdə geniş yayılmasının əsasən iki səbəbi var idi. Bunlardan birincisi monqol dağıntıları nəticəsində mədəniyyətin bir çox sahələrinin inkişafının aşağı səviyyədə olması idi. Bilindiyi ki, monqolların Azərbaycana dağıdıcı yürüşləri zamanı memarlıq, tətbiqi sənət və s. kimi mədəniyyət sahələri dağıntının təsirindən böhran keçirirdi [1. s.278-283]. Maddi mədəniyyətin böhranda olması mənəvi mədəniyyətin inkişafına təkan vermiş, nəticədə mənəvi mədəniyyətin, həmçinin də təsəvvüfün inkişafı üçün şərait yaranmışdır. Sufizmin inkişafının ikinci bir səbəbi isə monqolların dini siyasəti ilə bağlıdır. Monqollar Azərbaycana gəldikdən sonra burada İslamı təqib etməyə başladılar. Elxani hökmdarı Qazan xana qədər məscid və mədrəsələr dağıdıldı, din xadimləri isə təqib olundu [10. s.390-396]. Klassik İslam məzhəbləri arasında daim sıxışıb qalan və təqib olunan təsəvvüf kimi digər İslam təriqətləri, buradakı dini boşluğun yaratdığı əlverişli şəraitdə

inkişaf etməyə və bu ərazilərdə kök salıb yayılmağa başladılar.

Təsəvvüf təriqətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli Təbrizi olmuşdur. Görkəmli sufi şairi Mövlana Cəlaləddin Ruminin müəllimi hesab olunan Şəmsəddin Təbrizi eyni zamanda filosof idi. Həm yerli, həm türk, həm də ingilisdilli tarixşünaslıqda Şəmsi Təbrizinin həyatı, əsərləri və fəlsəfi baxışları müstəqil tədqiqat əsəri kimi yetərinə araşdırılmamışdır. Araşdırmaqda olduğumuz problem Azərbaycan tarixşünaslığında XIII – XIV əsr mədəniyyətinin bir parçası kimi tədqiq olunmuşdur [1;5].

Baxmayaraq ki, Şəms Təbrizi təsəvvüf istiqamətində ən azı Mövlana Cəlaləddin Rumi qədər tanınan bir mütəfəkkirdir, lakin, istər Türkiyə tarixşünaslığında, istərsə də ingilisdilli tarixşünaslıqda müstəqil formada tədqiqatlara çox az rast gəlinir. İngilisdilli və türkdilli tarixşünaslıqda Şəmsi Təbrizinin həyatı və yaradıcılığı Mövlana Cəlaləddin Rumi kontekstində araşdırılmışdır [6;7;8;9;14]. Lakin, Nyu-York Dövlət Universitetinin professoru Viliyam Çittik öz tədqiqatın bir hissəsini Şəms Təbrizinin həyatının və fəlsəfəsinin müstəqil araşdırılmasına sərf etmişdir. Onun “Mən və Rumi” adlı tədqiqat əsəri tamamilə Şəmsi Təbriziyyə həsr olunmuş ən dəyərli və az saylı tədqiqatlardan biridir [2]. Türkiyə tarixşünaslığında isə ən sanballı araşdırmalardan biri “Şəms – günəşi aydınlayanlar” adlı məqalələrə toplusudur ki, bu kitab bütövlükdə Şəms Təbriziyyə həsr olunmuşdur və elmi əhəmiyyəti böyükdür [4]. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, istər türk, istərsə də qərb tarixşünaslığında Mövlana Cəlaləddin Rumini araşdıran hər bir tədqiqatçı paralel olaraq öz araşdırmasında Şəmsi Təbrizinin həyatının və fəlsəfəsinin öyrənilməsinə də yer ayırmışdır

Fəlsəfi baxışları sadəcə bir qrup insan tərəfindən anlaşıla bilən Şəms Təbrizinin həyatı haqqında bir o qədər də məlumata rast gəlinmir. Qaynaqlar Şəmsi Təbrizinin 1244 - 1247 - ci illərdə təxminən 60 yaşında ikən Konyada olduğu haqqında səhih məlumatlar verir. Bu məlumatlara əsasən Şəms Təbrizinin 1186 - cı ildə Təbriz şəhərində anadan olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür [7. s.824]. Onun bizə gəlib çatan söhbətlərindən ibarət “Məqalət” adlı toplusundan məlum olur ki, O, Təbrizli olduğundan qürur duyur və bildirərdi ki, elm baxımdan mən təbrizlilərdən ən aşağı pillədə olanıyam [3. s.356]. Şəmsin atası Əli bin

Məlikdad ticarət məqsədi ilə Xorasan şəhərindən Təbriz şəhərinə gəlmiş və Şəms də burda anadan olmuşdur [13. s.511]. Şəms Təbrizinin etnik mənsubiyyəti ilə bağlı həm xarici tədqiqatçıların, həm də Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində müxtəlif ziddiyyətli məlumatlar var. İngilisdilli tarixşünasların əksəriyyəti Şəmsi Təbrizinin etnik mənsubiyyətinə toxunmur və onu İranlı adlandırır [2; 6; 7]. Bu istiqamətdə ən ciddi tədqiqat işinin müəllifi Viliyam Çittik də öz kitabında bu məsələyə ümumiyyətlə toxunmur [2]. Türk tarixşünaslığında bu məsələ qeyri-müəyyən olaraq qalır [4]. İlk mənbələrdə isə bu haqda heç bir məlumata rast gəlinmir.

Şəms İlk təhsilini Təbrizdə almışdır və onun müəllimi Baba Kəmaləddin Cumdi olmuşdur [2. s.4-5]. Bəzi qaynaqlara görə, o yaşamaq üçün müxtəlif yerlərə gedər və hazırlamış olduğu qamışdan toxuma səbətləri satmaqla dolanardı [7. s.824]. Bəzi qaynaqlarda onun atası tərəfindən qadınların içində olduğu və burada qızıl işləməni öyrəndiyi və eyni zamanda Təbrizdə “zərdüz” ləqəbi ilə tanındığı haqqında məlumata rast gəlinir [14. s.51]. Lakin, dövrün ilkin qaynaqlarında bu haqda heç bir məlumata rast gəlinmir [13. s.511]. Daha sonrakı məlumatlar Şəms Təbrizinin gəncliyinə aiddir. O, 22 yaşında olanda Səhih Əhməd Dədə adlı bir şeyx ilə qarşılaşmış və ona 14 il xidmət göstərmişdir [2. s.6; 13. s.511]. Feridun Sipahsaların verdiyi məlumata görə o, hər kəsdən gizlənmək üçün qara keçə geyinən, mədrəsə və təkkələrdə deyil, karvansaralarda gecələyən, gecələdiyi otaqda heç bir şey olmamasına rəğmən qapını bərk-bərk kilidləyən, ticarət məqsədi ilə səyahətlər edən, sirlərlə dolu bir şəxsiyyətdir [13. s.511].

Təbrizdən ayrılan Şəms Təbrizi Bağdad, Dəməşq, Hələb, Sivas, Ağsaray, Kayseri, Ərzincan kimi şəhərləri səyahət edir və müxtəlif sufi məclislərində iştirak edir. Hətta, o, 1240-cı ildə Dəməşq şəhərində olarkən məşhur sufi alim şeyx Muhiyəddin ibn ül-Ərəbinin dərslərində iştirak edir. O, təsəvvüf elmi ilə birlikdə bir sıra dünyəvi elmləri – riyaziyyat, kimya, məntiq və s. elmləri öyrənmiş olur [2. s.280; 13. s.511]. Şəms Təbrizi “Məqalət” adlı topluda cəmlənən söhbətlərində böyük alim İbnü-l Ərəbini Şeyx Məhəmməd kimi xatırlayır [3. s.299].

Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə Şəmsi Təbrizinin qarşılaşması haqqında da maraqlı məlumatlar mövcuddur. Əflakinin verdiyi məlumata

görə onlar ilk dəfə Dəməşq şəhərində qarşılaşmışlar. Dəməşqə gedən Mövlana insanların arasında qara geyimli birini görür. Sonradan nə qədər axtarsa da o insanı tapa bilmir [13. s.512]. Lakin, ingilisdilli tarixşünaslıqda bu haqda məlumata rast gəlinmir.

Şəms Təbrizi və Mövlana Cəlaləddin Rumi 15 noyabr 1244-cü ildə Konya şəhərində qarşılaşmışlar. Rəvayətə görə Mövlana tələbələri ilə cümə namazından qayıdarkən qara geyimli Şəms onun önünü kəsir və ona bir sual verir. “De görüm, Hz Məhəmməd daha ucadır, yoxsa Bəyazid-i Bistanimi?” Mövlana isə - “Məhəmməd (s) Mustafa bütün peyğəmbərlərin və vəlilərin başçısıdır.” – deyir. Şəms isə - “elədirsə, Hz Məhəmməd (s) Allahım biz səni layiqincə tanıya bilmədik dediyi halda Bistani mən mənim şanıma çox ucadır və mən sultanların sultanıyam deyir” – deyərək etiraz etdi. Mövlana isə ona belə bir cavab verdi: “Bəyazid-i Bistanının susuzluğu az olduğuna görə bir damla suya aldandı və idrak bardağı o dəqiqə doldu. Hz Məhəmmədin (s) isə susuzluğu artdıqca artırdı. O daim susuzluğunu dilə gətirər və Allaha yaxın olduqca daha da yaxın olmaq istəyirdi.” Bu cavab Şəmsi Təbrizinin çox xoşuna gəlmiş və illərdə axtardığı adamın, könül dostunun məhz Mövlana olduğu qənaətinə gəlmişdir [6. s.154–161; 13. s.512].

Bir sıra məlumatlara görə bu hadisədən sonra Şəms Təbrizi və Mövlana Cəlaləddin Rumi düz qırx gün cüzi qidalanma ilə xüsusi bir otaqda xəlvətə çəkilib, heç kəsin anlamadığı söhbətlər edərdi və ibadətə məşğul olurdular [2. s.282]. Bəzi qaynaqlar isə onların üç ay boyunca Səlahəddin Zərkubinin evində vüsəl orucu tutduğunu yazır [13. s.512]. İstənilən halda Mövlana ilə Şəms arasında heç kəsin anlaya bilmədiyi söhbətlər olmuşdur və bu xəlvətlərin həqiqi olduğu qədər də məcazi mənaları mövcuddur. Baxmaq ilə görmək, eşitmək ilə anlamaq arasındakı fərqlər kimi.

Şəmsi Təbrizinin fəlsəfəsini anlamaq olduqca çətindir. Bunu onun haqqında söylənilmiş daha bir rəvayətdən də aydın görmək mümkündür. Mövlana kitablarını həddən artıq çox sevər və hətta xanımı Kerranı da onlara toxunmağa icazə verməzdi. Bir gün Mövlana kitab oxuyarkən Şəms ona yaxınlaşıb və nə etdiyini soruşur. Mövlana da cavabında elm öyrəndiyini söyləyir. Bunu eşidən Şəms Mövlananın kitablarını yığır və həyətdəki hovuzə tökür. Lakin, Mövlana Şəmsə heç bir şey demir və

sakitcə baş verənləri izləyir. Mövlananın heç bir şey demədiyin görə Şəms kitabları hovuzdan çıxarır. Qəribəsi bundadır ki, kitablara heç bir şey olmamışdı. Daha sonra Mövlanaya tərəf çevrilən Şəms ona deyir: “Sənin bildiyin şəriətdir ki, kitablardan öyrənilir. Madam ki, sən eşq əhlisən və dərvişlik yolun tutubsan onda bu kitablar o elmi öyrənməkdə acizdirlər” [7. s.823]. Burda şagirdin müəllim tərəfindən həm imtahanı, həm də təsəvvüfün əsas prinsiplərindən biri olan təslimiyyətin ilk dərslərini aydın formada görmək olar. Buradan Şəmsin nə qədər dərin və anlaşılması çətin bir fəlsəfi düşüncəyə malik olduğunu aydın formada görmək olar.

Ümumiyyətlə, Mövlananın Şəms ilə daha çox vaxt keçirməsi onun tələbələri və Konya əhalisinin qısqanlılığına səbəb olur və bunun nəticəsi olaraq Şəmsəddin Təbrizi Konyanı tərk edib yenidən Dəməşq şəhərinə qayıdır. Bu baxımdan da bir sıra ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Bir qisim tədqiqatçılar Şəmsin Dəməşq şəhərinə getdiyindən sonra Mövlanaya məktublar yazdığı haqqında məlumatlar verir [7. s.824]. Lakin, digər bir qisim tədqiqatçılar isə Mövlananın ona bir çox məktub yazdığını və onun getməyinin ona pis təsir etdiyini yazırlar [2. s.284]. Lakin, ikinci variant daha inandırıcıdır və bu haqda məlumata daha çox mənbələrdə rast gəlinir [13. s.513]. Amma bütün mənbələrin verdiyi ortaqlıq bir məlumat var ki, bu da Mövlananın Şəmsi geri çağırmaq üçün öz oğlu Sultan Vələdi Dəməşq şəhərinə göndərməsidir [7. s.825].

Daha sonra Şəms Təbrizi Mövlananın da tövsiyəsi ilə qızlığı Kimya xatun ilə evlənsə də bir müddətdən sonra Konyanı bir daha tərk edir. Mövlana Cəlaləddin Rumi çox axtarsa da Şəms Təbrizini tapa bilmir. Bəzi ilkin mənbələr Şəmsin qeyb olduğunu, bəziləri isə elə Konyadaca sui-qəsd edildiyin yazırlar [2. s.290; 7. s.825; 13. s.513]. Danılmaz bir həqiqətdir ki, Konya şəhərində onu o qədər də sevmirdilər. Çünki, o Konyaya gələndən sonra Mövlananın dəyişməsinə insanlar qəbul edə bilməmişdi. Bəzi tədqiqatçılar onun qəbrinin Xoy şəhərində olduğunu yazırlar [6. s.24]. Şəmsi Təbrizinin qəbrinin Konyadamı və ya Xoy şəhərindəmi olduğunun təsdiq edən ilkin mənbə yoxdur və indiyə qədər elə onun özü kimi sirli qalmaqdadır.

Şəms Təbrizinin ölümündən sonra onun söhbətlərindən ibarət kitab hazırlandı ki, bu “Məqalət” adlanır və burda onun fəlsəfi fikirləri

haqqında təəssürlər əldə etmək mümkündür. Onun fəlsəfəsinin əsas mövzularından biri nəfisi istəklərdən tamamilən imtina etmək, cismi nəfsən tərbiyə edib, ruhu vəhdət qılıb və Allaha təslim olmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda ruhu baki hesab edən Şəms bədəni həyatın özü kimi fani hesab edir və onun düşüncəsinə əsasən insan bədənə deyil, ruha, yəni Allaha aşiq olmalıdır. Çünki, bədən çürüyüb torpağa qarışır, amma ruh Allahın bir parçası olduğu üçün baki qalır [3]. Onun ölümündən sonra Mövlana Cəlaləddin Rumi dünyaca məşhur “Məsnəvi” əsərini yazdı. O, bu əsərində Şəms Təbrizi haqqında məlumat versə də, Şəmsə həsr etdiyi əsəri “Divan-i Kəbir” adlanır. Hər iki əsər mövcud problemi öyrənmək üçün əsas və ilkin mənbə hesab olunur [11; 12].

Görkəmli Azərbaycan filosofu və mütəfəkkiri Şəmsəddin Təbrizinin həyatı və fəlsəfəsinin tədqiqi həm yerli, həm də ingilisdilli tarixşünaslıqda geniş formada tədqiq olunmamışdır. Bu problemin ilkin qaynaqlar və bir sıra mənbələr əsasında daha ətraflı tədqiqata cəlb olunma zərurəti vardır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Prof. S. S. Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı, 2009, 861 s
2. William C. Chittick. Me & Rumi: The Autobiography of Shams-i Tabrizi. Louisville, Kentucky, Fons Vitae, 2004, 409 p.
3. Şəms-i Təbrizi. Makalat. Çeviren: M. Nuri Gençosman. İstanbul, Atac yayınları, 2013, 495 s.
4. Şəms – günəşlə aydınlananlar. İstanbul, “Nəfəs” yayınları, 2012, 291.
5. Məhəmmədəli Tərbiyə. Dənizməndani Azərbaycan. Bakı, Azərənşr, 1987, 464 s.
6. Franklin Lewis - Rumi Past and Present, east and west. Oxford, Oneworld Publications, 2000, 706 p.
7. A History of Muslim Philosophy. In two volumes, vol II. / edited by M. Mohammad Sharif. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1963, 1297 p
8. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol Periods, edited J. A. Boyle. Cambridge, at the University Press, 1968, 709 p.
9. George Lane. Early Mongol Rule in Thirteenth century Iran. New York, the Taylor & Francis e-Library, 2003, 330 p.
10. Beyond the legacy of Genghis Khan / edited by Linda Komaroff. Brill, Leiden, Boston, 2006, 652 p.
11. Mevlana Celaleddin Rumi. Mesnevi. VI baskı. Aktaran ve yayına hazırlayan: Firdevs Tunali. Ankara, Panama yayıncılık, 2013, 612 s.
12. Mevlana Celaleddin Rumi. Divan-i Kebir. Farsçadan çeviren ve hazırlayan: M. Bahari Beytur. İstanbul, Kırkbahar yayınları, 2011, 448 s.
13. Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. 1 – 44-cü ciltler. Cilt 38. Ankara, TDV, 2010, 588 s.

14. Shafique N. Virani. The Ismailis in the middle Ages: A History of Survival, A Search for Salvation. Oxford, Oxford University Press, 2007, 234 p.
15. Zakir Məmmədov. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1986, 64 s.

B. Quliyev

**SHAMS TABRIZI AND SOME OF HIS OPINIONS ABOUT SUFISM
(ON THE BASIS OF THE ENGLISH-LANGUAGE HISTORIOGRAPHY)**

SUMMARY

The Paper investigates the life and heritage of the prominent philosopher of Azerbaijan Shams ad-Din Tabrizi who is also popular as the teacher of Mevlana Jalal ad-Din Rumi. It based on the primary and secondary sources such as "Discourse of Shams-i Tabrizi", "The Maṭḥnawiye Ma'nawi" (Spiritual Couplets), "The Diwan-e Kabir". There are interesting and important opinions of Shams ad-Din Tabrizi about mysticism of love belonging religion. The Paper described some of this opinions which is important for philosophy science of Azerbaijan.

Б. Кулиев

**ШАМС ТЕБРИЗИ И НЕКОТОРЫЕ ЕГО ВЗГЛЯДЫ О СУФИЗМЕ
(НА ОСНОВЕ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется жизнь и наследие выдающегося философа Азербайджана Шамс ад-Дина Тебризи, который являлся также популярным преподавателем Мовлана Джалал ад-Дина Мухаммеда Руми. Статья основана на первичных источниках, таких как "Макалат-е Шамс Тебризи", «Маснави» (Двустиишия), "Дивана-е Кабир". В статье приводятся интересные и важные мысли Шамс ад-Дина Тебризи о мистике любви, принадлежащей религии. В статье описываются некоторые из этих мыслей, что важно для философской науки Азербайджана.

İRƏVAN QALASININ TARİXİNDƏN

Bəymirzə ŞABIYEV

Açar sözlər: İrəvan, Qala, Türk, Səfəvi, Osmanlı

Keywords: Erivan, Fortress, Turkish, Safaved, Ottoman

Ключевые слова: Иреван, Гала, Тюрк, Сефевидски, Османски

Oğuz-türk tayfalarının qədim yurd yerlərindən biri olan İrəvan XVI-XVIII əsrlərdə mühüm siyasi proseslərin cərəyan etdiyi bölgələrdən birinə çevrilmişdi. İrəvanın Səfəvi imperatorluğu ilə Osmanlı dövləti arasında sərhəddə yerləşməsi onun hərbi-strateji durumuna xüsusi təsir göstərirdi. Məhz bu səbəbdən Səfəvi hökmdarları bölgənin qorunmasına, müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsinə böyük qayğı və diqqətlə yanaşırdılar.

Yaşayış məskəni kimi tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxan İrəvanın şəhər tipli yaşayış məskəninə çevrilməsi güman ki, XIV-XV əsrlərə təsadüf edir. Qaynaqlarda XIV əsrə qədər İrəvanın demək olar ki, xatırlanmaması bu ehtimalı bir qədər də gücləndirir. Tarixi mənbələrdə İrəvan şəhəri və qalasının salınması tarixi ilə bağlı dəqiq məlumatlara demək olar ki, az təsadüf olunur. Ö.Çələbinin məlumatına görə, h. 810-cu ildə (1407-1408) Əmir Teymurun tacirlərindən biri olan Xacə xan Lahicani bu böyük kəndin əsasını qoymuş, h. 915-ci ildə (1509-1510) Şah I İsmayıl burada qala tikilməsi haqqında öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da yeddi il ərzində orada qala tikdirərək adını “Rəvan” qoymuşdu. [1. s.50]. Maraqlıdır ki, Ö.Çələbinin verdiyi bu məlumata Səfəvi dövrünün qaynaqlarında rast gəlinmir. Bununla belə, məhz XVI əsrdən etibarən İrəvanın Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasının əsas düşün nöqtələrindən birinə çevrilməsi İrəvan şəhəri və qalasının məhz bu dövrdə xüsusi inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasından xəbər verir. Ö.Çələbi Rəvan qalasının Zəngi çayının şərq sahilində daş və kərpicdən tikilmiş gözəl və möhkəm olduğunu qeyd edərək yazır ki, h. 940-cı ildə [1533-1534] Sulta Süleyman Naxçıvanı ələ keçirdikdən sonra Rəvanı fəth edib oradakı kiçik qalanı dağıtmışdı [1. s.50]. Ö.Çələbi Sultan Süleymanın bu yürüşünü yanlış olaraq 1533-1534-cü illərə şamil etmişdir. Əslində onun İrəvan və

Naxçıvan istiqamətindəki yürüşü 1554-cü ilə təsadüf etmişdir [2. s.153].

1578-1590-cı illərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı İrəvan qalası yenidən tərəflər arasında əsas qarşıdurma mərkəzinə çevrilmişdi. H. 989-cu ildə (1581-1582) Fərhad paşanın yürüşü zamanı İrəvan qalasını müdafiə etməyin mümkün olmadığını görən Məhəmməd xan Toxmaq Ustaqlı Naxçıvana doğru geri çəkilməyə məcbur olmuşdu [2. s.534-535]. Mənbələrin məlumatlarının araşdırılması göstərir ki, Fərhad paşanın yürüşünə qədər İrəvanda yalnız bir qala olmuşdur. İrəvanı tutduqdan sonar Fərhad paşa orada yeni bir qalanın tikilməsi haqqında göstəriş vermişdi. Ö.Çələbinin məlumatına görə, Fərhad paşanın göstərişi ilə 150 minlik islam ordusu 45 gün ərzində Zəngi çayının sahilində cənubdan şimal tərəfə doğru dərin bir lağım ataraq möhkəm bir qala tikdilər və qalanı 40 günlük lazımı sursat və hərbi ləvazimatlarla təchiz etdilər [1. s.51]. İsgəndər bəy Münşinin yazdığına əsasən, irəvan qalası üç qaladan ibarət olmuşdur. Bunlardan biri h. 991-ci ildə (1581-1582) Fərhad paşa tərəfindən inşa edilən Ətiq qalasıdır.

İkincisi isə qalanın cənub-qərbindəki təpənin üzərində yerləşən kiçik Gözçü qalasıdır ki, bu iki qala arasındakı məsafə 2-3 ox sürətinə bərabərdir. Müəllifin məlumatına əsasən, üçüncü qala isə 1603-cü ildə Naxçıvandan geri qayıdarkən osmanlıların Ətiq qalası yaxınlığında tikdikləri yeni qala olmuşdur. Osmanlılar sonuncu qalanın ətrafına xəndək çəkərək onu möhkəmləndirməyə macal tapmamışdılar [3. s.1173]. 1635-ci ildə IV Sultan Muradın İrəvan yürüşünün iştirakçısı olmuş Katib Çələbi də İrəvanda üç qalanın olmasını, onlardan birinin Gözətçi qalası, ikincisinin köhnə qala, üçüncüsünün isə yeni qala olduğunu vurğulamışdır [4. s.119-131]. Salnaməçi köhnə qala dedikdə, görünür XVI əsrin əvvəllərində, yeni qala dedikdə isə XVI əsrin 80-ci illərində Fərhad paşa tərəfindən tikilmiş qalanı nəzərdə tutmuşdur.

1603-1612-ci illərdə baş vermiş növbəti Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı da İrəvan qalası uğrunda tərəflər arasında qızğın döyüşlər getmişdi. Bu müharibəni təsvir edən Ö.Çələbi bəzi yanlışlıqlara yol verərək əcəmlərin (Səfəvilər nəzərdə tutulur- B.Ş.) rəvanı yeddi günə fətf etdiyini, osmanlıların İrəvan şəhərini Toxmaq xana təslim etdiklərini göstərmişdir [1. s.51]. Katib Çələbi isə İrəvan qalasının 17 noyabr 1603-cü ildə mühasirəyə alındığını, yeddi aylıq mühasirədən sonra, 11 iyun

1604-cü ildə Səfəvilər tərəfindən ələ keçirildiyini qeyd etmişdir [4. s.112-134]. Katib Çələbi 1603-1604-cü illərdə İrəvan qalası uğrunda mübarizəni təsvir edərkən həmin mühasirənin iştirakçısı olmuş cərrahzadənin əsərindən istifadə etdiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Cərrahzadə 1590-1603-cü illərdə Osmanlı idarəçiliyi dövründə Naxçıvan qazısı olmuş, qızılbaşlar Naxçıvanı azad etdikdən sonra İrəvan qalasına qayıdaraq onun müdafiəsində iştirak etmiş, qalanın fəthindən sonra Şah I Abbas tərəfindən əhv edilərək İstanbula qayıtmışdı [4. s.46].

XVII əsr erməni salnaməçisi Təbrizli Arakelin məlumatına görə isə, Şah I Abbas hələ İrəvan qalasını mühasirəyə alıb onun ətrafında müharibə apararkən Əmirgünə xan Qacarı İrəvan vilayətinin hakimi təyin etmişdi [5. s.54]. Müəllif İrəvan qalasının səkkiz ay müdafiə olunduğunu, doqquzuncu ay təslim olduğunu göstərməklə yanaşı, qalanı müdafiə edən Osmanlı ordusuna Səid paşa və Xızır paşanın rəhbərlik etdiklərini qeyd etmişdir [5. s.58]. Dövrün digər mənbələrində isə 1603-1604-cü illərdə İrəvanı müdafiə edən osmanlı qarnizonuna Şərif paşa və Xızır paşanın oğlu Məhəmməd paşanın başçılıq etdikləri göstərilmişdir [4. s.136; 3. s.1192]. Dövrün mötəbər mənbələrindən olan İsgəndər bəy Münşi İrəvan qalasının 1603-cü ilin payızında mühasirəyə alındığını, 1604-cü ilin iyun ayında fəth edilərək Əmirgünə xan Qacarı idarəsi altına verildiyini göstərmişdir [3. s.1193]. Tədqiqatçı Ə.Rəhmani mənbələrin məlumatlarını araşdıraraq İrəvan qalasının 1603-cü ilin noyabrın 16-da mühasirəyə alındığını, 1604-cü ilin iyun ayının 8-də azad edildiyini müəyyənləşdirmişdir [6. s.98; 7. s.67].

İrəvan qalasının müdafiə imkanları haqqında da dövrün mənbələrində maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Ö. Çələbi İrəvan qalasının Fərhad paşa tərəfindən tikilən hissələrinin hündürlüyünün 40 Məkkə qulacı, Toxmaq xanın tikdiyi yerlərin hündürlüyünün isə 50 qulaca, eninin 20 qulaca bərabər olduğunu göstərmişdir [1. s.54]. Qalanın Zəngi çayı tərəfdən xəndəyinin olmadığını, mazğal dəşiklərinin isə çoxluğunu qeyd edən Ö.Çələbi qalanın cənub, şərq və şimal tərəflərində xəndəklərinin olmasını, lakin sulu yerdə olduğundan o qədər də dərin olmadığını vurğulamışdır. Bəzi yerlərdə xəndəyin eninin 150 qulaca bərabər olduğunu yazan Ö.Çələbi İrəvan qalasının üç möhkəm dəmir qapısının olmasını, onlardan birinin - cənuba açılanının Təbriz qapısı,

şimala açılanının Meydan qapısı, üçüncü qapısının isə “Dərvazeyi pol” adlandığını göstərmişdir [1. s.54]. Səyyah Meydan qapısına yayla qapısı, üçüncü qapıya isə körpü qapısı da deyildiyini, qalanın 100 top, 3000-ə qədər qala gözetçisi, üç minlik xan qoşunu və 7000 əyalət əsgərinə malik olduğunu qeyd etmişdir [1. s.54].

İrəvan qalası haqqında Katib Çələbi də maraqlı məlumatlar vermişdir. Salnaməçinin məlumatına əsasən, Zəngi çayı qərb tərəfdən qala divarlarının yanı ilə axır. Qala torpaqdandır, çayın yaxınlığında düz yerdə tikilmişdir və iki qapısı vardır. Müəllifin yazdığına görə, İrəvan qalasının cənub qapısı “Dərvaze-yi Təbriz”, şimal qapısı isə “Bab-i Şirvan” adlanır. Qalanın içərisində bazar, çayın lap yaxınlığında bir cümə məscidi və saray vardır [4. s.102].

1603-1604-cü illərdə İrəvan qalası uğrunda mübarizəni ətraflı təsvir edən İsgəndər bəy Münşi də qalanın çoxlu bürclərinin olmasını, Ətiq qalası və Yeni qala arasında şərq istiqamətində tikilən, digər bürclərdən daha əzəmətli və uca olan Ağ bürcün xüsusi əhəmiyyət daşıdığını göstərmişdir [3. s.1186]. Salnaməçi İrəvan qalasının hərbi-strateji əhəmiyyətinə yüksək qiymət verərək onu Azərbaycan və Şirvan qalalarının kilidi adlandırmışdır [3. s.1191].

XVII əsrin 30-cu illərində yenidən başlanmış Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə İrəvan qalası əsas qarşıdurma hədəfinə çevrilmişdi. Sultan IV Muradın çoxsaylı qoşunları 10 günlük mühasirə və qızgın döyüşlərdən sonra 1635-ci ilin avqustun 10-da İrəvan qalasını ələ keçirməyə müvəffəq ola bildilər [4. s.147]. Bəzi tarixi ədəbiyyatlarda İrəvan qalasının osmanlılar tərəfindən işğalı 1634-cü ilin avqustun 10-na şamil edilərək, qalanın təslim edilməsi irəvan bəylərbəyi Təhmasibqulu xan Qacarın xəyanətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir [8. s.35; 7. s.152-153]. Fikrimizcə, qalanın işğal tarixi ilə bağlı K.Çələbinin təqdim etdiyi 10 avqust 1635-ci il tarixi daha düzgün hesab edilməlidir. Müəllifin həmin hadisələrin iştirakçısı olması və əsərində bu prosesi ətraflı təsvir etməsi bunu bir daha təsdiq edir. Ö.Çələbi də bu hadisənin 1635-ci ildə baş verdiyini göstərərək qeyd edir ki, qalanın müdafiəçiləri girov götürdükləri xanı özləri ilə gətirib osmanlılara təslim oldular [1. s.52-53]. Araşdırmalar göstərir ki, Təhmasibqulu xan Səfəvilərə xəyanət etməmişdi. Həmin dövrdə İrəvan xanının müavini olmuş Osmanlı mənşəli Murad bəy

xəyanət edərək qalanın osmanlıya təslim edilməsində əsas rol oynamışdı. Təhmasibqulu xanın sonralar Murad bəyi məhz həmin xəyanətə görə öldürməsinə Katib Çələbi də təsdiq edir [4. s.149].

Osmanlılar İrəvan qalasını ələ keçirdikdən sonra Murtuza paşanı qalanın hakimi təyin edərək, dağıdılmış qala divarlarını bərpa etmiş, mühafizə üçün 12000 qoşun yerləşdirmişdilər [4. s.149]. Ö.Çələbinin işğaldan sonra osmanlıların qalada 40 min müsəlman qazisi və gözətçisinin yerləşdirilməsi haqqındakı məlumatları o qədər də real görünmür [1. s.53]. 635-ci ilin 25 dekabrında Şah I Səfi İrəvan qalasını mühasirəyə alaraq 1636-cı ilin aprelin 4-də onu yenidən ələ keçirmişdi [4. s.150-151]. Ö.Çələbi isə Şah I Səfinin yeddi aylıq mühasirədən sonra İrəvan qalasını tutduğunu göstərmişdir [1. s.53]. Ə.Rəhmani İrəvanın azad edilməsini 1635-ci ilə şamil etsə də [7. s.85], dövrün digər mənbələri bunu təsdiq etmir. Səlnaməçi M.Y.Qəzvini də İrəvan qalasının 1636-cı ilin aprelin əvvəllərində azad edildiyini qeyd etmişdir [8. s.39]. Şah I Səfi tərəfindən İrəvan hakimi təyin edilən Kəlbəli xan qala bürclərini təmir etdirib möhkəmləndirmişdi.

İrəvan uğrunda növbəti Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması 1723-1724-cü illərə təsadüf etmişdi. Bir neçə aylıq mühasirədən sonra Mehrəli xan İrəvan qalasını 1724-cü ilin iyulun 7-də Abdulla Köprülü paşanın qoşunlarına təslim etməyə məcbur olmuşdu [9. s.8-17].

İrəvan qalasının qəhrəmanlıq salnaməsinin növbəti səhifəsi 1827-ci ilə təsadüf etmiş, uzun dirənişdən sonra qala rus qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi. İrəvan qalasının ruslar tərəfindən işğalından sonra tərtib edilmiş plana əsasən, qala təxminən kvadrat formasında [790*850 m] olmaqla yeddi hektar sahəni əhatə etmişdir. İkicərgəli qala divarlarının uzunluğu 4,5 km olmuşdur. Hündürlüyü 10,5- 12 m çatan qala divarları şimal-şərq, cənub-qərb və cənub-şərq tərəfləri əhatə etmiş, qalanın digər tərəfi sıldırım Zəngi çayına söykənmiş, qala divarları arasındakı məsafə 36-42 m təşkil etmişdir. Qala divarları boyu tikilmiş yarım dairəvi qüllələrdə atəş üçün 2450 mazğal qoyulmuş, müdafiə divarları boyu 53 top yerləşdirilmişdi [10. s.191-192]. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müdafiə-memarlıq sənətinin incilərindən olan İrəvan qalası və onun içərisindəki memarlıq abidələri dövrümüzdə qədər gəlib çıxmamış, erməni vandalizminin çoxsaylı qurbanlarından birinə çevrilmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Evliya Çələbi. Səyahətnamə (Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi S.Onullahidir). Azərnəşr, Bakı, 1997, 92 s.
2. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (Tarixə-alamaraye-Abbasi). I c. Fars dilindən çevirən Ş.Fərzəliyev, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, Bakı, 2010, 1144 s.
3. İsgəndər bəy Münşi Ttürkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi.(Tarixə-alamaraye-Abbasi). II kitab, Fars dilindən çevirən Şahin Fazil. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2014, 1400 s. .
4. «Джихан-нума» и «Фезлике» Кятиба Челеби как источник по истории Армении.(XVIIв.). Предисловие, перевод и комментарии А.А.Папазяна. Из-во АН Арм. ССР, Ереван, 1973, 190 с.
5. Аракел Даврижеци . Книга историй. Перев., с армянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян. Из-во «Наука», М., 1973, 623 с.
6. Рахмани А. « Тарих-и алам ара-йи Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Из-во АН Азерб. ССР, Баку, 1960, 191 с.
7. Рахмани А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Из-во «Элм», Баку, 1981, 237 с.
8. Bayramlı Z., Əzizli B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il “Səyahətnamə”sində. Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 2000, 160 s.
9. Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. Перевод с турецкого и примечания академика АН Азерб. ССР Бунятова З.М. Элм, Баку, 1988, 64 с.
10. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin şimali Azərbaycana köçürülməsi. Azərbaycan, Bakı, 2010, 620 s.

Б.Шабыев

ИЗ ИСТОРИИ ИРЕВАНСКОЙ КРЕПОСТИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории строительства Иреванской крепости. Автор по данным источников XVI-XVIII вв. попытался проследить борьбу за Иреванскую крепость между Сефевидским государством и Османской империей.

B. Shabiyev

ABOUT THE HISTORY OF ERIVAN FORTES

SUMMARY

The paper studies the resettlement of the city and fortress of Erivan. Author investigated the history of Safaved- Ottoman war capturing the fortress of Erivan on the basis of primary reserves.

О РАСПРОСТРАНЕНИИ КИТАЙСКОГО ФАРФОРА В СЕФЕВИДСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Нəргиз АХУНДОВА

Açar sözlər: dövlət, hökmüdar, I Şah Abbas, məmulat, məqbərə

Keywords: state, ruler, Abbas I, ware, shrine

Ключевые слова: государство, правитель, Аббас I, изделие, усыпальница

Исследование азербайджано-китайских взаимоотношений является по существу малоизученной темой. Тем не менее, культурные связи этих народов развивались на протяжении длительного исторического периода. Большим толчком послужило развитие Великого Шёлкового пути, определённые контакты происходили также во времена правления Каракоюнлу, Сефевидов. Что касается влияния китайской культуры на азербайджанскую культуру сефевидского периода, то, пожалуй, стоит задержаться на теме распространённости бело-голубого фарфора на территории Азербайджана ещё с начала XV в. Известно, что развитие шёлковой торговли способствовало осуществлению культурных и торговых связей огромного количества народов. Однако иностранные экспедиции в Китай (Марко Поло, Карпини, Порденоне и др.) не носили односторонний характер. Так, в начале XV в. (с 1403 по 1433 гг.) были предприняты 7 крупнейших экспедиций во главе с китайским путешественником, флотоводцем и дипломатом, Чженем Хе (1371-1435). Чжен Хе (Ма Хэ) был родом из так называемых сему – выходцев из Средней Азии, прибывших в Китай во времена монгольского владычества. Большинство их были мусульманского вероисповедания... Отец Ма Хаджи совершил паломничество в Мекку. Чжэн Хэ как и его предки исповедовал ислам, но при этом уважительно относился и к другим религиям [4. с.135-136]. Для многих в Китае Чжен Хе являлся народным героем. Хотя сочинения самого Чжена Хе до нас не дошли, но они сохранились в описаниях его секретаря, прекрасного знатока арабского языка, евнуха (кстати, евнухи в

Китае, как и в Османской Турции, всегда оставались одной из самых влиятельных политических сил), принявшего ислам, Ма Хуаня (1380-1460) под названием «Полное описание океанских берегов». 4-ая, 5-ая, 6-ая и 7-ая экспедиции, пересекая восточное побережье, достигали Ормуза, который, по свидетельству Ма Хуаня, вёл торговлю со всем миром и являлся конечной точкой караванных путей их Тебриза (многовековой столицы государств Хулагуидов, Каракоюнлу, Аккоюнлу) [18. с.175], Бухары, Самарканда и т.д. Китайская посуда и шёлк поставлялись через Ормуз по всему Ирану, Азербайджану и Средней Азии, а те, в свою очередь, отправляли оружия, ковровые и ювелирные изделия своих искусных мастеров. Необходимо отметить, что именно ко времени ранних морских экспедиций 1400-1430 гг. относится внедрение большого процента бело-голубого фарфора периода раннего Минь и, в достаточной степени, Янь, достигшего юга наших территорий [12. с.178]. Примечательно, что миньские экспедиции всегда носили мирный характер и оказали продолжительное влияние на направление вкусов и при сефевидском дворе. Интересно отметить, что проникновение в Азербайджан фарфора этого раннего периода продлилось вплоть до конца 15 в., когда начинает использоваться техника обжигания в Цзиньдечжень, и становится выгодным производить точные копии этого фарфора для продажи на Среднем Востоке. Более того, этот, хотя и неполноценный, продукт настолько утвердился в этих краях, что даже несмотря на производство его столь низкого качества, этому фарфору, казалось бы, исключалась любая другая альтернатива [22. с.400-417; 23]. О периоде распространения и производства китайского фарфора на территории Азербайджана конца 15 в. Известно не много, за исключением небольшого количества обжигательных печей, датируемых XV в., в том числе посуда, которая хранится сегодня в Эрмитаже (С.-Петербург) от 1473-74 гг. [21. с.64-66].

Начало XV в. знаменуется в истории возвышением азербайджанского государства Сефевидов, как одной из самых могущественных держав на территории Востока. Однако не удивительно, что в сефевидскую эпоху [1501-1736] отношения с Китаем у Азербайджана носили косвенный характер. Так, в

Восточном Хорасане Узбеки и их наследники оккупировали земли на северо-востоке от Китая через Месопотамию. Морской путь, предназначенный по большей части для коммерческих целей, находился в руках европейцев, вначале португальцев, затем датчан и англичан, державших монополию на судоходство. С начала XVII в. они эксплуатировали порты Бандер Аббаса в качестве перевалочного пункта для осуществления торговли из Индии в Северную Европу. Внешняя торговля самого Аббаса I [1588-1629] была заблокирована Западной Европой, которую он стремился отвлечь от оттоманской экономики путём предоставления более выгодного торгового шёлкового пути, идущего сухопутным маршрутом через Тебриз, Эрзерум, пересекая Залив, поскольку таким путём шёлк мог экспортироваться напрямую в Европу.

Тем не менее, определенные косвенные контакты, например, в области бело-голубого фарфора Китая, представляли собой большой интерес для сефевидской экономики, особенно, XVII в. В этой связи будет уместно сказать несколько слов о развитии городской торговли и самих городов в целом в Сефевидском государстве. Согласно сведениям западноевропейских путешественников, азербайджанские города – Тебриз, Ардебиль, Шемаха, Марага, Казвин, Исфаган, Маранд, Хой, Баку, Гянджа, Дербент, Шеки, Барда и мн.др. - являвшиеся центрами искусства и торговли как в XVI в., продолжали таковыми оставаться и в XVII в. Исфаган, по свидетельству А. Олеария, был одним из центров восточной торговли, куда стекались купцы и торговцы с самых разных уголков мира, начиная с Индии, Хорезма, Китая, Бухары, и заканчивая Англией, Францией, Испанией и Италией. Описывая величественный Тебриз в 70-ые гг. XVII в., Ж.Шарден повествует, что из всех городских площадей, которые ему довелось увидеть, больше всего его впечатлила овальная площадь в Тебризе, которая превосходила по своим размерам даже исфаганскую площадь, несмотря на то, что численность населения в последнем была больше [2. с.177, 178, 193]. Ёвлие Челеби отмечает о наличии в нём более 47 прекрасных садов и парков. Повествуя же о Баку, он отмечает, что это был портовый город, и что из Китая, из страны калмыков и Москвы сюда постоянно прибывали послы и

караваны и привозили разнообразный товар [5. с.780]. В качестве подтверждения торговых отношений с Китаем Ö. Челеби приводит информацию об обнаружении в большом количестве китайской посуды в крепостях старого Баку, Гянджи и др. городов.

Что касается Ардебилля, то этот город всегда занимал особое место в сефевидском государстве. А. Олеарий в «Подробном описании путешествия Гольштинского посольства в Московию в 1633, 1636, 1639 гг.» указывает на наличие в Ардебиле множества рынков, каравансараев и торговых площадей. К примеру, неподалёку от главной площади размещалось четырёхугольное здание под названием «Гейсарийе», там продавалось множество золотых и серебряных изделий, высококачественный шёлк и другие ценные товары. Он напоминал крытый рынок. По словам автора, расположенные здесь каравансарайы носили характер торговых бирж. Он повествует о двух китайских купцах, торговавших китайской посудой. По их одежде можно было сразу догадаться, что это были иностранные купцы [24. с. 584].

Пожалуй, будет уместным указать на то, что особое место Ардебилля в значительной степени определялось ещё и нахождением в нём усыпальницы ардебильского Шейха Сефи ад-Дина [1252-1334], которую приходили почтить жители со всех уголков Сефевидской империи. Согласно агеографическому сочинению «Саффат ас-сафа», составленному в XIV в. дервишем Таваккюлем [уникальный источник, посвящённый основателю дервишского ордена шейху Сефи ад-Дину], шейх слыл весьма уважаемым человеком и во время его странствий, в частности, путешествия в Шираз он неоднократно назывался «тюркским святым», «тюркским старцем» [26. с. 41]. После смерти шейха Сефи ад-Дина его сын, Садр ад-Дин [1334-1392], воздвиг отцу мавзолей в 1334 г. [Подробнее о происхождении Сефевидов см.: 27. с.50-55], к которому со временем были возведены новые пристройки и помещения. Так, А. Олеарий отмечал, что это был целый комплекс, поскольку при мавзолее находилась ещё и ценная библиотека, мечеть... Здесь же находились гробницы шаха Исмаила, супруги шейха Сефи и других представителей сефевидской династии...[24. с.588-591]. Усыпальница

была отстроена из великолепного мраморного камня, в ней висели несколько золотых лампад, сама гробница шейха была покрыта красно-золотым покрывалом [2. с.196].

Дело в том, что ещё в 1611 г. шах Аббас I пожертвовал более 1000 экземпляров фарфора своей фамильной усыпальнице в Ардебиле (4-ая ардебильская коллекция китайского фарфора) [14]. Такой щедрый подарок означал не только великодушие шаха и не только его заботу и почитание памяти своих предков, но также указывал на наличие чрезмерного количества фарфора в стране. Несмотря на большие утери и разбивания, сохранившиеся части, включая 350 изделий XVI в., довольно ясно отображают всю эту подарочную композицию. Приблизительно в это же время начинают появляться части сефевидских иммитаций XVI в., главным образом, Чжийчженгового периода (1521-1566) [10. с.88-91]. О том, где производился этот сорт есть пока только предположения, но однозначно, что речь не могла идти о наличии большого числа мануфактур, скорее всего их количество ограничивалось одним типом мануфактур. Обнаружены отдельные партии изделий керманской работы (они содержали сефевидские и китайские мотивы XVI в. с частым использованием смеси красного и оливково-зеленых оттенков). Позднее в эпоху Вань в связи с изменением геополитической ситуации перебои в экспорте китайского фарфорового отразились на его производстве у Сефевидов местных копий, которые начали довольно успешно распространяться и реализовываться. Отчёты Вест-Индской компании от 1610 г. указывают на факты приобретения керамики на южно-сефевидских портах с целью продажи её в Индию, где таковой не производился [16. с.125]. Декоративный, хотя и технически низкокачественный сефевидский фарфор свободно конкурировал с поставками подешевевших на рынке китайских экспортных изделий. Так или иначе, эти копии вышли на иностранные рынки и вскоре попали в руки к датчанам, что в последствие довольно глубоко сказалось на судьбе сефевидского фарфора.

Так, в начале XVII в. Датский Комиссионный экспорт установил поставку фарфора из Китая через порты Персидского

залива, который впервые попал в Амстердам в 1603 г [19. с.113-116]. Европейский спрос, тем не менее, превышал предложение, однако из-за внутренних беспорядков в Китае пришлось сузить его экспорт на фарфор. Поэтому датчане были заинтересованы включить в свои поставки бело-голубой фарфор, изрядно производимый в то время в государстве Сефевидов. Как-то по сведениям Пьера Рафаэля дю Манса произошёл даже забавный инцидент. Дю Манс приводит свидетельство официального заявления венецианского посольства в возмущённой форме шаху Аббасу об отказе Венеции от бело-голубого фарфора из Исфагана, поскольку фарфор этот был произведен не китайской, а сефевидской мануфактурой, и вдобавок посоветовал шаху улучшить качество производимого товара. Хотя сам шах Аббас не имел к этому отношения, и, следовательно, ни о чём не подозревал [15]. То, что сефевидский фарфор проникал в Европу под видом китайского, скорее было махинацией датчан, нежели исфаганских гончаров; это хорошо видно из его широкого использования в обиходе датского домашнего хозяйства того периода. С 1652 по 1682 гг. Дания экспортировала большую партию сефевидских изделий для образцов на Восток и в массовом производстве в Японию. Почти сразу же в 1659 г. и снова в 1682 г. были осуществлены многочисленные заказы и на экспорт японского фарфора в Европу, чей путь пролегал через Мока и Бандер Аббас. Фаянс этот возможно не совсем профессионально исполнялся, а также часто ломался, но в сочетании с всё ещё внушительным объёмом китайских экспортных изделий, значительно увеличившегося с момента применения техники обжигания Цзиньдечжень и его итоговой продукцией 1683 г., ежегодно экспортировался в размере между 40000 и 100000 экземпляров. Эта торговля, к сожалению, нанесла окончательный удар по сефевидскому фарфору, оказавшемуся беспомощным перед лицом датской судоходной монополии. Европейский рынок, некогда казавшийся ненасытным, теперь был наводнён уценённым китайским и японским товарами, также как и бело-голубыми мануфактурами, подобными Делфту [горд в Нидерландах, где была расположена королевская фабрика].

Несмотря на то, что сефевидский рынок не предоставлял чисто бело-голубых изделий, но высококачественные изящные вставки на изделиях белых элементов, оживлённых сельджукскими мотивами на них, заменили прямые образцы китайского оригинала и продолжали распространяться в середине 18 в. в Европе под именем китайских [15]. Письменных свидетельств не сохранилось, но судя по всему бело-голубые изделия Мешхедского производства в достаточном количестве заказывались в сефевидском дворе, а также использовались Моголами. Но оба и Сефевидский, и Могольский дворы старались использовать этот продукт гораздо шире образцов позднего Миня. Они добавляли новые краски - цвета морской волны, монокромные, полупрозрачные белые - в изделия с резным декором и *клуазоне* [перегородчатая эмаль], порой с потрясающе сверкающими и даже цветными бриллиантами. Вероятнее всего он производился в окрестностях Исфагана. Насколько долго это продолжалось - не известно, но к 1700 г. производство здесь бело-голубого фарфора окончательно остановилось.

Эти скорее экзотические дворцовые изделия иллюстрировали, насколько вкусы последних Сефевидов совпадали со вкусами последних могольских императоров; есть небольшое свидетельство того, что китайцы сами направляли этот товар. Оригиналы, с которых снимались копии для двора, вручались предположительно в качестве дипломатических подарков. Поставка китайского фарфора периода правления императора династии Минь Чженде [1506-1521], подставки для ароматических свечей, к примеру, или пеналы китайского типа свидетельствует о наличии на них скорее непривычных персидских или арабских надписей (иногда это были коранические тексты, чаще молитвы или пословицы). Эта коллекция, тем не менее, приводится в качестве подтверждения китайского экспорта, специально поставляемого для мусульманского рынка. В ардебильской коллекции обнаружены 2 экземпляра этого типа, хотя это обычная посуда [14. с.121-124]. Превосходство китайских форм, тем не менее, демонстрируется во многом в произведениях китайской бронзы, обозначающих, что они производились для мусульман, служивших в китайском дворе [11. с.133-146; 6. с.36-40].

Есть и несколько указаний на то, что по меньшей мере с могольского периода сефевидами совершались попытки достичь китайский рынок. Уполномоченный Ост-индской Компании У.Хоукинс [8. с.109-110], покинувший Индию в 1613 г. Пересказывает историю одного мастера-гардеробщика могольского шаха Джахангира [1605-1627], который имел несчастье сломать ценный фарфор, возможно, ранней династии Минь из имперской коллекции. Ему было приказано отправиться в Китай, для того, чтобы восстановить изделие. Но в течение двух лет не нашлось ничего сопоставимого; его карьера была спасена лишь благодаря одной счастливой случайности – дубликата, снятого в сефевидской мануфактуре при дворе шаха Аббаса I в Исфагане. Как минимум одно важное изделие поздней эпохи Минь говорит о знакомстве их с сефевидским фарфором: покрытая селадонем guan в Британском Музее [№ 1965 7-211]. Для производства керамики селадон использовались особые печи Guan [по названию провинции], селадон покрывался особым цветом глазури, который варьировался от сизого и серо-зелёного до кремового, желтоватого или светло-коричневого. Характерной особенностью этого селадона были крупные трещинки, расположенные крест-накрест и напоминающие потрескавшийся лёд. Подобное изделие представлял собой вышеуказанный guan, датированный 1600 г. с орнаментом, применяемым в то время на керманских и мешхедских изделиях; посередине проходила полоса, разбивающая пейзаж, на которой изображён лучник в сефевидской одежде, копированной с рисунков казвинской школы [16. № 47]. Неизвестно был ли этот чертёж цзиньдечженьских мастеров, но однозначно, что этот guan был частью набора или сервиза, возможно, выполненного по специальному заказу. Таким образом, есть все основания полагать, что взаимоотношения между Сефевидами и Китаем в сфере фаянса и фарфора носили не односторонний характер.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993.
2. Həsəneliyev Z. XVII əsrdə səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələri. Bakı: Nurlar NPM, 2007.
3. Qasimov X.S. Azərbaycan mədəniyyəti (əsərlər). Bakı: Nurlan, 2002.
4. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər və Azərbaycan. Bakı: Təhsil, 2012.
5. Övliya Çələbi. Seyyahetname. İstanbul, 1314, II c.

6. J. Carswell, *Blue and White. Chinese Porcelain and Its Impact on the Western World*, Chicago, 1985.
7. R.W. Ferrier, "The European Diplomacy of Shah 'Abbās and the First Persian Embassy to England," *Iran* 11, 1975.
8. W. Foster, *Early Travels in India 1583-1619*, Oxford, 1921.
9. W. Foster, *The English Factories in India, 1618-21*, Oxford, 1906.
10. A. Lane, *Later Islamic Pottery*, London, 1957; repr. London, 1971.
11. B. Laufer, "Chinese Muhammedan Bronzes," *Ars Islamica* 1, 1934.
12. Ma Huan, Ying-yai Sheng-lan. *The Overall Survey of the Ocean's Shores (1433)*, ed. and tr. J. V. G. Mills, Cambridge, 1970.
13. A.H. Morton, "The Ardabil Shrine in the Reign of Shah Tahmasp I," *Iran* 12, 1974; 13, 1975.
14. J.A. Pope, *Chinese Porcelains from the Ardebil Shrine*, Washington, D.C., 1956.
15. J.M. Rogers, *Chinese-Iranian relations IV. The Safavid Period, 1501-1732*, London, 1991, Vol. V, Fasc. 4.
16. J.M. Rogers, *Islamic Art and Design 1500-1700*, London, 1983.
17. J.M. Rogers, "The Ceramic Art of Persia," in *The Arts of Persia*, ed. R. W. Ferrier, London, 1989.
18. *The Cambridge History of Iran. Vol. 6. The Timurid and Safavid Periods.* (Edited by P. Jackson and I. Lohr). Cambridge University Press, 1986.
19. T. Volker, *Porcelain and the Dutch East India Company. A Record of the Dutch Registers between 1602 and 1682*, Leiden, 1954.
20. Гейдаров М. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку: Элм, 1999.
21. Иванов А.А. "Фаянсовое блюдо XV века в Мешхеде," *Сообщения Государственного Эрмитажа* 45, 1980.
22. Пугаченкова Г.А. Глазурованная керамика Нисы XV-XVI вв.. Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции (ЮТАКЭ) 1, 1949.
23. Пугаченкова Г.А. Керамика Самарканда эпохи Тимура и тимуридов. Бюллетень Среднеазиатского Государственного Университета (САГУ). (Ташкент), 23, 1945.
24. Подробное описание путешествия гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636, 1639 гг., составленное секретарём посольства Адамом Олеарием. Полный русский перевод с немецкого Павла Барсова. Москва, 1870.
25. Рахмани А. «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960.
26. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку: Элм, 1981.
27. Ахундова Н.Ф. Азербайджанские государства в XV-XVI вв. по материалам "The Cambridge History of Iran". Баку, ИПО Турхан, 2015.

N.Axundova

**SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN ƏRAZISİNDƏ
ÇİN FARFORUNUN YAYILMASI HAQQINDA**

XÜLASƏ

Azərbaycan-Çin münasibətlərinin Səfəvi dövründəki inkişafı kifayət qədər araşdırılmamış olan tarix səhifələrindən biridir. Odur ki, çin farforunun Azərbaycan ərazisində yayılması tarixi olduqca maraqlı mözulardan biri sayıla bilər. Ümumiyyətlə Azərbaycanda çin farforunun geniş yayılması Çjen Henin okean ekspedisiyaları dövründən (1400-1430) başlanır. Hətta daha sonra çin farforunu Səfəvi dövlətinin ərazisində istehsal edən manufakturalar haqqında da qeyd edilir. 1611-ci ildə Şah Abbas farfordan düzəldilmiş mindən çox əşyanı sülalə məqbərəsi olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi türbəsinə hədiyyə edir. Hətta 17-ci əsrin əvvəlində danimarkalı tacirlər belə səfəvi farforundan bir neçə əşyanı çin məhsulu adı ilə Avropaya satmışdılar ki, məqalədə həmin hadisədən bəhs edilir. Odur ki, məqalədə adı keçən bir sıra tarixi faktlar Çin dövlətinin Səfəvilər dövləti ilə olan əlaqələrinin ən azı farfor ticarəti və istehsalı sayəsində birtərəfli xarakter daşmadığını sübuta yetirir.

N.Akhundova

**ABOUT THE SPREAD OF THE CHINESE PORCELAIN
IN THE SAFAWID STATE**

SUMMARY

The development of the Chinese-Azerbaijan relations at the safavid period is one of the insufficiently explored themes. So the question of the spread of the Chinese porcelain in Azerbaijan is very interesting; generally the first large quantities of the blue-and-white porcelains reached Azerbaijan most probably in the period of the Ming naval expeditions of Chjen He (1400-1430), under the Qaraqoyunlu dynasty (1410-1468). In addition later there were founded the facts of the manufactures of the local imitations of these porcelain wares, even in 1611 Abbas I presented the large quantity of Chinese porcelain to his family shrine at Ardabil. In 17th c. the Dutch desired to include the Safavid porcelain under the name of the Chinese into the European markets. Also there are some versions and facts testified that the relations of the Safavids with China in the sphere of the porcelain were not unilateral

АРМЯНСКИЙ ФАКТОР В ЮЖНОКАВКАЗСКОЙ ПОЛИТИКЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В 1914-1919 ГОДЫ

Фируза ХАЯТОВА

Açar sözlər: Böyük Britaniya, Qafqaz, «erməni amili», mənbələr.

Keywords: Great Britain, Caucasus, «armenian question», sources.

Ключевые слова: Великобритания, Кавказ, «армянский вопрос», источники.

Южнокавказская политика Великобритании в 1914-1919 годы и «армянский вопрос» как один из ее акторов до сих не являлись темой специального научного и монографического исследования. Между тем, в исторической науке достаточно работ, посвященных политике Британской империи и собственно появлению и сущности «армянского вопроса». Историография вопроса достаточно обширна и при этом довольно субъективна и одиозна, так как до сих пор в исторической науке нет объективной оценки роли Британской политики на Кавказе в «армянском вопросе» в 1914-1918 годы.

Ценные документы по «армянскому вопросу» в южнокавказской политике Великобритании содержатся в сборниках «Документы внешней политики СССР», «Документы по истории Гражданской войны в СССР», «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии».

Особый интерес представляет «Рапорт генерал-майора Болховитинова о деятельности армянских вооруженных отрядов в Турции и Закавказье в Первую Мировую войну». В нем указывается прямая ответственность Лондона за обострение «армянского вопроса» [15. с.4].

Анастас Микоян в своем докладе под названием «К Кавказскому вопросу», представленного Ленину в начале декабря 1919 года, четко обозначил цели как он сам выразился «грабительских планов Антанты (и) ее агентов (в) Турции -армянских шовинистов» [13. с.169-175].

Несомненную ценность и значимость имеет сборник архивных материалов, составленных и обработанных турецким исследователем

Мехметом Перинчеком, «Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов», который вносит определенную ясность в постановку вопроса. Мехмет Перинчек указывает, что архивные материалы раскрывают «истoki коллаборационистского, фанатично агрессивного характера армянского национализма». Документы, опубликованные в сборнике, демонстрируют, что армянская интеллигенция Кавказа увлеклась идеей создания армянской государственности в конце XIX в. именно под воздействием империалистических государств, а те в свою очередь стремились чуть ли не силой навязать эту идею турецким армянам. Российские документы, составленные от имени российских официальных лиц, свидетельствуют о том, что именно Великобритания сыграла роль подстрекателя в «армянском вопросе». Все это делалось для того, чтобы испортить российско-турецкие отношения и расчленить Османскую империю [13. с.12-13, 256].

Интерес представляют работы, доклады и дневники политических деятелей и дипломатов Великобритании и армянских деятелей: Д.Ллойд Джорджа, А.Бальфура, Дж.Н.Керзона, У.Черчилля, М.Хенки, Г.Никольсона, Р.Сесия, Р.Ванситарта, А.Хатисяна, С.Врацяна, О.Качазнуни, С.Тиграняна, Погоса Нубара, А.Агароняна, Е.Ишханяна, В.Арцруни, генералов М.Силикяна, А.Багратуни, Г.Корганяна, О.Ахвердяна, А.Овсеяна, патриарха Завена Тер-Егисяна, Дж.Форестье-Уокера, Дж.Кори, В.Ассера, К.М.Дэви, В.Бича, К.Темперли, Дж.де Робека, Г.Люка, А.Роулинсона.

Из мемуаров армянских деятелей наибольшую важность имеют работы: А.Агароняна «От Сардарапата до Севра и Лозанны», А.Хатисяна «Происхождение и развитие Республики Армения», С.Врацяна «Переговоры между Национальной делегацией и Республикой Армения», «Дорогами жизни», «Республика Армения», «Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918 гг.)» Г.Корганяна, меморандум О.Качазнуни и его «Дашнакцутюн больше нечего делать», Е.Ишханяна «Нагорный Карабах 1917-1920 гг.» и В.Арцруни «Армяно-турецкая война».

Наибольший интерес вызывает исповедь Ов. Качазнуни «Армянской революционной партии Дашнакцутюн больше нечего

делать». Бывший деятель Дашнакцутюн обвиняет британское военное командование в том, что, высадившись в Баку, они не проявили какого-то особого расположения к своим «союзникам» армянам, однако благодаря именно англичанам в дальнейшем, армянская армия была хорошо вооружена и одета [7. с.37].

А.Лалаян в статье «Контрреволюционный «Дашнакцутюн» и империалистическая война 1914-1918 гг.» открыто заявляет, что Антанта в начале Первой мировой войны отлично понимала, что армяне могут быть им полезными и потому «заялись судьбой армян». Армянский автор подчеркивает, что Антанта обещала армянской крупной буржуазии и ее партии «Дашнакцутюн» создать «великую Армению», чтобы заручиться поддержки армян в Турции [9. с.76-99].

Наибольшую важность представляют также воспоминания А.Роулинсона - подполковника главного штаба. По мнению А.Роулинсона, армяне не были способны контролировать Карскую область и в целом армяне были очень слабыми, чтобы претендовать на государственность. Он допускал возможность расположения в местах проживания армян союзнического контингента, однако не допускал «права армян на землю, на доблесть и даже историю».

Для понимания положения армян в Османской империи и на Кавказе мы обратились к целому ряду работ современников по этой теме. Так, Б.А.Борьян в своей монографии «Армения, международная дипломатия и СССР» отмечает, что «Константинопольские султаны в общем любили и, по возможности, защищали армян». Армянский автор подчеркивает, что народы Османской империи «жили в полном согласии». Все остальное было происками великих держав. По сведениям автора, «Русская армия во время похода в Турцию встречала в Турецкой Армении богатые армянские селения с огромным количеством скота и полными амбарами, каких ни одна губерния Российской Армении и Закавказья в целом у себя не имела» [13. с.34].

В работе Х. Ховсепяна «Десять лет войны и освобождения», опубликованной в Армянской ССР по государственному заказу на азербайджанском языке («Мубараза ве курулуш 10 или») была дана

категорическая оценка деятельности дашнакского правительства, тесно сотрудничавшего с Великобританией. Х. Ховсепян открыто признается: «Контрреволюционное дашнакское правительство, поставившее страну на грань смерти, вылизывая сапоги американцев, англичан и французов, стремилось с помощью империалистов построить «великую и независимую» Армению. Но очевидно, что их планы остались лишь мечтами. Западноевропейские и американские империалисты использовали дашнаков лишь для того, чтобы завладеть нефтяными источниками Закавказья и Баку». Через некоторое время дашнакское правительство, находящееся под покровительством английских империалистов и подстрекаемое ими, приняло новую авантюру, вступив в войну с Турцией [13. с.160-161].

Особый интерес представляет сочинение Ллойд Джорджа «Правда о мирных договорах», в которой четко обозначена позиция Великобритании по т.н. армянскому вопросу. По мнению Ллойд Джорджа, турецкое правительство отдало приказ осуществить резню армянских христиан: «Привкус сознательного религиозного фанатизма имела в данном случае только резня армянских христиан, осуществленная по приказу турецкого правительства». Ллойд Джордж приводит крайне антитурецкую позицию Керзона о самих турках и их вреде для Европы, назвав турков в Константинополе «злокачественной опухолью, которая отравляла жизнь Европы» [3. с.206-208].

■ В британской историографии достаточно широко изучено место Кавказа в международных отношениях. Интерес представляют работы зарубежных авторов в целом о Ближнем Востоке в годы первой мировой войны.

■ Политика Великобритании и ее соперничество с другими европейскими странами и Российской империей изучалась многими авторами советского периода.

■ Изучение истории армянского народа началось в царское время. В советской историографии было принято изучение отдельных регионов Кавказа, например, истории Армении, истории армянского народа, их взаимоотношений с другими народами и т.д.

■ В деле обобщения истинной значимости британской

дипломатии по отношению к Армянской республике важную роль сыграло также изучение современных, очень насыщенных фактическим материалом научно-исторических трудов и статей, вышедших в свет в Англии, США и Азербайджанской республике.

В 1988 году во Франции вышло исследование Жоржа Малевилла «Армянская трагедия 1915 года», переведенное на русский и на азербайджанский язык (Баку, 2015). Французский ученый Жорж Малевилл демистифицирует пропаганду событий 1915 года в Османской империи. Он открыто заявляет, что «Армянская республика, которая образовалась в 1918 г. на руинах царской империи по воле Англии, представляла собой за свое непродолжительное автономное существование (1918-1921) единственное независимое армянское государство, которое было определенным образом зафиксировано в Истории» [4].

По мнению американского историка Р.Г.Суни, отделение от Российской империи стало для азербайджанского, грузинского и армянского народов «отчаянным политическим решением, связанным с необходимостью помощи извне: от Германии - для грузин, от Турции - для азербайджанцев, от Антанты - для армян» [16. с.32]. Таким образом американский ученый четко указал на защитника интересов армян.

По мнению американских исследователей Джастина Маккарти и Каролин Маккарти, «армянский вопрос» был связан с Россией. В своей работе «Тюрки и армяне руководство по армянскому вопросу» они обосновывают отношение мусульман Османской империи к русским историей завоевания мусульманских народов и их земель. Мухаджиры, нашедшие приют в пределах Османской империи, и наученные их примером другие мусульмане видят в русских врагов, выдворивших мусульман со своих земель и населивших их христианскими народами. Армяне же, напротив, видели в русских своих покровителей. Рост армянского национализма и революционности авторы также связывают с поддержкой России. Вся пропаганда о «зверствах» турок, как доказывают Джастин Маккарти и Каролин Маккарти, «находилась под сильным воздействием британцев, которые хотели вовлечь Америку в войну

на стороне союзнических сил. Американские газеты и журналы, в целом, позаимствовали британскую версию войны, помогая обеспечить делу Союзников американские симпатии. Пропаганда, направленная на возбуждение недовольства ведением войны в Анатолии, была особенно эффективна в Соединенных Штатах в силу связей американских миссионеров с армянами и сохранившейся с XIX века веры в официальные османские планы уничтожения христиан. Большинство обвинений против османов были смоделированы по аналогичным обвинениям, выдвинутому против их союзников немцев. Обвинения против турок являлись продуктом военной истерии и военной пропаганды [2. с.13, 56-57]. Авторы рассуждают о британской и американской пропаганде.

Эрих Файгл в своей работе «Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины» доказывает, что Великобритания стремилась расчленив и присвоить себе османские владения. Она использовала «армянский вопрос» для достижения как этой цели, так и для того, чтобы отвлечь мировое сообщество от событий в Ирландии, где англичане устроили подлинную резню. Эрих Файгл предпринял скрупулезный анализ работ западных авторов о «геноциде армян», уличив их в фальсификации. Автор в ходе своих исследований пришел к выводу, что время событий 1915 года в Османской империи и в Азербайджане от рук дашнаков погибло 2,5 млн мусульман [20].

По теме «армянского вопроса» множество работ, написанных армянскими авторами. Наибольший интерес представляют произведения Гаянэ Махмуриян, в которых освещается политика Великобритании в отношении «армянского вопроса». Так, в работе Г.Махмуриян «Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения» исследуются программы и подходы великих держав, в т.ч. Великобритании, к работе и целям Лиги Наций. В другой книге Г. Махмуриян «Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг.; Бремя белого человека» рассматривается Большая игра Великобритании в восточной политике, британское управление в Армянской республике и попытки Великобритании навязать мандат на армян на США. Работы Г. Махмуриян, как и других армянских

авторов, одиозны и лишены объективности. Однако, почти все они с единодушным сожалением признают, что «армянский вопрос» был винтиком восточной политики Великобритании [11].

В армянской историографии множество работ, посвященных теме т.н. геноцида армян и позиции Великобритании. Все это написано с целью заставить Великобританию признать «геноцид» на государственном уровне.

В связи со 100-летием событий, связанных с депортацией армян в Османской империи в 1915 году, армяне опубликовали ряд изданий, в том числе сборники документов, однако не раскрыли свои архивы для общественности и ученых, как это сделала несколько лет назад Турция, которая не только открыла все свои архивы, но и призвала всех исследователей разобраться в этой теме и призвала Армению последовать ее примеру.

Между тем, полярные мнения и в самой армянской историографии. Так, по мнению одних (А.Дж.Киракосян и др.), Великобритания была заинтересована в том, чтобы превратить армян в надежный оплот против России, с которой она соперничала. По мнению других, армяне были покоренным, беззащитным народом, которому покровительствовала Россия - защитница угнетенных христиан. Некоторые исследователи упрекают Великобританию в том, что ее усилия в пользу реформ в Турции были на пользу турок, а не армян. Лишь с изменением политического строя и управления в России, британские стратегические интересы изменились и приобрели новые очертания. На первое место вышли борьба с большевизмом и обеспечение нефтяных интересов. По мнению ряда авторов, существовало желание «восстановить независимую Армению во всей ее древней славе». Другие считают это преувеличением, и акцентируют внимание на то, что только слабость армян толкала их отстаивать «историческое» право на «Западную Армению».

Политика Великобритании по теме данного диссертационного исследования в той или иной степени широко освещается научной литературе изучаемого периода.

Армянская позиция нашла отражение в работах А.Насибян,

Р.Ованнисяна, Г.Галояна, Дж.Дарвина, Э.Зограбяна, В.Дадрян, С.М.Акопян, Р.Г.Саакян, А.М.Погосян, Дж.С. и А.Дж. Киракосяны, Дж. Гидни, Л.Марашлян, А.В.Игнатьева, Н.А.Ерофеева.

Политика Великобритании в отношении «армянского вопроса» нашла отражение в работах следующих авторов: А.Арслanian «Британское решение военного вмешательства в Закавказье во время первой мировой войны», Г.Б.Абрамян «Политика английских завоевателей по отношению к армянам Арцаха (ноябрь 1918 - август 1919 гг.)», Г.А.Маркарян «Делегация Республики Армения на Парижской мирной конференции», Г.Готикян «Восточный легион и французский мандат в Киликии (1916-1921 гг.)», Г.А.Галоян «Армянский вопрос и международная дипломатия после первой мировой войны», «Вопрос оказания военной помощи Республике Армения» и др.

Карская проблема в свете политики Великобритании и Юга России нашла свое освещение в работе армянского автора Гегам Петросяна «Отношения Республики Армения с Россией (1918 – 1920 гг.)». По его признанию, «В течение десятилетий Армянский вопрос был камнем преткновения для Турции. Великие державы постоянно спекулировали этим вопросом в целях вмешательства во внутренние дела Турции и обеспечения своего влияния». Он назвал «характерной чертой английской внешней политики сокрытие своих истинных целей под маской миролюбия и человеколюбия». Армянский автор обвинил Великобританию в том, что ее правящие круги обещали освобождение армян как малых и угнетенных народов и пришел к выводу: «Всемирно известно, какую негативную роль сыграли англичане в судьбе армянского народа» [14. с.46, 138].

Армянский историк Г.М. Арутюнян в своей диссертации «Реакционная политика английской буржуазии в армянском вопросе в середине 90-х годов XIX века» открыто разоблачает Великобританию: «английская дипломатия проводила через свою консульскую и агентурную сеть в Западной Армении тщательно замаскированную работу, прикрываясь Берлинским трактатом и Кипрской конвенцией и используя западноевропейскую ориентацию ряда армянских националистических деятелей. В роли агентов и

идеологических пособников английской дипломатии выступили и протестантские миссионеры» [13. с.37].

В двухтомнике Эдварда Оганесяна «Век борьбы: очерк 100-летней истории дашнакской партии и национально-освободительной борьбы армянского народа» (Москва-Мюнхен, 1991) детально рассмотрены террористические мероприятия армян [19].

О том, что английский капитал опирался на греческую и армянскую буржуазию, крайне влиятельные в Османской империи и связаны с европейским банковским капиталом и ростовщичеством говорится в монографии П. Китайгородского «От колониального рабства к национальной независимости (Революционное движение в Передней Азии и Северной Африке)» [13. с. 45].

Армянский автор Э.А. Зограбян в своей книге откровенно разоблачает, как он называет, «корыстную политику» Великобритании в 1918-1919 годы. И с горечью восклицает: «Забываясь о создании великого и мощного Азербайджана, который якобы должен был остановить продвижение русских в Закавказье, они (союзники – Ф.) удивительным образом ничего не делали для создания стабильной и сильной Армении. И это при том, что они хорошо знали, что на Кавказе только армянский народ мог быть верным союзником, как это было во все годы Первой мировой. Более того, британские власти даже не пытались пригрозить тем мусульманским мятежным районам, которые своими разбойными действиями расшатывали внутреннюю жизнь республики, держали правительство в вечном напряжении, причиняли людской и материальный большой урон». Зограбян оценил политику Великобритании на Южном Кавказе как тукофильскую. Автор пытается доказать, что командующий британскими войсками на Южном Кавказе генерал Кори и руководитель Эриванской миссии полковник Плауден занимали антиармянскую позицию [5. с.142-143, 186, 264].

Александр Мясникян (Мясников, Мартуни) в своей статье «Старая и новая Армения» написал: «Армянский народ привык связывать свою судьбу с европейской дипломатией; свое спасение он мыслил как результат дипломатической игры европейских стран; вот почему так часто менялась ориентация Армении, то есть ее бывших

хозяев: то в пользу Англии, то Франции, то Америки; вот откуда берут свое начало плаксивость, «христорадничество» армянина [13. с.247].

Заместитель министра республики Грузия Кариби (П.П.Голейшвили) в своей работе под названием «Красная книга» подчеркивал, что западноевропейские политические деятели в своих интересах «ловко внушили армянам мысль о тяжести их положения в Турции и пробудили в них мысль о возможности выйти из этого положения собственными силами при поддержке Европы» [6. с.21-22, 25, 82-83].

Грузинский исследователь Феликс Церцвадзе в своей работе «Армения и Нагорный Карабах Формирование мифов» прямо подчеркивает подстрекательские действия Великобритании и Российской империи, приведшие к «массовой гибели мирного населения турецких граждан вне зависимости от их национальности и вероисповедания» в 1915 году [17. с.4, 13].

В.Ф.Маевский в своей работе «Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса» прямо указывал, что над «Дашнакцутюн» тяготел гипноз Англии. Именно под этим гипнозом появлялись армянские организации. А в годы Первой мировой войны армяне сами проливали кровь, пишет современник, чтобы получить желаемое: «тайные армянские организации (служившие идее создания возможно большей смуты, на возможно большем пространстве), проявили столько бесчеловечности и жестокосердия по отношению своих же братьев - армян, что приходилось прямо сомневаться в существовании у них каких бы то ни было человеческих чувств вообще. Маевский называет англичан «друзья-предатели, наградившие армянскую нацию такими идеями о коих в Англии забыли уже давно» [10. с.15-16, 43-44].

Интерес представляет мнение современного российского исследователя А.В. Цветянского о том, что значительная часть российской и британской элиты видела друг в друге «если не врагов, то соперников» [18. с.68].

Известный российский исследователь О.Ю.Кузнецов в своей последней монографии «История транснационального армянского терроризма в XX столетии: Историко-криминологическое

исследование» (Москва, 2015) отмечал, что «армянский вопрос» уже во второй четверти XIX столетия стал стержнем российской геополитики в Закавказье и продолжал им оставаться на протяжении без малого двух столетий, вплоть до начала XXI века». Он пришел к выводу, что транснациональный армянский терроризм всегда имел национально-религиозный характер и окрас [18. с.95, 243].

Азербайджанские историки говорят об арменизации Кавказа. На основании широкого круга источников и литературы азербайджанские авторы аргументировано доказали, что российский император Петр I стремился переселить на Кавказ османских армян, потому что Османская империя была главным соперником Российской империи. Армяне сыграли роль «пятой колонны», за счет армян увеличился удельный вес христиан на Кавказе, которые стали форпостом русской власти в местной мусульманской среде. Эту политику Петра I продолжила российская императрица Екатерина II (1762–1796). Армянский фактор-сателлит использовался в российской геополитике на южном направлении [13. с.45].

Азербайджанская исследовательница С.З.Юсифзаде, исследовав англо-азербайджанские отношения, пришла к выводу, что события внутриполитической жизни Южного Кавказа в 1918-1920 годы развивались при прямом вмешательстве дипломатии западных стран. По мнению автора, британская дипломатия вела двойную игру [21].

По мнению азербайджанского историка Ильгара Нифталиева, армянские дивизии удерживали позиции на фронте, что побуждало англичан платить им за это. По мнению И.Нифталиева, основанного на анализе азербайджанских архивных материалов, армянские власти при полном попустительстве и одобрении британской администрации учинили репрессии мирного мусульманского населения в Эриванской губернии [12. с.17, 63-64].

Еще один азербайджанский автор - Али Гаджизаде в своей книге «1915 - Османское Досье» обвиняет миссионеров, обещавших армянам поддержку Европы, в подстрекательстве и организации мятежей и терактов среди армян. Автор опирается на английскую историографию и приводит в качестве доказательства и заключение британского историка Доминика Левина: «Армянские

революционеры могли спокойно планировать мятежи и террористические операции, пребывая в уверенности, что ответ османов спровоцирует европейскую интервенцию» [1. с.22].

Разнообразные по содержанию и значимости источники и историография по изучению армянского фактора и южнокавказской политике Великобритании в 1914-1919 годы являются важной базой для научных исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Али Гаджизаде. 1915 — Османское Досье. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2015.
2. Джастин Маккарти, Каролин Маккарти. Тюрки и армяне руководство по армянскому вопросу. Перевод с англ. Азербайджанское Государственное Издательство. Баку, 1996
3. Дэвид Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах. В двух томах. Т.2. Пер. с англ. М.: изд-во иностранной литературы, 1957.
4. Жорж Малевилл. «Армянская трагедия 1915 года». Баку, 2015.
5. Зограбян Э.А. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (История геноцида нахичеванских армян). Ереван: Издательство ЕГУ, 2012.
6. Кариби. Красная книга. Тифлис, 1920.
7. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку: Элм, 1990.
8. Кузнецов О. Ю. История транснационального армянского терроризма в XX столетии: Историко-криминологическое исследование. М.: «Аквариус», 2015.
9. Лалаян А. «Контрреволюционный “Дашнакцутюн” и империалистическая война 1914-1918 гг.»// Революционный Восток. Орган научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем, № 2—3 (36-37). М., 1936.
10. Маевский В.Ф. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. Баку, «ШУР», 1993.
11. Махмуриян Г. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг.; Бремя белого человека. Ереван: Лусакн, 2002.
12. Нифталиев И. Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920). Баку: «Турхан» ИПО 2014
13. Перинчек Мехмет. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. М.: Лаборатория Книги, 2011.
14. Петросян Г. Отношения Республики Армения с Россией (1918 – 1920 гг.). Ереван: Издательство ЕГУ, 2012.
15. Рапорт генерал-майора Болховитинова о деятельности армянских вооруженных отрядов в Турции и Закавказье в Первую Мировую войну. Баку, Азернешр, 2011.
16. Суни Р.Г. Нация и класс в революции: Азербайджан в 1917 году // Вопросы истории. 1991. № 5.
17. Феликс Церцвадзе. Армения и Нагорный Карабах Формирование мифов. Нью-Йорк, 2005.
18. Цветянский А.В. Россия и обсуждение будущего Ближнего Востока в годы Первой мировой войны// Россия в годы Первой мировой войны, 1914-1918. М.: ИРИ РАНГ, 2014.

19. Эдвард Оганесян. Век борьбы: очерк 100-летней истории дашнакской партии и национально-освободительной борьбы армянского народа. Москва-Мюнхен, 1991.
20. Эрих Фагл. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. Баку, "Азернешр", 2000.
21. Юсифзаде С.З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений". Баку, "Маариф", 1998.

F.Həyatova

1914-1919-ci İLLƏRDƏ BÖYÜK BRİTANIYANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİ AMİLİ

1914-1919-cı illərdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasəti və "erməni məsələsi" onun amillərindən biri kimi problemi indiyədək xüsusi elmi və monoqrafik tədqiqat mövzusu olmamışdır. Bununla belə, tarix elmində Britaniya imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasətinə və "erməni məsələsinin" ortaya çıxmasına, onun mahiyyətinə həsr olunmuş kifayət qədər əsərlər var. Məsələnin tarixşünaslığı kifayət qədər genişdir və eyni zamanda kifayət qədər subyektivdir. Çünki indiyədək tarix elmində 1914-1919-cı illərdə "erməni məsələsində" Böyük Britaniyanın siyasətinə obyektiv qiymət verilməmişdi.

F.Hayatova

ARMENIAN FACTOR IN SOUTH CAUCASUS POLICY OF GREAT BRITAIN IN 1914-1919 YEARS

SUMMARY

South Caucasus policy of Great Britain in the years 1914-1919 and the «armenian question» isn't one of the factors of special scientific and monographic studies. Meanwhile, in historical science had works devoted to the policy of the British Empire and the actual appearance and the essence of «armenian question». The historiography of the issue is quite extensive, but up to now in the historical science isn't objective and subjective assessment of the role of the British policy in the Caucasus, «armenian question» in 1914-1918 years.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (20-30-Е ГГ. XX ВЕКА)

Ильгар НИФТАЛИЕВ

Açırsözlər: Kommunist partiyası, millitərkib, Bakı, əhali, fəhlə, kəndli

Ключевые слова: Коммунистическая партия, национальный состав, Баку, население, рабочий, крестьянин

Keywords: Communist party, national composition, Baku, population, worker, farmer

К началу 20-х годов по национальному составу Компартия Азербайджана была самой многонациональной, а по своей численности второй на Южном Кавказе, после грузинской. По данным на 1922 год она объединяла в своих рядах представителей 40 национальностей [5. с.14]. Однако, несмотря, на столь пеструю этническую палитру, национальный состав партии на протяжении всей её истории в основном формировался из азербайджанцев, армян и русских. Данный расклад был ярким отражением национального состава населения республики.

На протяжении 20-30-х годов прошлого века армяне и русские составляли в общей сложности почти половину членов Компартии Азербайджана. Активное участие русских и армян в дореволюционном социалистическом движении и борьбе за установление советской власти в Азербайджане сыграло решающую роль в формировании национального состава Компартии Азербайджана и удельного веса в ней основных национальных групп республики.

Причину пассивного участия азербайджанцев в этом движении американский советолог З.Зенковский видит в том, что в этот период «только несколько образованных татар и азербайджанцев были знакомы с теориями Маркса и Ленина». Как считает другой известный американский советолог Т.Святоховский, «большевики в этот период фактически отмахнулись от мусульман, полагая, что они не могут представлять собой какой-либо политической силы в

революционном процессе». История Бакинской Коммуны является ярким тому подтверждением. Давая оценку политическим событиям 1917-1918 года, в ходе которых большевики впервые попытались установить советскую власть в Азербайджане, Т.Святоховский отмечает, что «Баку, являвшийся основным эпицентром революционных событий в Азербайджане, представлял собой остров социалистических партий русских и армян в море мусульманского национализма» [10. с.32].

Поэтому среди азербайджанцев не было профессиональных революционеров подобных русским, армянам и грузинам. В революционном движении 1917-1920 годов азербайджанские тюрки в основном были представлены социал-демократической партией «Гуммет», разделенной на большевистское и меньшевистское течения, а также организацией «Адалят», состоявшего из отходников-тюрков, прибывших на заработки из Южного Азербайджана и работавших на нефтепромыслах Баку. К моменту объединения «Гуммет», «Адалят» и Бакинского комитета РКП (б) и образования Азербайджанской Коммунистической партии большевиков на I съезде партии, проходившем в нелегальных условиях в Баку 11-12 февраля 1920 году, общая численность коммунистов составило около 4000 человек. Как отмечается в одном из партийных источников, « в период мусаватского режима в ряды коммунистических организаций Азербайджана вступило 3092 человека, из них 999 азербайджанцев, 91 представитель прочих мусульманских народностей» [10. с.32].

Само по себе, решение о создании единой партии с подобной аббревиатурой, явилось своеобразной попыткой сохранения национального характера будущей «независимой» Азербайджанской Социалистической Республики. Но учитывая то, что русские, армяне и другие представители некоренного населения на момент принятия решения о создании Азербайджанской Коммунистической партии составляли большинство в составе коммунистов, проблема для инициаторов создания единой партии приобретала отнюдь не национально-демографический, а сугубо политический характер. Поэтому после советизации Азербайджана усиление национального ядра партийной организации республики за счет представителей

коренного населения имело важное, первостепенное значение.

Уже через год после образования, Компартия Азербайджана в 1921 году подверглась генеральной чистке, в результате которой лишилась почти половины своих членов. По своим масштабам данная партийная чистка была несравнима с чистками, которые были проведены в 1929-1930, 1933-1935 гг. До чистки 1921 года число членов и кандидатов в члены АКП(б) составляло 14776 человек, а после чистки 8276, т.е. 6500 человек (43,9 %) были исключены из рядов партии [5. с.23]. Таким образом, на начало 1922 года Компартия Азербайджана объединяла в своих рядах 8276 члена и кандидатов в члены партии [5. с.14]. Из них азербайджанцы составляли 39,3 %, армяне 13 %, русские 34,7 %. В период 1922-1939 годов в процентном соотношении доля азербайджанцев в партии (членов и кандидатов в члены партии) увеличивается с 39,3 до 47,8 %. В конкретных цифрах эти показатели имели более внушительные размеры. За тот же период численность азербайджанцев в партии увеличилось с 2340 до 37839 человек, т.е. почти в 16 раз [5. с.44-45]. Однако, несмотря на принимаемые меры, все довоенные годы удельный вес азербайджанцев среди коммунистов республики так и не достиг половины.

Медленный рост числа азербайджанцев в составе партийной организации республики являлся прямым следствием разницы в социальной структуре национальных групп населения и высокого уровня неграмотности. К концу 30- годов азербайджанцы по роду занятий составляли лишь треть промышленных рабочих республики. В 30-е годы наблюдается рост численности азербайджанцев в партии в основном за счет колхозников, удельный вес которых в партии на 1 января 1940 года составил всего 24,9 %. Высокий уровень неграмотности связанный со сменой алфавита, медленный рост статуса азербайджанского языка в условиях наличия в республике многочисленных национальных меньшинств был также препятствием быстрому росту удельного веса азербайджанцев в партийной организации республики.

Анализ архивных данных о национальном составе партийных организаций районов Азербайджанской ССР показывает, что

высокая доля, например, армян и русских наблюдалась в тех местах, где население было многонациональным. Так, на 1 апреля 1924 года в Бакинской партийной организации армяне составляли 14,7 %, Гянджинской 27,6 %, Нахчыванской 14% партийцев [3. с.31]. Абсолютное лидерство армянские коммунисты имели в партийной организации Нагорно-Карабахской автономной области. Как показывают итоги ежегодных партийных отчетов, ни партийные чистки 20-30-х годов, ни политические репрессии 1937-1938 годов не отразились на стабильном росте доли армян в партии. В период 1922-1939 годов удельный вес армян в партии увеличился с 13% до 22,9 % , т.е. почти в 2 раза. Если обратиться к конкретным цифрам, за тот же период численность армянских коммунистов увеличилось с 774 до 18113 человек, т.е. в 23 раза [5. с.44-45].

Что же касается русских, то их численный рост в партии в 20-е годы, наряду с вышеприведенными причинами, был связан с широким привлечением в состав партии рабочих и миграцией русских из различных регионов России. Коммунистическая партия, неизменно подчеркивала, что она является, прежде всего, пролетарской партией и предлагало вербовать в партию стойких сознательных рабочих с производства, была заинтересована в увеличении их удельного веса, демонстрируя тем самым, что рабочие составляют политическую основу государства. Основная доля рабочих Азербайджана приходилась на нефтяную промышленность. По данным на январь 1933 года русские составляли 40721 или 58,5 % всех работающих в Азнефти [8. с.158]. Увеличению численности русских в Компартии Азербайджана в немалой степени способствовало также активное участие их во внутримиграционных процессах. В исследуемый период наблюдается активная миграция русских из перенаселенных российских деревень, переживавших период колоссальных социальных потрясений и голод. Только за период 1926-1939 годов численность русских в Азербайджане возросла в 2,4 раза (с 220,6 тысяч человек в 1926 году до 528,3 тысяч человек в 1939 году) [2. с.49-50]. Большая часть этого населения сосредоточилась в Баку. За период 1930-1932 гг. из РСФСР (главным образом, из Поволжья, Северного Кавказа), в Баку переехало 86299

русских [8. с.158], что привело к тому, что в столице республики, особенно в его центральных и промышленных районах, азербайджанцы стали составлять лишь треть населения города.

До 1933 года среди членов партии по численности русские стабильно занимали второе место, после азербайджанцев, уступив затем эту ступень пьедестала армянам. Одной из причины этого было уменьшение, начиная с 1930 года, доли рабочих в составе партийной организации республики, в числе которых русские традиционно занимали лидирующие позиции как наиболее квалифицированная её часть. Если на 1 января в 1930 года рабочие по роду занятий составляли 58,3% членов партии, то на 1 января 1940 года их удельный вес снизился до 21,9 %. Большое влияние на данный процесс оказали также партийные чистки в 1933-1935 гг. и обмен партийных документов в 1935-1936 годы. Поэтому, хотя в период 1922-1939 годов наблюдается количественный рост русских в партии с 2057 до 15013 человек, т.е. 7 раза, однако в процентном соотношении за тот же период их число снизилось с 34,6 до 18,9 % [5. с.44-45].

Самой крупной партийной организацией республики являлась Бакинская организация. В довоенный период Баку был самым крупным индустриальным центром Азербайджанской ССР и одним из крупнейших в Союзе. Баку была основной топливной базой СССР, обеспечивая ко второй половине 30-х годов более 70 % потребности страны в нефти и нефтепродуктах. Ко второй половине 30-х годов в Баку было сосредоточено 71 % рабочего класса Азербайджана [8. с.236]. Поэтому в исследуемый период Москва рассматривала именно Бакинскую парторганизацию как свою опору в Азербайджане, отводя ЦК Компартии Азербайджана роль руководящего органа за пределами Баку. Бакинская организация занимала одно из первых мест среди партийных организаций крупных промышленных центров Советского Союза и по своему, преимущественно неазербайджанскому, включая её руководящие органы, составу внушала Центру больше доверия. Причиной этому были условия, которые сложились в социальной и национальной структуре населения Азербайджана ещё в период Российской империи. Примерно три четверти населения Азербайджана

составляли сельские жители. Азербайджанцы продолжали оставаться преимущественно нацией крестьянской, так как были привязаны к своим хозяйствам, и крайне неохотно расставались со своим патриархальным укладом жизни, не принимая активного участия в процессе урбанизации.

В итоге, в составе городского населения, прежде всего, в Баку, особенно в его центральных и промышленных районах, преобладали русские и армяне, которые отличались политической активностью. На протяжении 20-30-х годов на долю Бакинской партийной организации приходилось почти половина членов партии. Так на 1 января 1940 года из 79032 членов партийной организации республики 34741 членов (44%) приходилось именно на Бакинскую организацию [5. с.155-158]. В письме председателю Совета Народных комиссаров РСФСР В.Ленину от 15 сентября 1921 г. об итогах советского строительства в Азербайджане председатель Совета Народных комиссаров Азербайджанской ССР Нариман Нариманов, объясняя причину выдвижения на первые роли в составе Бакинского комитета партии коммунистов некоренной национальности отмечал, что поскольку большинство коммунистов-мусульман в революционный период большую часть своего времени уделяли уездам (чтобы связать рабочих с крестьянами), то «рабочие районы Баку оказались в руках молодых коммунистов, которые до 1919 г. находились во враждебных для нас партиях» [9. л.6-7]. В своем докладе И.Сталину в 1923 году, Нариманов, раскрывая причины слабого представительства коммунистов-тюрков в составе Бакинской партийной организации, винил в этом руководство Бакинского комитета АКП (б). Он считал, что «ввиду отсутствия работы среди рабочих-тюрков и неправильного подхода к ним, среди них развивался антагонизм, чтобы они сознательно не принимали участие вместе с русскими рабочими в управлении страной. Таким образом, число рабочих-мусульман (партийных) искусственно уменьшалось» [7. с.104].

В силу сложившей социальной диспропорции населения, единственным источником пополнения рабочего класса из числа азербайджанцев могли быть крестьяне, которые составляли более

половины населения республики. Нариманов в письмах В. Ленину не раз отмечал, что нельзя отделять Баку "с его малочисленным сознательным русским рабочим и вдвое большим несознательным мусульманским рабочим" от крестьянства Азербайджана [4. л.8]. Однако отношение руководителя Бакинского Комитета АКП(б) Левона Мирзояна к азербайджанскому крестьянству было ярко выражено в его речи на II съезде Коммунистических организаций Закавказья, проходившем 19-23 марта 1923 года, где он касаясь социального состава партии, отметил, что значительный приток в партию крестьян стал причиной роста здесь групповщины, сплетен, интриг и распрей [1. с.129-130]. По мнению Мирзояна, чем больше рабочих будет в партии, тем скорее будет установлена смычка с крестьянством. Поэтому он настаивал, чтобы 80% членов партии составляли рабочие [10. с.30].

Это, в свою очередь, было одной из основных причин того, что в Бакинской партийной организации преобладали представители некоренного населения. Как следует из выступления секретаря Бакинского Комитета АКП (б) Л. Мирзояна на XIII Общебакинской партийной конференции в апреле 1924 года, из 12370 членов Бакинской партийной организации тюрки составляли 3856 (32%), армяне 1863 (15 %), русские 5620 (45%) и прочие 1031 (8,%). Мирзоян, пытаясь оправдать данную ситуацию, говорил: "Процент тюрков равен 32. Это процент не маленький. И мы не имеем основания жаловаться на то, как это иногда бывает со стороны товарищей, на то, что тюркского пролетариата не привлекают в ряды нашей партии. Но мы не можем сказать, что для русских столько-то процентов, а для армян столько-то: наша задача заключается в том, чтобы привлечь всю культурно выросшую часть пролетариата в ряды нашей партии" [11. с.31]. Таким образом, создавались искусственные препятствия для привлечения в ряды Бакинской партийной организации азербайджанского крестьянства из провинций. Большое влияние на данный процесс оказал также взятый после XII съезда РКП (б) (1923 г.) курс на абсолютное увеличение в составе партии промышленных рабочих, в то же время регулирование и различные ограничения при приеме в партию всех других элементов, в том

числе крестьян [6. с.726].

В итоге, начиная с 1924 года, наблюдается резкое снижение удельного веса крестьян в Компартии Азербайджана, который достиг кризисной точки в 1930 г. -7,9% [5. с.30]. Кроме этого, со второй половины 20-х годов в экономике азербайджанской деревни происходит постепенное сворачивание рыночных элементов, принесенных Новой экономической политикой и утверждаются административные методы управления сельским хозяйством. Советское правительство пытается различными методами остановить углубляющееся среди крестьян социальное расслоение и отток их в город. Основным способом решения данной проблемы становится ликвидация зажиточных крестьянских хозяйств и принудительное создание колхозов. В результате начавшейся в стране политики сплошной коллективизации сельского хозяйства азербайджанский крестьянин был насильно привязан к колхозам. Нераспространение на крестьян-колхозников паспортной системы, введенной в стране в 1932 году, стало искусственно сдерживать отток сельского, в основном азербайджанского населения в Баку, который мог бы стать основным источником пополнения азербайджанцами рядов местного пролетариата и партийной организации. Поэтому, на протяжении исследуемого периода в составе Бакинской партийной организации в соотношении с азербайджанцами в общей сложности численность русских и армян была преобладающей.

Таким образом, в 20-30-е гг. XX века, определяющими факторами, влиявшими на формирование национального состава Компартии Азербайджана, были особенности развития социальной структуры населения, формирование почти половины состава партии за счет членов Бакинской партийной организации, где наблюдалась высокая политическая активность русских и армян, уровень грамотности, демографические изменения в составе населения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. .Bayramova R.M. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilafar və daxili siyasi cəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, 2007.
2. .Азербайджанцы: Историко-этнографический очерк. Баку, 1998.
3. .Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской

- Республики (АПДУДПАР) : Ф. 1, оп. 74, д.43.
4. АПДУДПАР : Ф.609, оп.1, д. 36(а).
 5. .Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах. Баку, 1970.
 6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть 1, 1898-1925. М.,1953.
 7. Нариманов Н.Н. К истории нашей революции на окраинах. Баку, 1990.
 8. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Баку, 1974.
 9. Российский Государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ): Ф.5, оп.1, д.1219.
 10. Советский Азербайджан: миф и реальность. Баку, 1987.
 11. XIII Общебакинская партийная конференция. Стенографический отчет Баку,1924.

İ. Niftəliyev

AZƏRBAYCAN SSR KOMMUNİST PARTİYASININ MİLLİ TƏRKİBİ (XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİ)

XÜLASƏ

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycan Kommunist partiyası tərkibinə görə çoxmillətli partiya idi. 1922-ci ilə olan məlumata görə o, öz sıralarında 40-a qədər millətin nümayəndələrini birləşdirirdi. Lakin, bu cür zəngin etnik palitraya baxmayaraq, partiyanın milli tərkibi əsasən azərbaycanlılar, ermənilər və ruslardan ibarət idi. Bu respublika əhalisinin əsas milli tərkibinə uyğun gəlirdi. Sözügedən dövrdə partiyanın milli tərkibinin formalaşmasına əhalinin sosial tərkibi, onun heyətinin yarısından çoxunu Bakı partiya təşkilatının üzvlərindən ibarət olması və respublikada gedən demoqrafik dəyişikliklər kimi amillər təsir göstərmişdilər.

I.Niftəliyev

THE NATIONAL COMPOSITION OF THE COMMUNIST PARTY OF AZERBAIJAN SSR (20-30-IES OF XX CENTURY)

SUMMARY

In the early 20-ies of XX century on the ethnic composition of the Communist party of Azerbaijan was the multinational. According to 1922 she was United in its ranks the representatives of 40 nationalities However, despite such a motley palette of ethnic, national structure of the party throughout its history mainly formed of Azerbaijani, Armenian and Russian. This situation was a clear reflection of the national composition of the population. Determining factors which influenced the development of the national composition of the Azerbaijan Communist party in the analyzed period were the features of the development of the social structure of the population, the formation of nearly half the party due to the members of the Baku party organization, demographic changes in the population.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN QƏRB REGIONLARINDA KÖÇKÜN RUS MƏSKƏNLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİNƏ DAİR

Sevinc HÜSEYNOVA

Açar sözlər: köçürülmə, etnik dayaq, „ruslaşdırma, xristianlaşdırma, təriqətçilər, müstəmləkə siyasəti

Ключевые слова: переселение, этническая опора, христианизация, сектанты, колониальная политика

Keywords: displacement, ethnic support, Christianization, sectarians, colonial policy

Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Şimali Azərbaycanın işğalından sonra Çar Rusiyası regionda özünün siyasi və sosial-iqtisadi mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə buraya rusların da köçürülməsinə başlamışdı. İşğal edilmiş ərazilərdə rus məskənlərinin yaradılması Rusiyanın imperiya maraqlarından irəli gəlib, çarizmin xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasətinin mühüm tərkib hissəsi idi.

Şimali Azərbaycanda rus məskənlərinin yaradılması istiqamətində ilk təşəbbüslər və bunun həyata keçirilməsi üçün ilk addımlar hələ XIX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir.

General A.P.Yermolov Cənubi Qafqazda ailəli əsgərlərdən ibarət hərbi-təsərrüfat tipli məskənlərin yaradılması planını irəli sürür. Bu, zərurətdən atılan addım idi. Çünki bəhs edilən dövrdə Qafqazda könüllü şəkildə məskunlaşmaq istəyən ruslar yox dərəcəsinə idi. A.P.Yermolovun ideyasında iki əsas məqsəd güdülürdü: işğal edilmiş ərazilərdə rus elementini gücləndirmək; imperiyanın yeni sərhədlərini müdafiə etmək məqsədilə daimi hərbi qüvvələr saxlamaq [7. s.171].

Göründüyü kimi, rusların burada yerləşdirilməsi həm etnik dayaq yaratmaq, həm də hərbi məqsədlərdən irəli gəlirdi. Belə məskənlərdən biri-yəni hərbi xidmətini başa vurmuş və ordudan tərxis edilmiş rus əsgərlərindən ibarət məskən Şuşa qəzasının Xankəndi yaşayış məntəqəsində yaradılmışdı [16. s.3].

Lakin hərbi məskənlərin yaradılması yolu ilə burada rusların

yerləşdirilməsi siyasəti elə bir uğur qazanmadı, əksinə iflasa uğradı. Xidmətini başa vuran rus hərbiçiləri də iqlim xüsusiyyətləri Rusiyadan kəskin fərqlənən, işğalçı ruslara düşmən münasibət bəsləyən əhalinin yaşadığı ərazilərdə daimi məskunlaşmaq istəmirdilər.

Rus kəndlilərinin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycanda yerləşdirilməsinin bünövrəsi XIX əsrin 30-cu illərində qoyuldu. Bu, Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında cərəyan edən dini proseslərlə xeyli dərəcədə əlaqədar idi. XIX əsrin 20-30-cu illərindən etibarən Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında çarizmə və onun əsas dayacağı hesab olunan pravoslav kilsəsinin zülmünə qarşı rus kəndliləri içərisində müxtəlif dini təriqətçilik hərəkəti genişlənməkdə idi. Tarixi ədəbiyyatda molokan, duxobor, bəbistlər adı ilə məşhur olan bu hərəkətin iştirakçıları çar mütləqiyyətini qorxuya salmışdı. Pravoslav kilsəsinə parçalanma salma təhlükəsi səbəbi ilə çar hökuməti bu kəndlilərə qarşı təqibini gücləndirsə də, sonda çıxış yolunu onları Şimali Azərbaycana köçürməkdə gördü.

Dövlət Şurasının 1830-cu il 20 oktyabr qərarı ilə “duxoborlar, ikonoborlar, molokanlar və yəhudilər xüsusi zərərli ünsür kimi qiymətləndirilir”, onların Cənubi Qafqaza köçürülməsi haqqında aidiyyəti orqanlara göstəriş verilirdi [7. s.172]. Beləliklə, Şimali Azərbaycanda təriqətçi və bədətçilərdən ibarət rus kəndlilərinə ilk məskənləri məhz XIX əsrin 30-cu illərində yaranmağa başlayır. Azərbaycanda ilk rus kəndi XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Şamaxı qəzasında, Altıağac yaxınlığında əmələ gəlmişdi [2. s.854-855].

Problemin görkəmli tədqiqatçısı mərhum t.ü.e.d. D.İ.İsmayilzadə rusların Cənubi Qafqaza köçürülməsini üç əsas mərhələyə ayırır: uğursuzluqla sonuçlanan hərbi məskənlərin yaradılması; təriqətçi və bədətçilərin köçürülməsi və Rusiyanın daxili quberniyalarından və Şimali Qafqazdan kəndlilərin kütləvi surətdə köçürülməsi [8. s.3].

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən Rusiyanın mərkəzi, əsasən də Cənub və Volqaboyu, həmçinin Bessarabiya və Yenisey quberniyalarından Şimali Azərbaycana köçürülən rus təriqətçi kəndlilərinin sayı ildən-ilə artırdı. Altıağac kəndindən sonra Vel (1838), Pirvolnoye (1839), Prişib (1840), Nikolayevka (Lənkəran qəzası), İvanovka, Güllülü, Qarameryəm (Göyçay qəzası) və Hilmili (Şamaxı qəzası), Mərzə (1843, Şamaxı qəzası), Novoqolovka (1844, Lənkəran qəzası), Çuxuryurd,

Cabanı (Şamaxı qəzası) kəndləri meydana gəldi [2. s.855-856].

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən Yelizavetpol ərazisində də rus kəndləri meydana çıxmağa başlayır. İlk belə rus kəndi Cəbrayıl qəzasında Qarabulaq adı ilə əmələ gəlmişdi. 1842-ci ildə isə Tambov və Saratov quberniyalarından köçürülmüşlərdən 55 ailədən ibarət rus Borusovka kəndi yaradıldı. Həmin ildə Qazax qəzasında Qolovino kəndinin, 1844-cü ildə Novo-Dilican, Yelizavetpol qəzasında isə Slavyanka kəndləri yarandı. Slavyanka kəndinin ilk sakinləri olan 108 ailə Tavriçeski quberniyasından köçürülən duxobor kəndlilər idi [16. s.175].

XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol quberniyasında sakin olan rus kəndlərinin sayı on dördə çatmışdı. Bunlardan dördü Qazax, biri Cəbrayıl, biri Şuşa, yeddisi Yelizavetpol, biri isə Zəngəzur qəzalarında yerləşirdi [11. s.38].

Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində XIX əsrin birinci yarısı və ortalarına doğru demək olar ki, təriqətçi və bidətçi rus kəndlilərinin xeyli hissəsi Cənubi Qafqazda yerləşdirildi.

Təriqətçi və bidətçi rus kəndlilərinin Cənubi Qafqaza köçürülməsi bir tərəfdən Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında kəndli həyəcanlarının qarşısının alınmasına xidmət edirdisə, digər tərəfdən çarizmin bəhs edilən regionda imperiya maraqları ilə də üst-üstə düşürdü. Bununla həm Cənubi Qafqazda ruslaşdırma siyasəti reallaşdırılır, digər tərəfdən bölgənin, xüsusilə də Şimali Azərbaycanın təbii ehtiyatlarını daha yaxşı mənimsəmək imkanları genişlənirdi.

Köçürülən ruslar əsasən kənd təsərrüfatı və kустar sənətkarlıq ilə məşğul olurdular. Bu rus köçkünlərinin torpaqla təminatı çarizm üçün ən vacib məsələlərdən idi. 1852-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında məskunlaşmış təriqətçilərə Qafqaz canişininin göstərişi ilə ailə başına 60 desyatin torpaq sahəsi ayrılmışdı.

Belə hal, dini təfriqəyə baxmayaraq çarizmin köçürülən ruskardan öz müstəmləkəçi siyasətində bir vasitə kimi istifadəsini sübut edir.

XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanın qərb regionlarında duxobor məskənləri də meydana gəlir. 1840-cı və 1842-ci ildə onlar Yelizavetpol qəzasında Novo-troitski, Novo-spasski və Novo-qoreloe kəndlərinin əsasını qoyurlar. 1844-cü ildə isə duxoborların yeni yaşayış məskəni-Slavyanka kəndi meydana gəlir [7. s.182].

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində rus kəndlilərinin 40 evlik bir dəstəsi Zəngəzur qəzasının Bazarçay ərazisində məskunlaşdırılmışdı. Lakin çəyirtkələrin yetişdirilən məhsulu məhv etməsi nəticəsində onlar bütünlüklə Cəbrayıl qəzası ərazisinə köçmüş və burada Qarabulaq kəndinin əsasını qoymuşdular. Ümumiyyətlə, XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycana köçürülən rusların sayı o qədər də çox deyildi. Bunu problemin tədqiqi ilə məşğul olan bir sıra tədqiqatçılar da (D.İsmayılzadə, H.Verdieva, F.Bağırov) öz əsərlərində vurğulayırlar. Məsələn, D.İsmayılzadə stats-katib M.P.Pozenin I Nikolaya raportuna əsasən Cənubi Qafqazda Xəzər vilayəti və Gürcüstan-İmeretiya quberniyasında yerləşmiş və rus təriqətçi və bidətçilərinin sayını aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirmişdi: Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının Axalsix qəzasında 1501, Aleksandropol qəzasında 253, Yelizavetpol qəzasında isə 53, Xəzər vilayətinin Şirvan qəzasında 2430, Talış (Lənkəran-red.S.H) qəzasında 2634 və Qarabağ qəzasında isə 1747 nəfər rus kəndliləri məskunlaşdırılmışdı [8. s.38]. Göründüyü kimi Şimali Azərbaycanda rus kəndlilərinin əsas hissəsi Xəzər vilayətində yerləşdirilmişdi. Buna baxmayaraq sonrakı dövrlərdə köçürülmələr nəticəsində Azərbaycanın qərb bölgələrində rus köçkünlərini sayı tədricən artmışdı. 1886-cı ildə tərtib olunmuş ailə siyahısına görə İrəvan quberniyasında rus köçkünlərinin hər iki cinsdən olan nümayəndələrinin sayı 4.152, Yelizvetpol quberniyasında isə 8.089 nəfərə çatmışdı [8. s.60]. Lakin XIX əsrin 40-cı illərinin ortalarından başlayaraq Cənubi Qafqaza təriqətçilərin köçürülməsinə məhdudiyyətlər qoyulmağa başlayır. Əsas olaraq torpaqların çatışmaması və ya Dövlət Əmlak Palatası tərəfindən azad ərazilər kimi təqdim olunan torpaqların mübahisəli olması göstərilir. Bu səbəblərdən çar məmurları təriqətçilərin köçürülməsini müvəqqəti olaraq dayandırmağı məsləhət görürdülər [5. s.25].

XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Cənubi Qafqazda 3.306 nəfər duxobor yaşayırdı. Onlardan 809 nəfəri Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında, 2.297 nəfəri Yelizavetpol quberniyasında, 200 nəfər isə İrəvan quberniyasında idi [7. s.182]. Yelizavetpol Zəngəzur qəzası təriqətçilərin daha az məskunlaşdırıldığı ərazilərdən idi. XIX əsrin sonlarında burada hər iki cinsdən olan təriqətçi əhalinin sayı 443 nəfər olmuşdu [10. s.31]. Bütövlükdə isə həmin əsrin sonlarında molokanların, duxoborların, sub-

botniklərin və s. bidətçi və təriqətçilərin ümumi sayı Yelizavetpol quberniyası üzrə 10172 nəfərə çatmışdı [12. s.41]. Göründüyü kimi, təriqətçilərin xeyli hissəsi Azərbaycanın qərb torpaqlarında yerləşdirilmişdi.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin 30-90-cı illəri arasında Şimali Azərbaycana rusların köçürülməsi çarizmin hərbi-siyasi maraqlarından irəli gələn bölgədə rus elementinin nüfuzunu nəyin bahasına olursa olsun artırmaq və gücləndirmək məqsədini güdürdü.

Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrində rus kəndlilərinin məskunlaşdırılması sonrakı illərdə də davam etmiş və yuxarıda qeyd edilən kimi, Rusiyada gedən sosial-iqtisadi və siyasi proseslərlə birbaşa bağlı olmuşdur.

XIX əsrin 60-70-ci illərində həyata keçirilən burjua islahatları, XX əsrin əvvəllərində baş verən coşqun inqilabi hadisələr Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana rusların köçürülməsinə xeyli dərəcədə təsir göstərmişdi. Nəticədə Şimali Azərbaycanda və onun qərb regionlarında yeni rus məskənləri meydana gəlmişdi. Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq materiallarında XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol quberniyası ərazisində yeni rus kəndlilərinin yaranması, onların torpaqla təminatı, yaşayışları, məşğuliyyətləri haqqında məlumatlar vardır. Öz tədqiqatlarında çarizmin köçürmə siyasətini geniş şəkildə araşdıran F.E.Bağırovun əsərində Qazax qəzasının Tovuz stansiyası yaxınlığında 1907-ci ildə yeni rus kəndinin, həmçinin Yelizavetpol quberniyası ərazisində Lvovka, Frezevo, Daşkovo və b. yeni rus məskənlərinin adı çəkilir [6. s.280]. Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında yaşayan rus kəndlilərinin torpaqla təminatı problemini həll edə bilməyən çar hakimiyyət orqanları inqilabi hərəkata qoşulmuş rus kəndlilərinin problemlərini onları mərkəzi quberniyalardan uzaqlaşdırıb Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Şimali Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirmək və onlardan imperiya maraqları üçün istifadə etmək niyyətində idi.

Rus çarizminin köçürmə siyasəti Şimali Azərbaycanın etnik mənzərəsinə ciddi təsir göstərmiş, gəlmə əhalinin sayı kəskin sürətdə artmışdı. Köçürülən əhalinin, almanların və rus kəndlilərinin torpaqla təmin edilməsi isə yerli əhalidən alınan torpaqların hesabına həyata keçirildiyindən Azərbaycanda torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərin sayı getdikcə daha çox artır, yerli əhalinin güzəranı ağırlaşırı.

Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana köçürmə siyasəti XIX əsrin ikinci yarısında da səngiməmiş, əksinə, imperiya daxilində, həmçinin regionda baş verən siyasi və sosial-iqtisadi proseslərlə əlaqədar olaraq çarizmin süqutuna qədər davam etmişdir.

Mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq materiallarına əsasən, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən çarizmin bəhs edilən regiona köçürmə siyasətini ümumi şəkildə daxili və xarici amillərlə əlaqələndirmək mümkündür. Məlumdur ki, 1853-1856-cı illər Krım müharibəsində ağır məğlubiyyət, həmçinin imperiya daxilində monarxiyaya qarşı inqilabi çıxışların genişlənməsi çarizmi XIX əsrin 60-80-ci illərində burjua xarakterli islahatlar keçirməyə məcbur etmişdi. Rusiyada kapitalizmin inkişafına müəyyən şərait yaradan bu islahatlar Şimali Azərbaycana iqtisadiyyatının müstəmləkə istismarı şəraitinə uyğunlaşdırmaq, yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin olan bu ərazinin iqtisadi “fəthi”ni sürətləndirmə zərurətini ortaya çıxardı. Azərbaycan inkişaf etməkdə olan Rusiya sənayesi üçün əlverişli xammal mənbəyinə və satış bazarına çevrilirdi. XIX əsrin 60-70-ci illərində dağ-mədən sənayesinin inkişafı, xüsusilə, neft “bumu” Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından Azərbaycana fəhlə axınına səbəb olmuşdu. Beləliklə, aydın olur ki, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində xüsusilə xristian dininə mənsub əhalinin sayının artması təkcə çarizmin köçürmə siyasəti ilə deyil, həm də sənayenin inkişafı, sosial-iqtisadi proseslərin nəticəsində ortaya çıxan kortəbii miqrasiya ilə bağlı idi.

1861-ci ildə Rusiyada təhkimçiliyin ləğvi və kəndli islahatdan sonra keçən dövr ərzində pay torpağı ala bilməyən, həmçinin aztorpaqlılıqdan çəkən əziyyət rus kəndlilərinin artan həyəcanlarının qarşısını almaq məqsədilə XIX əsrin 60-90-cı illərində onların Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılması prosesi həyata keçirilməyə başlamışdı. Bunu Cənubi Qafqaza göndərilmiş rus məmurlarından biri də aşağıdakı kimi əsaslandırmışdı: “Rus məskənlərinin inkişaf etdirilməsi istəyi boş torpaqların olmaması, məhsuldar torpaqların azlığı ilə bağlıdır. Burada (Cənubi Qafqazda -S.H.) əhali seyrək, torpaqların qiyməti isə o qədər baha deyil, elə buna görə də boş torpaqlar olmasa belə, məskunlar şəxsi mülkiyyətə sahib ola bilirlər... Yalnız axtarmaq istəyi bəs edir ki, rus məskunlarına torpaqlar tapılsın” [14. s.144]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çarizmin Cənubi Qafqazın iqtisadi cəhətdən mənimsədilməsi siyasəti bu diyarda siyasi hegemonluq düşüncələri və hərbi-strateji maraqları ilə sıx surətdə çulğalaşırdı. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində çarizmin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şimali Azərbaycana köçürmə siyasəti mahiyyəti baxımından dəyişməsə də, bu dövrdə həmin siyasətin yeni çalarlar kəsb etməsi də danılmazdı. Hələ XIX əsrin birinci yarısında rus regiona çarizmi daha çox təriqətçi və bidətçilərin köçürülməsinə üstünlük versə də, həmin əsrin ikinci yarısında bu siyasətə müəyyən dəyişikliklər edilməsi nəzərə çarpır.

Belə ki, regiona təkcə təriqətçilərin deyil, pravoslav rus kəndlilərinin də köçürülməsi diqqəti cəlb edir. Şübhəsiz ki, çarizmə daha sədaqətli pravoslav rus kəndlilərinin Azərbaycana köçürülməsi Rusiyanın imperiyasının yuxarıda sadalanan maraqlarına daha çox uyğun idi. Bundan əlavə, Cənubi Qafqazda xidməti vəzifəsini başa vurub istefaya çıxan məmurların da burada məskunlaşdırılması istiqamətində də addımlar atılırdı. 1875-ci ildə istefaya çıxarılan aşağı rütbəli 19 məmur ailəsinə Şamaxı qəzasında Kürtopası ərazisindəki xəzinə torpaqlarından pay torpağı ayrılmışdı. Burada məskunlaşan 17 ailə Novo-Dmitreyevka qəsəbəsinin əsasını qoydu. 1881-ci ildə Cavad qəzasında Petropavlovka, 1891-ci ildə Quba qəzasında Vladimirovka kəndləri meydana gəldi. Ümumiyyətlə, XIX əsrin 90-cı illərində Bakı quberniyasında təxminən 19.000 nəfəri (hər iki cinsdən) əhatə edən 22 rus kəndi yaradılmışdı ki, bunlardan səkkizi Şamaxı, yeddisi Lənkəran, üçü Cavad, biri isə Quba qəzasında yerləşirdi [2. s.854-855].

XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol quberniyasında məskunlaşan rus kəndlilərinin sayı on dördə çatmışdı. Bunlardan yeddisi Yelizavetpol, dördü Qazax, biri Cəbrayıl, biri Şuşa, biri isə Zəngəzur qəzalarında yerləşirdi [11. s.38]. XIX əsrin 80-ci illərinə olan demoqrafik-statistik məlumatlara görə xəzinə kəndliləri içərisində rus kəndliləri Bakı quberniyasında ümumi əhalinin 4,2%-ni, Yelizavetpol quberniyasında isə 2,0%-ni təşkil edirdilər [6. s.23].

Rus kəndlilərinin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi prosesi XX əsrin əvvəllərində daha geniş vüsət alır. Rəsmi Qafqaz rəhbərliyinin icazəsi ilə buraya təkcə köçürülənlər deyil, müstəqil surətdə Rusiyanın daxili quberniyalarından gələn kəndlilər də Azərbaycan torpaqlarında

məskunlaşdırılırdı. Belə icazələr “etibarlılığı” şübhə doğurmayan və təsərrüfat “dayanıqlılığı” bəlli olan kəndlilərə verilirdi.

Təkcə 1905-ci ildə Şimali Azərbaycana 6.180 rus kəndlisi gəlmişdi ki, onlardan 3.186 nəfəri Bakı quberniyasında, 2.972 nəfəri Yelizavetpol quberniyasında, 22 nəfəri isə İrəvan quberniyasında yerləşdirilmişdir [7. s.202].

Rus kəndlilərinin Yelizavetpol quberniyası ərazisinə köçürülməsi burada əkinə yararlı torpaq sahələrinin çoxluğu, həmçinin kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün əlverişli iqlim şəraitinin, süni suvarma imkanlarının mövcudluğundan irəli gəlirdi. 1907-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 60 yeni rus kəndli ailəsi yerləşdirilmiş və köçürmə işlərinə 27.658 rubl maliyyə vəsaiti ayrılmışdı. Rus kəndlilərinin Şimali Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi yerli əhali üçün çox ağırılı sonluqlarla nəticələnirdi. Ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətinin ən alçaldıcı formasının bariz nümunəsi olan bu siyasət yerli əhalinin öz ata-baba yurdlarından zorla qovulub çıxarılması, əhalinin yaşayış üçün çətin olan iqlim zonalarına sıxışdırılması ilə müşayiət olunurdu. Məsələn, Yelizavetpol qəzasında Xarxar və Başkənd adlanan torpaq sahələri, Aşağı Ayıblı kəndinin torpaqları yerli kəndlilərdən alınıb Korelova, Novo-Spasski, Slavyanka və Frezerskoe adlı rus kəndlilərinin sakinlərinə verilmişdi [3. v.1-3]. Çar hakimiyyət orqanları köçürülən rus kəndlilərinə ehtiyat torpaq sahələri kimi yaylaqları da diqqətdə saxlayırdılar. Bu məqsədlə yerli maldar əhalinin istifadəsində olan yaylaqların sahəsi də ölçülmüşdü. Məsələn, belə torpaqlar Yelizavetpol quberniyasının müxtəlif qəzalarında 350.000 desyatin hesablanmışdı [6. s.278]. Yelizavetpol quberniyası qubernatorunun Cavanşir qəzasındakı barışıq hakimlərinə göndərdiyi 1905-ci il 8 aprel tarixli məxfi məktubundan rus hakimiyyət orqanlarının yeridikləri siyasət bütün çılpalığı ilə aydın görünür. Məktubda Qafqaz canişinin əmrinə uyğun olaraq “yerli əhaliyə köçürülmə sahələrinə daxil edilən yaylaqlardan istifadəni müvəqqəti dayandırmağı, ...onlara güzəştə verilmiş vaxtdan istifadə edərək özlərinə yeni yaylaqlar axtarmağı” tövsiyə etmək tələb olunurdu [4. v.23; 5. s.275].

Göründüyü kimi Rusiyanın köçürmə siyasəti Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırırdı. Azərbaycan kəndliləri öz

əkin-biçin torpaqları ilə yanaşı yaylaqlarını da itirir, güzəranları daha da pisləşirdi. Əvəzində çar hakimiyyət orqanları Rusiyanın Mərkəzi quberniyalarından narazı kəndli kütləsini Şimali Azərbaycanın münbit torpaqlarında yerləşdirməklə həm kəndli çıxışlarını zəiflətməyə, həm də Azərbaycanda da ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasətini həyata keçirməyə çalışırdı.

1902-ci ilin məlumatlarına görə Bakı quberniyası əhalisinin 42.452 nəfərini, Yelizavetpol quberniyasının isə 8.089 nəfərini ruslar təşkil edirdilər [9. s.145-146]. Fikrimizcə, bu rus pravoslav əhalisinin sayını ifadə edir. Çünki 1910- cu il məlumatlarına görə Yelizavetpol quberniyasında təkcə hər iki cinsdən olan təriqətçi və bidətçilərin ümumi sayı 12.116 nəfər olmuşdu [13. s.136]. Bakı quberniyasında rus köçkünlərinin çoxluğu bu quberniyanın sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərindən irəli gəlir sənayenin sürətli inkişafı ilə birbaşa bağlı idi.

Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, o cümlədən qərb regionuna rus kəndlilərinin köçürülməsi, yerli əhali arasında aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilərin sayını artırır, onların güzəranına mənfi təsir göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərində çarizmin köçürmə siyasətinin Azərbaycan kəndliləri arasında yaratdığı acınacaqlı durum formalaşmaqda olan və 1905-1907-ci illərdə fəallaşan milli demokratik qüvvələrin diqqətindən yayınmamışdı. Rusiyanın I Dövlət Dumasının tribunasından çıxış edən İsmayıl bəy Ziyadxanlı aqrar məsələdə başlıca bəlanı çarizmin köçürmə siyasətində görürdü. “Mərkəzi Rusiya kimi bizim də torpağa ehtiyacımız var, biz də həmçinin aztorpaqlılıqdan və torpaqsızlıqdan əziyyət çəkirik. Lakin inzibati orqanlar bu məsələni başqa cür həll etdi” - deyərək köçürmələrə qarşı etiraz edirdi [1. s.161].

Oxşar çıxışı III Dövlət Dumasında Xəlil bəy Xasməmmədov da etmişdi. O, köçürmə məsələsinə toxunaraq Duma deputatlarını əmin etməyə çalışırdı ki, “uzun müddət aztorpaqlılıqdan əzab çəkən” yerli kəndlilər torpaqla təmin olunacaqları təqdirdə “kim olursa olsunlar və harada yaşayırlar yaşasınlar, bütün Rusiya oğullarını öz ağıuşlarına qəbul edəcəklər” [1. s.169]. X.Xasməmmədov dolayısı ilə köçürmə siyasətini tənqid etmiş, Azərbaycan kəndlisinin özünün torpağa olan kəskin tələbatını qabartmışdı.

Beləliklə, XIX-XX əsrlərdə rus çarizminin köçürmə siyasəti

nəticəsində Şimali Azərbaycanda, o cümlədən onun qərb regionlarında rus köçkün məskənləri yaradılır və onların sayı durmadan artırdı. Çarizm Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında mövcud dini, sosial-iqtisadi və eləcə də aqrar ziddiyyətləri zəiflətmək, həmçinin özünün Cənubi Qafqazda etnik dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə buraya, əsasən də müsəlman-türk əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi Şimali Azərbaycana rus kəndlilərini köçürürdü ki, bu da yerli əhalinin güzəranına xeyli dərəcədə mənfi təsir göstərirdi. Eyni zamanda gəlmələr özləri ilə buraya yeni adət-ənənələr, yaşam tərzini gətirirdi ki, bu da etno-sosial mənzərənin yeni çalarlar kəsb etməsi, yerli əhali ilə dil və din baxımından onlardan tamamilə fərqlənən köçkünlər arasında yeni münasibətlər sisteminin formalaşması ilə müşayiət olunurdu.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, V cild, Bakı 2008; Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции. Оксфорд, 1987
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv, ins. №2941
3. AR MDTA f.14, siy.1, iş 20, v.1; f.23, siy.3, iş 369, v.1-3.
4. AR MDTA, f.65, siy.1, iş 31, v.23;
5. АКАК, т.Х, Тифлис, 1885, с.25 (938)
6. Багиров Ф.Е, Переселенческая политика царизма в Азербайджане 1830-1914, Москва, 2009. (704 s.)
7. Вердиева Х.Й. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане XIX – начале XX вв. Баку, 1999 (300 s.)
8. Исмаиладзе, Д.И. Русское крестьянство в Закавказье, 30-е годы, XIX – начало XX в., Москва, 1982. (290 s.)
9. Канадеев И.Н. Очерки Закавказской жизни. Санкт-Петербург, 1902 (128 s)
10. МИЭБГКЗК, т.4. 1886, Тифлиς, (110 s.)
11. Обзор Елизаветпольской губернии за 1898 г. Тифлиς, 1899 г. (50 s)
12. Обзор Елисаветпольского губернии за 1899 г. Тифлиς, 1900 г. (54 s)
13. Обзор Елисаветпольского губернии за 1910 г. Приложения, Тифлиς, 1912 г. (345 s)
14. Очерки Кавказа, поездка на Кавказ осенью 1888 года, Санкт-Петербург, 1893. (154 s)
15. Петров И.Е. «Духоборы Елисаветпольского Уезда», Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества, т. XVIII, вып. 3, Тифлиς, 1906
16. Сегал. И.Л. Крестьянское Землевладение въ Закавказье. Тифлиς. 1912 (154 s.)

С.Гусейнова

**К ВОПРОСУ О СОЗДАНИИ В ЗАПАДНЫХ РЕГИОНАХ СЕВЕРНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНА ПОСЕЛЕНИЙ РУССКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ**

РЕЗЮМЕ

Завершив в первой половине XIX века завоевание Южного Кавказа, в т.ч. Северного Азербайджана, царская Россия с целью создания себе этнической опоры стала переселять сюда христианский элемент. Эта политика отвечала стратегическим целям царизма на вновь завоеванных землях. В результате переселенческой политики царизма, начиная с 30-х годов XIX века в западных регионах Северного Азербайджана стали появляться русские поселения. В дальнейшем, в результате новой волны переселения русских на азербайджанские земли их удельный вес в составе населения резко увеличился.

Huseynova S.

**TOWARDS THE CREATION IN THE WESTERN REGION OF
NORTHERN AZERBAIJAN SETTLEMENT RUSSIAN MIGRANTS**

SUMMARY

Completed in the first half of the XIX century, the conquest of the South Caucasus, including Northern Azerbaijan, tsarist Russia with the aim of creating an ethnic support themselves began to move here Christian element. This policy meets the strategic objectives of the tsarist in the newly conquered lands. As a result of the tsarist resettlement policy, starting with the 30-ies of the XIX century in the western regions of North Azerbaijan began to appear Russian settlements. In the future, resulting in a new wave of Russian migration on Azerbaijani lands, their share in the population has increased dramatically.

SSRİ-nin SÜQUTU ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-RUSİYA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Yaqut MƏMMƏDOVA

Açar sözlər: SSRİ, Sovet ittifaqı Kommunist partiyası, Nizami Gəncəvi, Qara Qarayev
Keywords :USSR, The Communist Party of the Soviet Union, Nizami Ganjavi, Gara Garayev, Heydar Aliyev

Ключевые слова: СССР, Коммунистическая партия Советского Союза, Низами Гянджеви, Гара Гараев, Гейдар Алиев

Tarix bu gündən daha çox sabah üçün daha dəyərlidir. Bu gündən sabaha üz tutan tarix, həmən zaman kəsiyindən bu günün qaranlıq hadisələrinə daha aydın işıq tuta bilir. Hər hansı bir tarixi hadisəyə, istər ictimai-siyasi olsun istərsə də mədəni daha obyektiv, dəqiq qiymətin verilməsinin zamana ehtiyacı vardır.

XX əsrin 90-ci ili Azərbaycan xalqının özünü dərk etməsinə və oyanışı baxımından tarixin həm faciəvi, həm qəhrəmanlıq səhifəsi olmaqla millətimizin müstəqillik yolundakı tarixi taleyinə yeni bir mərhələ kimi daxil olmuşdur. Sözsüz ki, bu dramatik tarixi səhifənin, millətin özünün dərkinə, oyanışına əsas səbəb 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələri oldu. Sovet imperiyasının başçısı Sovet ittifaqı Kommunist partiyasının baş katibi M.S.Qorbaçovun əmri ilə Bakıya, eləcə də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə Sovet qoşununun yeridilməsi günahsız insanların, uşaqların, qadınların, qocaların, gənclərin qətlə yetirilməsi ilə nəticələndi. Lakin, türkün düşməni olan ermənilərin əlində marionetka kimi oynadılan qatil M.S.Qorbaçovun bu cinayətkar əməli, Azərbaycan xalqının tarixlərdən üzüaçıq çıxmış qəhrəmanlıq, döyüş ləyaqətini sındıra, əyə bilmədi. Əksinə, öz vətəndaşına silah qaldıran ləyaqətsiz bir dövlət başçısının əmri ilə törədilən bu tarixi cinayətkarlıq, xalqda azadlıq eşqini, sevgisini daha da alovlandırırdı. Sovet qoşunlarının təcavüzü nəticəsində Bakıda 134 mülki vətəndaş öldürülmüş, 600-dən çox adam yaralanmışdı. Doğrudur, 1990-ci ilin yanvar qırğını nə qədər faciəvi olsa da, Azərbaycan xalqının iradəsini, milli azadlıq uğrunda mübarizə əzmini qıra bilmədi.

Bu qanlı hadisəyə ilk olaraq öz münasibətini bildirən şəxs ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdur. Belə ki, Heydər Əliyev 21 yanvar 1990-ci il tarixdə faciə ilə əlaqədar Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyində keçirilən Mətbuat yığıncağında çıxış edərək, bu hadisəni törədən şəxsləri kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Heydər Əliyev bu hadisəni hüquqa, demokratiyaya yad, humanizmə və ölkədə elan olunmuş hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinə zidd olduğunu bildirmişdir. Qanlı Yanvar faciəsi ilə bağlı Heydər Əliyev tərəfindən verilən kəskin bəyanət, artıq Azərbaycan tarixində yeni siyasi dövrün başlanmasını bildirdi. Heydər Əliyevdən növbəti sərt addım isə SSRİ Nazirlər Sovetinin partiya təşkilatına ünvanladığı 19 iyul 1991-ci il tarixli ərizəsidir. O kommunist partiyası sıralarından çıxmasına dair bu ərizəsində kommunist rejiminin ölkəni uçuruma apardığını, SSRİ-nin dağılmasının labüdlüyünü açıq bəyan etmişdi. Heydər Əliyev bu müraciətdə 20 yanvar hadisəsi ilə bağlı qeydlərində bildirirdi: “Bu antihumanist, Konstitutsiyaya və hüquqa zidd hərəkəti edərkən Sov.İKP və Azərbaycan KP MK-nin bu cinayətin üstünü açacağına və günahkarları üzə çıxaracağına ümid edirdim. Artıq yarım il keçib. Nəinki bu dəhşətli cinayətlərin hamıya çoxdan məlum olan günahkarları üzə çıxarılmayıb, əksinə bunları ört-basdır etmək üçün əllərindən gələni edirlər. Ümid edirlər ki, bu faciə unudulacaq. Ancaq tarix dəfələrlə sübut etmişdir ki, dogma xalqa qarşı yönəldilmiş qanlı cinayətləri on illər keçsə də unutmaq və bağışlamaq mümkün deyil!”

20 yanvar faciəsinə siyasi-hüquqi qiymət verilməməsi Heydər Əliyevi çox düşündürən məsələlərdən biri idi. 1990-cı ilin yanvarından sonra hakimiyyətdə olan qüvvələrin bu məsələdə ilk vəzifəsi faciəni təhlil etmək, günahkarları üzə çıxarmaq və dövlət səviyyəsində siyasi-hüquqi qiymət vermək olsa da, respublika əhalisinin təkidli tələblərinə baxmayaraq, 1993-cü ilə qədər bu sahədə faktiki olaraq heç bir addım atılmadı.

Məhz ulu öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra Milli Məclisdə müzakirələrin yekunu olaraq 1994-cü il martın 29-da qəbul edilən qərarla, nəhayət ki, 1990 -ci ilin qanlı 20 yanvar faciəsinə dövlət səviyyəsində tam siyasi-hüquqi qiymət verildi.

20 yanvar faciəsi ilk günlər Azərbaycan və Rus xalqını kəskin dilema qarşısında üz-üzə qoydu. Ermənilərin təsir dairəsində olan Sovet

siyasətçilərinin düşünülməmiş, səhv qərarları uzun illərin tarixi dostluq əlaqələrini nifrətlə əvəzlədi. Bu emosional çıxışlar həmin gündən bu günümüzdə kimi özünü göstərməkdədir. Öz əməli qatil işi ilə Sovet xalqlarının nifrətini qazanmış M.S.Qorbaçov Bakıdan əvvəl dinc insanlara qarşı Almatıda, Völmüsdə, Tiflisdə də cinayətlər törətmişdir. M.S.Qorbaçovun əmri ilə öz Sovet vətəndaşlarına qarşı törədilmiş qanlı hadisələr, onu XX əsrin başlanğıcında bolşevik cəlladlarının adı ilə birgə tarixin qara səhifəsinə yazmışdır. Görünür onun da erməni daşnakları ilə birgə beynəlxalq hüquq qarşısında cavab verməsinin zamana ehtiyacı var.

Zəngin tarixi köklərə ənənələrə mədəniyyətə malik xalq, heç zaman düşməyə boyun əyməz, öz ağılı-zəkası, zəngin mənəvi dünyası, qəhrəmanlığı vəsf edən ədəbiyyatı, incəsənəti ilə düşməyə yerini göstərir. İti qılıncın kəsmədiyini aqıl kişilərin sözü kəsib.-“Turana qılıncdan da öncə, mədəniyyət, mədəniyyət” – söyləmiş səma şairi ölməz H. Cavid.

Doğrudan da, zəngin mədəniyyəti olan xalq, xoşbəxt xalqdır. Əsil böyük mədəniyyət sərhəd tanımır. Millətindən asılı olmayaraq insanların qəlb və düşüncəsinə hakim kəsilməklə qəlbini fəth etməklə xalqının kimliyini göstərir.

Ümümsovet mədəniyyəti kontekstində 70 il inhisar tapan Azərbaycan mədəniyyəti, 20 yanvar hadisələrindən sonra yaranmış gərginliyi yumşaltmaq, Azərbaycan və rus xalqları arasında dostluğu yenidən bərpa etmək üçün incəsənət xadimləri siyasətçilərdən bir addım irəli keçdilər. Belə ki, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Universitetinin (indiki Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti) tələbələri 1991-ci ilin aprelində Leninqradda (indiki Sank-Peterburq şəhəri) keçirilən V.Yaxontov adına Ümümtifaq bədii qiraətçilər müsabiqəsində SSRİ-nin 15 şəhərindən gəlmiş sənətçilərlə müsabiqəyə qatılmaq, bu sənət yarışında birinci yerə layiq görülürlər.

Elə həmin aydaca Moskvada yaşayan görkəmli pianoçu xalq artisti Tamilla Mahmudovanın M.Maqomayev adına Dövlət Filarmoniyasında konserti təşkil olunmuş, pianoçunu RSFSR- nin xalq artisti, dirijor Genadi Pravatororun rəhbərliyi altında Simfonik orkestr müşayət etmişdir.

Avqust ayında isə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrı SSRİ mədəniyyət Nazirliyinin dəvəti ilə Mari MSSR-nin Yoşkar-Ola və Moskva şəhərlərində yaracılıq hesabatı ilə çıxış edir. Teatrın

repertuarındakı M.F.Axundzadənin “Lənkəran xanının vəziri”, Mirzə Cəlilin “Dəli yığıncağı”, M.Bulqakovun “Ustad və Marqarita” Anarın “Beşmərtəbəli binanın altıncı mərtəbəsi”, S.Vannusun “O, şah ya qeyrisi” tamaşaları Şəki teatrının yaradıcılıq istiqaməti, rejissor və aktyor məharəti haqqında tamaşaçılarda yüksək rəy formalaşdırmışdır. Mətbuatda Şəki teatrının uğurlu çıxışları haqqında geniş resenziyalar çap olunmuşdur. Yerli qəzetin əməkdaşı isə “Mədəniyyət” qəzetində teatrın qastrol səfərini belə qiymətləndirir.

“Mürəkkəb siyasi şəraitdə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrının milli mədəniyyətimizi respublikamızın hüduqlarından kənarda layiqincə təmsil etməsi əlamətdar hal sayılmalıdır.”

Açıqı heçdə mərkəzi mətbuatın heçdə hamısı Azərbaycan haqqında xoş söz yazmağa can atmır. Ancaq bu işdə “Muzikalnol obozrenie” jurnalı istisna təşkil edir. Belə ki, jurnalın hər nömrəsində Azərbaycanın görkəmli musiqiçiləri rast gəlmək olur.

Bakı isə oktyabr ayında Zuğulbadakı istirahət güşəsini gənc sovet rəssamlarının üzünə açmışdır. 40 günlük simpozium-plenar Ümümtifaq statusu daşımaqla fırça ustalarını bir araya gətirmişdir. Moskvadan, Sankt-Peterburqdan, Vilnusdan, Daşkənddən, Düşənbədən, Bişkekdən, Orenburqdan gələn qonaqlara Avstriya, Fransa və Almaniya rəssamları da qoşulmuşlar. Moskvalı rəssam Yekaterina Demuzova öz müsahibəsində deyir: “Yaz və payız rəssam üçün ən gözəl fəsillərdir. Xəzər sahili isə bir başqa aləmdir. Həmişəki kimi azərbaycanlıların qonaqpərvərliyi, səmimiyyəti hamımızı heyran edir”.

Azərbaycan xalqının zehni mənəvi dünyasında elə dahilər var ki, əsrlərin sərt üzü zamanın dedi-qodusu, eniş-yoxuşu, tufan-qasırgası, toz-torpağı həmin şəxsiyyətlərin simasına kölgə sala bilmir. Xalqının varlığı üçün yazıb-yaradan dahilər, sevgi dolu işıqlı öz fikir və düşüncələri ilə millətinin ən çətin anında, yüzilliklərin qaranlıqlarını yararaq günəş kimi dünyaya öz şəfəqlərini saçır. Nizami Gəncəvi məhz belə dahilərdəndir. Qaranlıqlara mənəvi işıq seli paylayan XII əsrin dahi azərbaycanlısı Nizaminin 850 illik yubileyi xalqının taleyi sınaqlara çəkildiyi bir zamanda qeyd olundu. Özü də Moskva və Sankt-Peterburq kimi məşhur rus şəhərlərinin mərkəzində. Bu bir təsadüf idi, yoxsa zəruriyyət, bu sualın cavabını zamanın hökmünə buraxaq. Ancaq tarix, öz hökmü ilə topla-

tüfənglə, əliyalın silahsız insanların qətlə yetirilməsinə əmr verən əliqanlı qatili M.S.Qorbaçovu, dahi Azərbaycan şairi Nizaminin ayağına gətirdi. Nizaminin söz dünyası qarşısında o, öz miskin başını əyməli oldu. Qılıncın kəsə bilmədiyi başları dahi Nizaminin XII əsrdən bu günümüzdə boylanan misraları kəsdi.

1991-ci ilin oktyabr ayının son günlərində baş tutan bu möhtəşəm Nizami yubileyini Moskvadan şəhr edən “Azərinformun” xüsusi müxbirləri həmin şərəfli, qürurlu dəqiqələri haqqında belə yazırdılar.

“Görkəmli şəxsiyyətlərimizin Nəsiminin, Aşıq Ələsgərin, Səməd Vurğunun, Üzeyir Hacıbəyovun və başqalarının yubileylərinin Moskvada ölkənin digər şəhərlərində necə qeyd olunduğu Azərbaycan mədəniyyətinin gözəl bayramlarına çevrildiyi hamınızın yadındadır. Lakin, indi başqa zamanədir, çətin dövrdür. Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 850 illiyi münasibətilə bu günlər Moskvada keçirilən şənliklərdə iştirak etmək səadəti nəsib olanların hər biri dahi əcdadımıza qəlbən böyük minnətdarlıq edir. O, sanki vəziyyətimizi və əhval-ruhiyyəimizi hiss edərək əsrlərin dərinliyindən öz müdrik köməyini bizdən əsirgəməmişdir. Axı hələ XII əsrdə dünya miqyaslı belə bir dahinin bir çox digər nəhəng simaları neçə əsr qabaqlamış şəxsiyyəti yetişdirən xalq bədxahlarımızın biri nəhaq yerə qələmə verməyə çalışdıqları səviyyədə ola bilməz. Digər abidələrin söküldüyü bir vaxtda Moskvada dahi Azərbaycan şairinə abidə açılması faktının özü bunu sübut etmirmi? Ömrü boyu doğma Gəncədən ayrılmamış şairin tunc obrazı indi Rusiyanın mərkəzində əzəmətlə ucalaraq moskvalıları mehribancasına salamlayır.

Azərbaycanın görkəmli incəsənət ustalarının iştirakı ilə əvvəlcə yubiley konsertləri P.İ.Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasının salonunda klassik musiqi “Possiya” kino-konsert salonunda estrada konserti, Stanislavski və Nemirovic-Donçenko adına Moskva Akademik Musiqili Teatrının səhnəsində Fikrət Əmirovun “Nizami” baleti uğurla ifa olundu. Şərq muzeyində xalça sərgisi və kitab-şəkil sərgisi böyük müvəffəqiyyət qazandı.

Nəhayət, şənliklərin əsas hadisəsi - yubiley gecəsi SSR İttifaqının Böyük Teatrında keçirildi. Hökumət lojasında M.S.Qorbaçov, İ.S.Silayev Azərbaycan Respublikasının prezidenti A.N.Mütəllibov əyləşmişdilər. Rusiyanın, Ukraynanın, Qazaxıstanın, Gürcüstanın, Özbəkistanın,

Moldavanın, Belarusun yaradıcı ziyalılarının nümayəndə heyətləri, Moskva ziyalıları salonda idilər...

Təntənəli gecəni SSRİ mədəniyyət naziri N.N.Qubenka açdı. O dedi:- Bu gün biz Nizami Gəncəvinin yada salır və onun yubileylərini qeyd edirik. Elə bir şəxs ki, taxt-tac sahibləri onu saray şairinə çevirməyə cəhd göstərirdilər. Lakin Gəncəni tərk etməyən dahi Nizami heç kəsin qulluğunda durmadı. Onun adı əsrlərin sınağından çıxmışdır. İnsanları xeyirxahlığa çağıranların xatirəsini bəşəriyyət heç vaxt unutmur.-“Çalış öz xalqının işinə yara, dünya əməlinlə geysin zərxara.”

Sonra söz yazıçı Anara verildi. O, dedi:-“Bu mürəkkəb və həyəcanlı dövrdə elə bir klassikin yubileyini qeyd edirik ki, onun yaradıcılığı zaman və məkan fəvqünə ucalmışdır. Dövlətlər arasında sərhədləri hakimlər yaradır, şairlər isə bu sərhədləri qırırlar. Azərbaycan övladı Nizami bütün bəşəriyyətə məxsusdur. Nizamisiz dünya mədəniyyəti qat-qat yoxsul olardı.”

Gecədə çıxış edən yazıçı və şairlər Timur Pulatov, Boris Oleynik, Ənvər Əlimcanov, Əsgər Hakim, Nizamiyə şeir həsr edən Andrey Demetyev, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunun rektoru Yevgeni Sidorov dahi mütəfəkkirin ideyalarının əbədiliyindən onun yaradıcılıq irsinin dünya bədii mədəniyyətinin inkişafına təsirindən danışdılar.

Azərbaycan Mədəniyyət naziri Polad Bülbüloğlunun yubiley təşkilatçılarına təşəkküründən sonra söz verildi. Azərbaycan Mədəniyyət ustalarına konsertin proqramı incə zövqlə, janr müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. Bütün nömrələr Nizaminin şeirləri ilə başlayırdı. Konsertin musiqi rəhbəri və dirijoru Rauf Abdullayev, rejissoru Əli Usubov idi.

Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baletindən fraqment, Dövlət rəqs ansamblının “İgidlər” rəqsi, “Leyli və Məcnun” operasından duet, Xuraman və Fidan Qasımova bacılarının uğurlu çıxışı, nəhayət Müslüm Maqomayevin “Azərbaycan” mahnısı gurultulu alqışlarla qarşılandı. Həmin gün Sankt-Peterburqun Ermitaj salonunda da Nizami Gəncəvinin 850 illiyinə həsr edilmiş yubiley gecəsi keçrildi. Nizami Gəncəvinin söz mülkü öz xalqının zəngin mənəvi dünyasına işıq tutmaqla, xəbis təbiətli siyasətçilərin mənəviyyatını iflasa uğratdı. Beləliklə Sovet İttifaqı elə onun səriş-təsiz uzaq görməyən başçılarının “yenidənqurma” oyunu ilə

süquta uğradı. Sovet imperiyasının dağılması Millətləri öz taleləri ilə baş-baş qoydu. Qandan-qadadan çıxan Azərbaycan can atdığı müstəqilliyə qovuşdu. Tarix Azərbaycan qarşısında yeni üfüqlər açdı..

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. .Heydər Əliyev “Şəxsi Mövqe” Bakı 1994
2. Heydər Əliyevin Sov.İKP-nın sıralarından çıxması haqqında,SSRİ Nazirlər Sovetinin partiya təşkilatına ünvanladığı 19 iyul 1991-ci il tarixli ərizəsi. /
3. “Mədəniyyət” Qəzeti № 17 25 aprel 1991-ci il
4. “Mədəniyyət” Qəzeti 16 avqust 1991-ci il
5. “Mədəniyyət” Qəzeti avqust 1991-ci il
6. “Mədəniyyət” Qəzeti № 43 31 oktyabr 1991-ci il

Y.Mammadova

ON THE EVE OF THE COLLAPSE OF THE USSR CULTURAL RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND RUSSIA

RESUME

In the 90 years of the twentieth century, as well as the awakening of self-determination in terms of the history of the Azerbaijani people and the tragic, heroic in the way of historical destiny of our country's independence, as has entered a new phase. The main reason was the events of January 20, 1990. 20 January for the first time face to face in front of the Azerbaijani and Russian people showed a sharp dilemma. But the culture has no boundaries. It brings people together.

Я.Мамедова

КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И РОССИЕЙ НАКАНУНЕ РАСПАДА СССР

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются культурные связи Азербайджана и Российской Федерации накануне распада СССР. Описываются гастроли мастеров искусства Азербайджана в Москве по случаю 850 летнего юбилея великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. На торжественном вечере, посвященном этому событию, принимали участие высшие государственные руководители СССР и Азербайджанской республики.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT QURUCULUĞU VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BEYNƏLXALQ CİNAYƏT POLİSİ TƏŞKİLATI İNTERPOLUN MİLLİ MƏRKƏZİ BÜROSUNUN TARİXİ FƏALİYYƏTİ.

Tohid MƏMMƏDOV

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, Dövlət quruculuğu, tarix, Interpolun Milli Mərkəzi bürosu.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, State building, history, National Central bureau of Interpol.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, государственного строительства, история, Национальное центральное бюро Интерпола.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından iyirmi ildən çox bir dövr keçir. Bu günlərdə ən böyük nailiyyətimiz sırasında ölkədə dövlət quruculuğu sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, heç şübhəsiz, minnətdarlıqla xatırlanır. Bu mənada ilk hüquqi, demokratik dövlətin yaradıcısı olan ulu öndər Heydər Əliyevin ictimai, siyasi, hüquqi və dövlət quruculuğu sahəsindəki misilsiz fəaliyyətinin elmi-nəzəri baxımdan dərinlən öyrənilməsinə böyük zərurət və ehtiyac duyulur. Çünki, Azərbaycan xalqının əsrlər boyu arzu etdiyi müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsası 14 iyul 1969-cu ildən ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi komitəsinə birinci katib vəzifəsinə seçildikdən sonra qoyulmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycan hakimiyyətində olduğu birinci dövrünü - 1969-1982-ci illər dövrünün təhlili göstərir ki, ulu öndərin dövlət quruculuğu və hüquq siyasəti, ordu quruculuğu və kadr siyasəti, iqtisadiyyat və mədəniyyət, təsərrüfat və sənaye sahələrindəki ardıcıl və uzaqgörən siyasəti, mahiyyət etibarı ilə, Azərbaycan dövlətinin gələcək müstəqilliyinin əsaslarının yaranmasına və inkişafına hesablanmışdır. İttifaq dövlətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, böyük vətənpərvər, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqil siyasət yeridir, ölkənin maddi-texniki bazasının gələcək müstəqilliyi təmin edəcək səviyyədə formalaşması üçün mümkün olan bütün tədbirləri görürdü. Ölkədə qayda-qanun yaradılmasına xüsusi diqqət yetirir, SSRİ ittifaqında dövlət

həyatının və quruculuğunun bütün istiqamətlərində Azərbaycanın nümunəvi olmasına çalışırdı. Ulu öndər 1947-ci ildən başlayaraq hüquq - mühafizə orqanlarında fəaliyyətə başlamış, xüsusi təhsil almışdır.

Dövlət təhlükəsizlik komitəsində sırası işçi kimi əmək fəaliyyətinə başlayan Heydər Əliyev, DTK-nın general rütbəsinə qədər yüksəldi. Milli Təhlükəsizlik komitəsində rəhbər vəzifəyə seçildi. Həmin dövrdə milli kadrların sayı artırıldı. Qanun, qanunçuluq, ədalət, prinsipiallıq və qətiyyət Heydər Əliyevin böyük fəaliyyətinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri idi.

Ölkənin prokurorluq və daxili işlər orqanlarında, məhkəmə sistemində, ticarət və sosial təminat sahəsində, elm və təhsildə, səhiyyədə, bir sözlə, ölkənin və dövlət quruculuğunun tale yüklü məsələlərində, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi islahatlar mahiyyət etibarı ilə müstəqilliyin əsaslarının yaradılmasına istiqamətlənmişdi [1. s.46].

Qanunçuluq işləri ölkənin bütün iqtisadi həyatını əhatə etməklə yanaşı, hüquq sistemi sözün əsl mənasında, yenidən quruldu. 1978-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının əsas qanunun-konstitusiyasının hazırlanması, müzakirəsi və qəbulu barədə müstəqil dövlət elementlərinin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması kimi mühüm məsələlərin uğurlu həlli məhz onun böyük xidmətlərinin, uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi. Heydər Əliyev hələ o dövrdə, kommunist ideologiyasının hökmran olduğu bir dövrdə, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Rəhbər şəxslərdən başqalarına əsl nümunə göstərmək tələb olunurdu. Bütün bunlar tarixin sonrakı mərhələsində, müstəqil və hüquqi dövlət quruculuğu siyasətinin çətinliklə olsa da, lakin sona qədər başa çatdırılması üçün möhkəm zəmin rolunu oynadı.

Kommunist partiyasının siyasi səhnədən getmə vaxtının çatdığını, bəlkə də, hamıdan əvvəl böyük həssaslıqla dərk edən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev onun sıralarının hələ Moskvada ikən ilk tərk edənlərdən oldu. Bakıda törədilən qanlı qırğınlara, erməni faşistlərinə göstərilən ədalətsiz himayədarlığa etiraz əlaməti olaraq bu addımın atılması sadə məsələ deyildi. Uzun illər rəhbər partiya dövlət işlərində ən qabaqcıl liderlərdən olan, öz dövründə dünyanın ən böyük dövlətlərindən olan Sovetlər Birliyində hakim partiya kimi Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının siyasi bürosunda təmsil olunan Heydər Əliyevin hadisələri,

siyasi prosesləri dərinləndirən təhlil etməsi, böyük uzaqgörənliyi, müdrikliyi, cəlaləti, qətiyyəti, əsl vətənpərvərliyi onu belə bir düzgün və vaxtı çatmış qərarı qəbul etməyə sövq etdi. Tarixin sonrakı inkişafı bu böyük şəxsiyyətin və siyasi liderin həmin çətin və ağır günlərdə ən düzgün addım atdığını bir daha təsdiq etdi.

SSRİ-nin içəridən dağılması prosesi başa çatdıqdan sonra, əslində tarixi baxımdan 18 oktyabr 1991-ci il müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması tarixi kimi əbədiləşdi. Lakin, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ərəzilərin işğalı, formalaşmış idarəçilik strukturlarının iflic vəziyyətinə düşməsi, iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, xarici təsirlər, səriştəsizlik, qabiliyyətsizlik və qeyri - peşəkarlıq sahəsində ölkə böhran vəziyyətinə düşdü. Müstəqillik təhlükə altında, vətəndaş müharibəsi, qarşıdurmalar, siyasi qətiyyətsizlik ölkəni idarəedilməz bir vəziyyətə saldı. Çıxış yolu isə ya görünmürdü, ya da yeganə ümid yolu kimi, ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışında idi. Vəziyyət də gündən-günə ağırlaşır və mürəkkəbləşirdi. Belə bir tarixi məqamda xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin üzərinə çox ağır və məsuliyyətli vəzifələr düşürdü. Heydər Əliyev parlamentin 15 iyun 1993-cü il tarixli iclasında hakimiyyətə qayıdışının ilk günündə deyirdi: “Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyəti olan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özünün əsas vəzifəsi hesab edirəm. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi ən əsas məsələdir. Müstəqil Azərbaycanda demokratiya inkişaf etdirilməlidir. Siyasi plüralizmə geniş yol verilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qanunların pozulmasına yol verilməməlidir. Dövlət quruculuğu və cəmiyyətin formalaşması məhz demokratik prinsiplər əsasında aparılmışdır. Siyasətdə və iqtisadiyyatda sərbəstlik, hüriyyət, insan azadlığı, insan haqlarının qorunması, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri bərqərar olmalıdır... Azərbaycanda demokratik, müstəqil respublika qurularaq, sivilizasiyalı cəmiyyət uğurunda mübarizə aparmalı, ümumi, dünyəvi, bəşəri dəyərlərin hamısından istifadə edilməlidir” [2. s.22].

Ümummilli lider Heydər Əliyev böhran vəziyyətində olan Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin qorunub saxlanılması məsələsinin həllinə, hüquq mühafizə sisteminin əsaslı şəkildə yenidən qurulması və

möhkəmləndirilməsi işinə xüsusi önəm verdi. Bu istiqamətdə onun ardıcıl, sistemli və qətiyyətli tədbirləri böyük maraq kəsb edir. Ulu öndər ölkədə ordu və dövlət quruculuğunun, hüquq mühafizə sisteminin, xarici siyasətin formalaşması və digər bu kimi tədbirlərlə bərabər, həm də qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi işini olduqca vacib hesab edirdi.

Bu ərafədə onun dövlət-hüquq quruculuğu sahəsində həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasının yaradılması sahəsində gördüyü işlər idi. Bununla əlaqədar olaraq ümummilli lider Heydər Əliyev hələ 1995-ci ildə deyirdi. “ Ölkəmizdə konstitusiya quruculuğunun 80 illik tarixi olsa da, lakin biz elə konstitusiya qəbul etməliyik ki, o müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında, uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən əsas qanun, tarixi sənəd olsun... Biz Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu ilə məşğuluq. Ona görə də konstitusiyamız Azərbaycanda məhz demokratik, hüquqi, dünyəvi, sivilizasiyalı bir dövlət qurmaq üçün əsas yaratmalı, onun əsas qanunu olmalı və hüquqi dövlət, dövlət quruculuğunun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etməlidir.”

Həqiqətən də ulu öndərin rəhbərliyi ilə hazırlanan və ən demokratik yolla referendum yolu ilə qəbul edilən müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası hüquqi və elmi-nəzəri baxımdan ən mükəmməl hazırlanmış konstitusiyalardan biri kimi ölkədə dövlət quruculuğunun, hüquq sisteminin və qanunçuluğun əsaslı surətdə yenidən qurulmasının təməlini qoydu.

Tədqiqatlar göstərir ki, Heydər Əliyev dövlət quruculuğu və hüquq sisteminin müasir tələblər baxımından yorulmaz fəaliyyət və qətiyyət göstərmişdir. Ümumiyyətlə onun apardığı islahatlar öz dünyəviliyi, mütərəqqiliyi, bəşəriliyi, sistemliyi və mükəmməlliyi ilə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Ulu öndər əslində öz zəngin dövlətçilik təcrübəsindən, yüksək elmi-nəzəri və müasir baxışlarından, informasiya məlumatlarının mükəmməlliyindən və etibarlılığından, məcmu şəkildə böyük məharətlə istifadə edirdi.

Ermənistanla münasibətlərdə atəşkəsin elan edilməsi və qorunub saxlanması minlərlə həmvətənimizin həyatını xilas etdi, ordu quruculuğu

və iqtisadiyyatımız misilsiz dərəcədə möhkəmləndi və xalqın rifahı əsaslı sürətdə yaxşılaşdırıldı. Bu tədbirlərin sayını artırmaq da olar. Heydər Əliyev xalqın sevimli rəhbəri və onun ulu öndəri kimi cəmiyyətdə öz yolundan azmış yetkinlik yaşına çatmamışlara, qadınlara, ahıllara, xalq və dövlət qarşısında xidmətlər göstərmiş insanlara xüsusi qayğı və diqqət göstərmiş, onların cəmiyyətə yenidən qayıtmasına şərait yaratmışdır. Bütün bunlar ulu öndərin “Mənim üçün hər bir Azərbaycan vətəndaşının hüququnu qorumaq vacibdir” kəlamına münasibətinin bariz nümunəsidir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğunda mütərəqqi və müasir tələblərə cavab verən hüquq sisteminin yaranmasında və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. O, sözün əsl mənasında, müstəqil Azərbaycanın memarı və qurucusudur.

Hüquq mühafizə sistemi kimi, çətin və məsuliyyətli sahənin təşəkkülü, burada işin yüksək səviyyədə təhlilini təmin edən tədbirlər kompleksinin hazırlanması və həyata keçirilməsində məhz onun adı ilə bağlıdır.

Respublikanın Daxili İşlər, Milli Təhlükəsizlik Nazirlikləri, onların yerli təşkilatları, silahlı hissələri, təsadüfi, cinayətkar, xain və satqın ünsürlərdən əsasən təmizləndi. Əvvəlki iqtidar dövründə işdən uzaqlaşdırılmış mütəxəssislər yenidən öz iş yerlərinə qaytarıldı.

Şəxsi heyəti azaldıldı, lakin məsuliyyəti artırıldı. Prezidentin 1994-cü il 9 avqust tarixli fərmanının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi mövcud qrup və dəstələrin zərərsizləşdirilməsində gizli cəbhəxanaların, əldə olan silahların, hərbi texnikanın və döyüş ləvazimatlarının aşkar edilib götürülməsində cəmiyyətdə əmin - amanlıq, sabitlik yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. 1995-2001-ci illərdə 6904 cinayətkar qrup zərərsizləşdirildi. 14899 odlu silah yığıldı. Hakimiyyətə qeyri-qanuni, zorakı yolla gəlmək kimi, zərərli ənənə, dövlət çevrilişi cəhdləri aradan qaldırıldı [49. s.381-383].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində 500 qədər polis işçisi şəhid olmuş, 5 minə yaxın əməkdaş isə yaralanmışdır. Vətən qarşısında misilsiz xidməti olan 62 polis işçisi Azərbaycan Respublikasının milli qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür (milli qəhrəmanlardan Mədət Quliyev və Nurəddin

İbrahimova bu ad arxa cəbhədəki igidliklərinə, xidməti vəzifələrini şərəflə yerinə yetirdiklərinə, cinayətkarlığa qarşı döyüşdə əzmkarlıq və mərdlik nümunəsi göstərdiklərinə görə verilmişdir. Nurəddin haqq dünyasında ruhu tanrı dərğahındadır. Mədot isə xidməti işini davam etdirir, polis generalıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi 1994-cü il avqust ayının 9-da imzaladığı cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi fərmanı ilə mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizənin təşkilatı hüquq bazasını, bu sahədə gələcək uğurların əsasını qoydu. Qısa müddətdə cinayətkarlığın, dinamikasında müsbət təmayüllər müşahidə olunur. Qəsdən adam öldürmənin, qarət və quldurların sayı kəskin sürətdə azaldı, insanların dinc və rahat yaşaması üçün alət və vasitə hesab edənlərdən təmizləndi, sağlam abı-havada yaradıldı. Dahi Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası, habelə ölkənin bütün sahələrində hüquq münasibətlərini tənzimləyən demokratik cəmiyyətdə Daxili İşlər orqanları üçün, zəruri olan bir çox qanunlar qəbul edildi, fərmanlar verildi [5 №232 [5922]].

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı “İnterpolun” Baş Assambleyasının 4-10 noyabr 1992-ci ildə Seneqalın Dakar şəhərində keçirilən 61-ci sessiyasında bu mötəbər təşkilatın bərabər hüquqlu üzvlüyünə qəbul edildi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 fevral 1993-cü il tarixli 72 nömrəli qərarı ilə fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Respublikasında İnterpolun Milli Mərkəzi bürosu Daxili İşlər Nazirliyinin bir qurumu kimi Baş İdarə səlahiyyətində fəaliyyət göstərir. Daxili İşlər Nazirliyinin bütün şölə və idarələri ilə və Daxili İşlər Nazirliyinin bütün strukturları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. İnterpol strukturca Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibində olsa da, Respublikanın bütün hüquq - mühafizə orqanları ilə əməkdaşlıq edir. İlk növbədə Respublikanın prokurorluğu, MTN, Ədliyyə nazirliyi, məhkəmə orqanları, vergilər nazirliyi, kömrük komitəsi və s. bundan başqa Azərbaycan Respublikasında İnterpolun Milli Mərkəzi bürosu İnterpolun üzvü olan xarici dövlətlərlə cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə informasiya mübadiləsini həyata keçirir, cinayətlərin qarşısının alınması və açılması

məqsədi ilə digər ölkələrin MMB-lərinə cinayətkarlar, habelə şəxslərin əşya və sənədlərin axtarışı və s. sorğuların göndərilməsini təmin edir. Bundan başqa beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində çoxsaylı tədbirləri həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasında interpolun MMB-nun əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir. Narkomaniyaya qarşı mübarizə mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə, insan alverinə qarşı mübarizə, itkin düşmüş şəxslərin və təqsirləndirilən şəxslərin axtarışı, avtonəqliyyat vasitələrinin oğurlanması, tarix, elmi, bədii və mədəni dəyərlərə malik olan predmetlərin oğurlanması ilə bağlı cinayətlərin istintaqı və aparılan axtarış tədbirləri zamanı predmetlərin xarici ölkələrə aparılması ehtimal olduğu halda, hüquq-mühafizə orqanları, beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı interpolun Azərbaycan Respublikasında MMB-na müraciət edirlər. Azərbaycan Respublikasında interpolun MMB-nun strukturu aşağıdakı qaydadadır. Təşkilati-analitik şöbə, ümumi cinayətkarlığa qarşı mübarizə şöbəsi, texniki-təminat şöbəsi, növbətçi hissə, katiblik və cari arxivdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası MMB-da 50-dən artıq əməkdaş fəaliyyət göstərir, əməkdaşlar ərəb, fransız, ingilis, ispan, çin dillərindən istifadə edərək bütün ifadələri əhatə edən coğrafi bölgü prinsipinə riayət etməklə fəaliyyət göstəririlər [6. s.5].

Interpolun Azərbaycan Respublikasında Milli Mərkəzi Bürosu Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin interpolda üzvlüyə hüquqları və interpolun nizamnaməsinin 4-cü və 32-ci maddələrinə müvafiq olaraq təşkil olunmuşdur. Onun əsas vəzifəsi milli qanunvericiliyə və hamı tərəfindən qəbul edilmiş hüquq və azadlıqlara riayət olmaqla yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Daxili İşlər orqanları bölmələrinin cinayətkarlıqla mübarizədə interpolun üzvü olan digər ölkələrin analoji orqanları ilə geniş beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrini təmin etməkdir. Milli Mərkəzi Bürosunun işçi aparatının strukturu və ştatları Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Naziri tərəfindən təsdiq olunur. MMB-a Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Naziri tərəfindən vəzifəyə təyin olunan rəis başçılıq edir. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan respublikalar bir çox sahələrdə o cümlədən, cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq edir. Bu respublikalar interpol çərçivəsində də əməkdaşlığını davam etdirirlər. Beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı

interpolun bu respublikalardakı MMB arasında hər birinin iş münasibətləri mövcuddur. Qeyd edək ki, tez- tez respublikalardakı MMB rəhbərlərinin görüşü keçirilir. 1994-cü ili yanvarın 15-17-də Bakıda keçirilən MDB və Baltikyanı ölkələrdəki MMB-nun rəhbərlərinin müşavirəsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında Interpolun MMB-nun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri terrorizmə qarşı mübarizə təşkil edir. Belə ki, xətti ilə 1993-cü ildə Bakıda üç terrorçu tərəfindən Bakı term təyyarə reysinin qaçırılması ilə əlaqədar MMB-nun əməkdaşları beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı vəzifələrin öhdəsindən gəlmiş interpol kanalları vasitəsilə, cinayətkarların fotosəkilləri onlar tərəfindən istifadə olunan xətlə alınmış MTN, nəqliyyat prokurorluğu DİN-nin rəhbərlərinin birgə keçirdikləri tədbirlər nəticəsində ifşa olunmuşlar [7. s. 8].

1997-ci il fevral ayının 16- da Interpolun keçmiş baş katibi Raymond Kendal BMT- nin narkotiklər üzərində nəzarət komitəsinin yaxın və orta şərqdə narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə nəzarət üzrə yardımçı komissiyasının Bakıda keçirilən 32-ci sessiyasında iştirak etmək üçün, Respublikamıza rəsmi səfərə gəlmişdir. Raymond Kendal Respublikamızın keçmiş prezidenti ulu öndər Heydər Əliyev ilə görüşdü. Dövlətimizin başçısı cənab R.Kendalın rəhbərlik etdiyi beynəlxalq təşkilatın dünyada, o cümlədən Azərbaycanda məşhur olduğunu nəzərə çatdırmış, bu təşkilatla ölkəmizin əlaqələrindən razılıqla danışmışdır. Interpolun gördüyü işlərə hər bir ölkənin ehtiyacı olduğunu vurğulayan respublikamızın rəhbəri bir çox məsələlər barədə R.Kendalla fikir mübadiləsi aparılmasının vacibliyini qeyd etmişdir. Interpolun Azərbaycanla sıx əlaqələrindən məmnun qaldığını söyləyən cənab Kendal keçmiş Sovet İttifaqına mənsub olmuş respublikaların indiki müstəqil dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının bir-birilə qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlərdən razılıqla söhbət açaraq demişdir ki, kriminogen vəziyyətə qarşı birgə mübarizə çox vacibdir. MDB ölkələrinin hüquq-mühafizə orqanlarının iş birliyi gələcəkdə beynəlxalq aləm üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Heydər Əliyev beynəlxalq qonşu mübarizə işinin daha da gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycanın Interpolla əməkdaşlığının daha da genişlənməsinin vacibliyini vurğulamış bir sıra sahələrdə Interpolla sıx əlaqələr qurulmasına Azərbaycanın xüsusi əhəmiyyət verdiyini nəzərə çatdırmış, beynəlxalq terrorizmin qarşısını

almaq belə əməkdaşlığın çox faydalılığını bildirmişdir. MDB-yə daxil olan bir sıra ölkələrdə beynəlxalq terrorizmin genişləndiyini vurğulayan H.Əliyev bildirmişdir ki, terrorçular bu cinayətləri edərkən çox vaxt başqa ölkələrdəki imkanlarından da istifadə edirlər, yaxud cinayət törədildikdən sonra başqa ölkələrə qaçırlar, belə halların xüsusən silah alverinin qarşısının alınması çox vacibdir.

Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq aləmə göstərdiyi təsirdən söhbət açan R. Kendal bu münaqişənin aradan qaldırılmasına İnterpolun maraq göstərdiyini vurğulamış və həmçinin İnterpol əməkdaşlarının Azərbaycanda əlaqələrindən çox razı qaldığını bildirmişdir [8 №34 [22430]]. Azərbaycan Respublikasında Beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı İnterpolun MMB-u fəaliyyət göstərdiyi 20 il müddətində öz xidməti fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunları və Beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq qanunçuluğun təmin olunması üçün beynəlxalq polis əməkdaşlığını daha da genişləndirir. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Azərbaycan Respublikasında İnterpolun MMB Beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizə üzrə aşağıdakı fəaliyyət sahələri ilə daha bir neçə faktı qeyd etmək yerinə düşərdi.

21 fevral 1997-ci il tarixdə saat 18¹⁰ radələrində Azərbaycan Respublikasının görkəmli dövlət və ictimai xadimi Milli Məclisin deputatı, yeni Azərbaycan Respublikasının sədr müavini Sovet İttifaqı qəhrəmanı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun soyuq və odlu silahla qətlə yetirilməsi Azərbaycanda beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosunun əməkdaşlarının, Daxili İşlər və digər hüquq-mühafizə orqanlarının apardığı uğurlu əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində 2001-ci il fevral ayının 16-da Azərbaycan Respublikasının ağır cinayətlərə dair işlər üzrə məhkəmədə Ənvər Seyidovun sədrliyi ilə “Hizbullah” terror təşkilatının üzvləri qatillər hökm edildi. Cəzanı ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində çəkməklə müqəssirlər Rizvan Məmmədovla, Qədir Abbasov 10 il, Manaf Əliyev 11 il, müqəssir Xanlar Cabbarov 12 il, müqəssir Rövşən Həsənov 14 il azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə cəzalandırılmışlar, müqəssir Mahir Zeynalov isə Akademik Ziya Bünyadovun qətl əməliyyatında iştirak etdiklərinə görə ən ağır cəzaya ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edilmişdir [9 №7

[2517]].

Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorluğunda cinayət məəcəlləsinin 103-cü (soyqırım) və əhalini deportasiya etmə və məcburi köçürmə [107] maddələri ilə cinayət işinin istintaqı aparılır, istintaq zamanı 280-ə yaxın erməni və rus millətindən olan şəxslərin təqsirləndirilən şəxs qismində məsuliyyətə cəlb olunması barədə həbs qəti - imkan tədbiri seçilmiş və onların barəsində beynəlxalq axtarış elan olunması üçün sənədlər Azərbaycanda Interpolun MMB-a göndərilmişdir [10№39 [6314]].

Azərbaycana qarşı siyasi-hərbi təxribatların, terrorun, iqtisadi dağıntıların təşkilatçısı olan Ermənistan Respublikasının keçmiş prezidenti Ter Petrosyan, R.Koçaryan, indiki prezidenti Sarkisyan və eləcə də 1994- cü ildə Bakı Metropoliteninin partladılması nəticəsində çoxsaylı insan qırğınına səbəb olmuş hadisəyə bilavasitə rəhbərlik etmiş Xocalı faciələrindən biri olan Zori Balayan barəsində Azərbaycan Respublikasında Interpolun Milli Mərkəzi Bürosu tərəfindən haqqında beynəlxalq axtarış elan edilmiş Zori Balayanın tutulub ədalət mühakiməsinə verilməsi üçün Azərbaycanda Interpolun MMB-u 170 ölkəyə axtarış elan etmişdir, lakin buna baxmayaraq onların məsuliyyətə cəlb edilməməsi bu sahədə ikili standartlarla yanaşmanın mövcud olduğunu göstərir. 2004-cü ildə beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı interpolun təşəbbüsü ilə icrasına başlanmış “Kalkan” layihəsi 2006- cı ilin fevralın 1-2- də beynəlxalq Bakı şəhərində II görüş keçirilmiş, həmin tədbirdə interpolun baş katibliyinin polis xidmətləri üzrə icraçı direktoru Jan- Mişel Subutan, Baş katibliyin İctimai Təhlükəsizlik və Terrorçuluq Direktoratlığının əməkdaşları habelə 25 dövlətin, terrorçuluqla mübarizə orqanlarının və interpolun MMB-nun, habelə Azərbaycan Respublikasının hüquq- mühafizə orqanlarının rəhbərləri Azərbaycan Respublikasının DİN-nin 1-ci müavini Vilayət Quliyev həmin dövrdə interpolun Azərbaycan Respublikasında MMB- nun rəisi Mədət Quliyev MMB-nun əməkdaşları iştirak etmişlər.

Tədbirin keçirilməsində məqsəd üzv dövlətlər arasında terrorçuluğa, insan alverinə, cinayətkarlığa qarşı birgə mübarizəni, axtarışda olan cinayətkarların yerinin müəyyənləşdirilməsi və həbsi sahəsində imkanları genişləndirmək və möhkəmləndirməkdir.

2003-cü il ərzində beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı interpolun baş katibliyindən bir sıra qonaqlar qəbul etmişdir. Eyni zamanda 2003-cü ilin may ayının 1-də Interpolun baş katibi cənab Ronald Nobel Bakıda səfərdə olmuş, baş prokuror cənab Z.Qaralovla, Ədliyyə naziri cənab Fikrət Məmmədovla görüşlər keçirmişdir. MMB-nun şəxsi heyəti ilə görüşlər zamanı cənab Ronald Nobel bürosunun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş və bir sıra məsələlərlə bağlı fikir mübadiləsi aparmışdır [11. s.5].

Azərbaycan Respublikası digər beynəlxalq qurumlarla yanaşı beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı interpol çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə və layihələrdə aktiv iştirakına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq ölkəmiz artıq bir sıra mötəbər tədbirlərinə ev sahibliyi edir. 6 oktyabr 2011- ci il, 22 oktyabr 2011- ci il və 23 may 2012-ci il tarixdə cinayət interpolun baş katibi cənab Ronald Nobelin Azərbaycana səfəri və DİN- nin rəhbərliyi ilə görüşü zamanı 2012- ci ildə beynəlxalq təhlükəsizliyinin təmin olunması və dünya hüquq-mühafizə ictimaiyyətinin bu məsələyə diqqətinin yönəldilməsi, habelə interpolun təhlükəsiz dünya naminə fondunun tətbiqi üçün Bakıda mədəni tədbirlərin keçirilməsi təklif olunmuş və DİN-nin rəhbərliyi tərəfindən buna razılıq verilmişdir [12. s.6].

Respublikamızın Daxili İşlər Naziri General polkovnik Ramil Usubov 1911- ci il oktyabr ayının 6-da ölkəmizdə səfərdə olan interpolun baş katibi Ronald Nobel ilə görüşmüşdür. Daxili İşlər Naziri Ramil Usubov Daxili İşlər Nazirliyi ilə Beynəlxalq Polis Təşkilatı arasında hər əlaqənin, mövcudluğunu xatırladıb və qeyd edib ki, qloballaşan dünya integrasiya vulkanının getdikcə artması müxtəlif tədbirlər ortaya çıxarır ki, bu da yeni növ cinayətlərlə transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla birgə mübarizəni şərtləndirir. Daha sonra DİN ötən illərdə respublikamızın keçdiyi çətin, lakin şərəfli yoldan ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra bütün sahələrdə aparılan geniş islahatlardan, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin vəziyyətindən danışib, krimnogen duruma nəzarət edildiyini, bu gün Azərbaycan dünyanın ən sabit təhlükəsiz ölkələrdən biri olduğunu diqqətə çatdırıb. Ölkə prezidenti İlham Əliyevlə R.Nobelin görüşü və aparılan fikir mübadiləsi interpolla əlaqələrin daha da dərinləşməsinə öz töhfəsini verəcək.

İnterpolun Baş katibi R.Nobel İnterpolun ölkəmizdəki Milli Mərkəzi Bürosunun fəaliyyətinin günün tələblərinə uyğun təşkil edildiyini Azərbaycanın dünyada təhlükəsiz global polis kommunikasiya xidmətini həyata keçirən ilk 10 ölkədən biri olduğunu deyərək əlaqələrimizin mövcud durumundan məmnun qaldığını bildirib, o həmçinin məmnunluqla qeyd edir ki, 2003-cü ildən bəri paytaxt Bakı tanınmaz dərəcədə dəyişib [13].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasət nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi, beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı uğurla mübarizə aparılır. Göründüyü kimi, beynəlxalq terrorizmə və digər beynəlxalq cinayətlərə qarşı mübarizədə interpolun və Azərbaycan Respublikasında interpolun MMB- nun fəaliyyəti danılmazdır və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün təşkilat tədqiqatlayıq fəaliyyət göstərir.

Bu gün Azərbaycanda dinamik inkişaf siyasi sabitlik və əmin-amanlıq ulu öndərin yorulmaz fəaliyyətinin təcəssümüdür. Onun böyük siyasəti, layiqli varisi İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. B.Zahidov, S.Həsənzadə "Heydər Əliyev irsi və müasir Azərbaycanın inkişaf siyasəti 10 dekabr 2012- ci il Bakı "Müəllim nəşriyyatı" 222 səhifədə.
2. Heydər Əliyev və qanunçuluq . "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2008- ci il.
3. Heydər Əliyev dövlətçiliyi haqqında. "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2008- ci il.
4. Redaksiya heyəti, T.B.Qafarov (məsul katib), A.A.Nadirov, M.Abbasov, N.G. Qədirova, C.Ə.Bəhramov məsul katib, T.Ə.Novruzov, Ş.H.Alxanlı Azərbaycan tarixi 7 cildə 676 səhifədə Bakı elm nəşriyyatı 2003- cü il.
5. Ramil Usubov " Asayışın və sabitliyin keşiyində" Azərbaycan qəzeti, 20 oktyabr, 2011- ci il 8 səhifədə.
6. Azərbaycan Respublikasında İnterpolun MMB- nun cari arxivi 2005- ci il ərzində MMB- nun xidməti fəaliyyətinə dair arayış 20 səhifədə.
7. Azərbaycan Respublikasında interpolun MMB- nun hesabat arayışı, MMB- nun cari arxivindən səhifə 15. 1994- cü il.
8. M.Yaqubzadə "İnterpol ağ ölümə mübarizədə səylərini artırır" xalq qəzeti, 6 səhifədə 18 fevral 1997- ci il.
9. Zərnişan Ağa qızı Z.Bünyadovun qatilinin dediyinə görə, bizi İrana məcburi apardılar" Mübariz keşikdə qəzeti, 6 səhifədə. 15 fevral 2001- ci il.
10. İnsanlığa qarşı cinayət Xocalı soyqırımı" Azərbaycan qəzeti 20 fevral 2013- cü il 12 səhifədə.
11. Azərbaycan Respublikasında İnterpolun MMB- nun cari arxivi 2003- cü ilin illik arayışı 16

səhifədə. 9 yanvar 2004- cü il.

12. Azərbaycan Respublikasında Beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı İnterpolun cari arxivi 1912-ci ilin I yarım ili ərzində Azərbaycan Respublikası İnterpolun MMB- nun xidməti fəaliyyətinə dair arayış, 22 səhifədə, əlyazma şəkilində
13. (WWW. modern. az).

T.Mammadov

STORIES FROM THE NATIONAL CENTRAL BUREAU OF INTERPOL IN AZERBAIJAN AND NATION-BUILDING ALIYEV

SUMMARY

In order to strengthen the statehood of Azerbaijan national leader Heydar Aliyev paid special attention to improving law enforcement. The duration of ideas of national leader - İlham Aliyev - as a result of successful reforms, conduct the fight against international crime. Valid for 20 years National Central Bureau of Interpol in Azerbaijan successfully carries out the fight against international crime.

T.Мамедов

ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО БЮРО ИНТЕРПОЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО ГЕЙДАРА АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В целях укрепления государственности Азербайджанской Республики общенациональный лидер Гейдар Алиев уделял особое внимание деятельности правоохранительных органов. Действующее в течении 20-ти лет в Азербайджане Национальное Центральное Бюро Интерпола, успешно осуществляет борьбу с международной преступностью.

БРИТАНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ И НЕФТЯНОЙ ФАКТОР

Джеби БАХРАМОВ
Джейхун АЛЕКПЕРОВ

Açar sözlər: Azəri-Çıraq-Günəşli, Şahdəniz, Çiçester

Keywords: Azeri-Chirag-Guneshli, Shah Deniz, Chichester

Ключевые слова: Азери-Чираг-Гюнешли, Шах-Дениз, Чичестер

Одна из основных целей, стоящих перед молодой Азербайджанской Республикой, восстановившей свою государственную независимость, является становление полноправным членом мирового рынка и обеспечение экономического суверенитета. Главным фактором для достижения этих целей является успешно разработанная стратегия внешнеэкономической деятельности. Меры, предпринятые для реализации целей в системе международных экономических связей, отражают стратегию внешнеэкономической политики каждого государства.

Азербайджанская Республика приложила большие усилия для того, чтобы стать участником экономических процессов, происходящих в мире. Азербайджан принял во внимание такие тенденции в мировой экономике, как либерализация и глобализация, и благодаря своей внешнеэкономической политике, проводимой на основе взаимодействия с другими государствами и международными экономическими структурами, активно участвовал в интеграционных процессах.

Внешекономические связи имеют огромное значение с точки зрения программы социально-экономического развития Азербайджана. Экономическое сотрудничество с мировыми странами является одним из основных факторов, обеспечивающих многостороннее развитие азербайджанской экономики. Двусторонние экономические связи, имеющие место со многими государствами, представляют особую значимость для формирования экономики

страны. В первые годы после восстановления государственной независимости, пытаясь получить максимум выгоды от взаимосо-трудничества, Азербайджанская Республика всячески старалась расширять сотрудничество с другими государствами для достижения экономического развития.

Известно, что одним из основных направлений внешнеэкономической политики Азербайджанской Республики является интеграция в экономическое пространство Европы. В этой связи, Азербайджан особенно стремился к многостороннему сотрудничеству со странами Западной Европы. Экономические отношения с одной из передовых стран мира и Европы – Соединенным Королевством Великобритании и Северной Ирландии являются одним из главных направлений внешнеэкономической политики Азербайджана.

Некоторые исторические процессы, впервые в мире происходившие в Англии, надолго превратили эту страну в главный политический и экономический центр мира. Парламентская культура, сформировавшаяся в XIII веке, переход к правовому обществу, мирная реформация, проводимая на государственном уровне в отличие от других передовых стран Европы, создание идеальных условий для развития капиталистических отношений и превращение в крупную морскую державу в XVI веке усилили политические и экономические позиции Англии. Ранний промышленный прорыв еще больше укрепил экономическую мощь Англии, а участие в разделе мира в качестве сильно централизованного государства привело к тому, что она быстро превратилась в крупнейшую колониальную империю.

Благодаря гегемонии в Мировом океане, высокоразвитой промышленности, мобилизации всех природных и человеческих ресурсов колониальных территорий, Англия, хранящая многовековые политические и экономические традиции, достигла пика своей мощи. Несмотря на то, что Великобритания отчасти утратила свою лидирующую позицию в результате политических процессов, происходящих в мире в XX веке, эта страна по-прежнему остается одним из ведущих экономических центров мира.

Великобритания является одним из основных партнеров Азербайджана по основным направлениям внешнеэкономических связей. Известно, что Великобритания является крупнейшим инвестором в Азербайджане. До 2008 года британские инвесторы вложили в экономику Азербайджана 5,2 млрд. долларов США. Более того, Великобритания является одним из основных торговых партнеров Азербайджана. В начале 2000-х годов Великобритания стала вторым после России крупнейшим партнером Азербайджана по импорту. В 2005 году по данному показателю Великобритания стала третьей страной, уступив лишь России и Сингапуру. Следует отметить, что в вопросах вступления Азербайджана во Всемирную торговую организацию (ВТО) и регулирования отношений с Европейским союзом (ЕС) поддержка Великобритании представляет особое значение для Азербайджана [4. с.7-8].

Будучи одним из основных экономических партнеров, Великобритания играет особенно важную роль в экономике современного Азербайджана. С тех пор, как 20 сентября 1994 года был подписан нефтяной «Контракт века», британские компании превратились в стратегических союзников Азербайджана. После подписания «Контракта века», яркий пример стратегического союзничества показала компания British Petroleum (BP), участвовавшая в проектировании нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум. В ходе своих публичных выступлений, президент Азербайджана Ильхам Алиев высоко оценил деятельность BP в Азербайджане и признал вклад этой компании в экономику страны [1].

В свою очередь, Великобритания, как один из ключевых экономических партнеров Азербайджана, также придавала огромное значение отношениям с официальным Баку.

Следует особо отметить, что начиная с середины 2000-х годов, партнерские отношения между Азербайджаном и Великобританией не вмещались в рамки традиционных связей. Показатели устойчивого развития экономики направили британо-азербайджанское сотрудничество в новое русло и предопределили важность пересмотра существующих отношений. Выступление президента

Азербайджанской Республики Ильхама Алиева на лондонской конференции «Азербайджан: торговля и инвестиции» 14 декабря 2004 года, а также большой интерес английского капитала к экономическим проектам в Азербайджане сыграли важную роль с точки зрения динамики развития двусторонних отношений.

Для того, чтобы определить эффективность и динамику развития торгового партнерства между Азербайджаном и Великобританией, следует анализировать изменения в деятельности основных торговых партнеров республики по импорту и экспорту, а также структуры товарооборота, произошедшие за последние несколько лет. Подобный анализ позволяет четко определить существующую позицию Великобритании. Благодаря постоянно растущему темпу, Соединенное Королевство, ставшее одним из ключевых партнеров Азербайджана по импорту в 1995-2004 гг., быстро поднялось на второе место в списке основных партнеров страны по импорту [4. с.105].

Торговые отношения между двумя странами регулируются Соглашением о партнерстве и сотрудничестве между Европейским союзом и странами-членами союза с одной стороны и Азербайджанской Республикой с другой стороны, подписанном в апреле 1996 года и вступившим в силу 1 июля 1999 года после ратификации в парламентах обеих стран. Соглашение охватывает двусторонние отношения между Азербайджаном и странами-членами Евросоюза, в том числе и Великобританией, в таких сферах, как торговля, инвестиции, экономика, законодательство, культура, иммиграция и предотвращение незаконной торговли. Главной целью подписания соглашения является интеграция Азербайджана в мировую экономику и переход к рыночной экономике при поддержке внутренних и внешних экономических операторов, равноправно действующих в стране. Изучение путей расширения экономических связей с одной из лидирующих стран Европейского союза как Великобритания даст возможность определить потенциальные проблемы и основные направления сотрудничества в рамках Политики европейского соседства [4. с.108-109].

Основными предметами экспорта из Азербайджана в

Великобританию в начале 2000-х годов стали нефть и нефтепродукты, цветные металлы, запасные части к разным видам машин и оборудования, химические вещества и т.д. К примеру, в 2005 году основную часть экспорта составили авиакеросин, необработанный алюминий, металлические трубы, части башенных кранов и строительных машин [2].

Можно с уверенностью отметить, что качество авиакеросина и других нефтепродуктов, экспортируемых из Азербайджана в Великобританию, полностью оправдало себя. Согласно тщательному анализу, удалось определить, что основным товаром, экспортируемым из Азербайджана в Великобританию в начале XXI века, стало именно авиационное топливо.

Несмотря на все усилия, приложенные на государственном уровне, динамика торговых отношений между двумя странами отнюдь не отражает их экономический потенциал. Товарооборот между странами за указанный период также не отличается стабильностью. В этот период наблюдалось как повышение, так и сокращение объема товарооборота в различных направлениях, что свидетельствует об отсутствии сегментации в целом.

Следует отметить, что с целью обеспечения развития многостороннего сотрудничества и плодотворных связей между двумя государствами, 25 августа 1998 года президент Азербайджанской Республики подписал постановление «О мерах по расширению партнерских отношений между Азербайджанской Республикой и Соединенным Королевством Великобритании и Северной Ирландии» [3].

Известно, что на территории Нахчыванской Автономной Республики (НАР) расположены богатые месторождения молибдена. Еще в советское время на базе медно-молибденового и кварцевого месторождений Парагачай, расположенных в Ордубадском районе, была построена рудоочистительная фабрика «Парагачай», приступившая в 1952 году к производству концентрата. В 1990 году данное предприятие, просуществовавшее долгие годы, выпустило основной продукции на сумму 276 млн. манатов [5]. Однако через некоторое время, в результате блокады, проводимой страной-

агрессором Арменией в отношении автономной республики, деятельность данного промышленного предприятия была приостановлена. В настоящее время, в Азербайджане данный сектор входит в список производственных отраслей, требующих особое разрешение. Известно, что британские компании заинтересованы в обогащении и переработке молибденовых руд. Они неоднократно выражали свою готовность инвестировать в эту отрасль.

Что касается сельскохозяйственной продукции, особо следует отметить, что деловые круги Великобритании заинтересованы в восстановлении чайных плантаций Азербайджана. В связи с этим, представители Соединенного Королевства даже выступили с инициативой на заседании Британо-Азербайджанского Делового Совета в Баку 6 июня 2002 года [4. с.119-120].

В целом, роль Великобритании в развитии экономики Азербайджанской Республики значительна. Об этом также свидетельствует список иностранных инвесторов, вложивших инвестиции в экономику Азербайджана в период с 1993 по 2005 год. За этот период в экономику Азербайджана были вложены инвестиции на общую сумму в 21 млрд. долларов США, 5,3 млрд. из которых [около 25%] приходится на Великобританию. Соединенное Королевство, вложившее в указанный период в нефтегазовый и ненефтяной сектора Азербайджана 4,8 млрд. и 432,1 млн. долларов соответственно, опередило всех инвесторов по обоим показателям.

После отмены закона «О контроле за движением капитала» в 1979 году, Великобритания укрепила свои позиции в системе международных экономических связей и иностранных инвестиций. Известно, что Великобритания занимает второе место в мире после США по общему объему прямых инвестиций. Другими словами, британские компании осуществляют 15% зарубежных прямых капиталовложений в мире [12]. Именно после отмены данного закона, Великобритания сделала уверенные шаги в направлении международного финансового либерализма. В этот период, после отмены валютного контроля над международными договоренностями, наблюдался процесс либерализации внутренних финансовых рынков к середине 80-х годов XX столетия. Кульминацией процесса

стали поправки к закону «О финансовых услугах» 1986 года. Согласно закону, на фондовых рынках произошли значительные изменения, а иностранным компаниям было предоставлено право увеличить свои активы на Лондонской фондовой бирже [7].

Азербайджанская Республика, восстановившая свою государственную независимость в 1991 году, стала новым инвестиционным пространством для английского капитала. Основой для двустороннего сотрудничества с Великобританией, располагающей большими финансовыми возможностями, продвинутыми технологиями и огромным экономическим потенциалом, стало крепкое экономическое сотрудничество между двумя странами. В свою очередь, главной особенностью экономического сотрудничества является совместная разработка богатых природных ресурсов Азербайджана.

Юридическая основа британо-азербайджанских экономических связей была заложена Соглашением между правительством Азербайджанской Республики и правительством Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии от 23 февраля 1994 года «Об избежании двойного налогообложения и предотвращении уклонения от налогообложения в отношении налогов на доходы». Положения данного соглашения были укреплены Договором между правительством Азербайджанской Республики и правительством Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии от 4 января 1996 года «О поощрении и взаимной защите инвестиций», что привело к активизации английского капитала на азербайджанском рынке.

С конца XIX века зависимость мировой экономики от нефти значительно повысилась. В результате увеличения потребности, богатые нефтью регионы привлекли особое внимание мировых держав. Богатый природными ресурсами бассейн Каспийского моря, который охватывает Азербайджан, является одним из таких регионов.

Исследования выявили, что нефть значительно преобладает (40%) в структуре потребления существующих мировых энергоресурсов [11].

В XXI веке бассейн Каспийского моря представляет собой один

из богатейших энергоресурсами регионов мира. Объем доказанных запасов нефти на Каспии оценивается в 17-34 млрд. баррелей. Предполагается, что общий объем нефтяных запасов в Каспийском регионе составляет около 230 млрд. баррелей. На Каспийский регион, который занимает второе место в мире по запасам нефти после Ближнего Востока, обращены взоры всего западного мира во главе с США и Великобританией. Именно по этой причине, прикаспийские страны постепенно становятся ключевыми экспортерами нефти и газа на мировом рынке энергоресурсов [19].

В азербайджанском секторе Каспийского моря расположены 28 нефтяных и газовых месторождений, 18 из которых в настоящий момент находятся в эксплуатации. Завершены предварительные исследовательские работы в 2-х месторождениях, остальные 8 залежей подлежат к тщательному исследованию [10].

Объем доказанных нефтяных запасов Азербайджана оценивается в 12,5 млрд. баррелей. Известно, что большая часть запасов приходится на месторождения «Азери», «Чираг» и «Гюнешли». Общий объем нефтяных запасов этих месторождений составляет 5,4 млрд. баррелей. Следует отметить, что по общему объему доказанных нефтяных залежей на Каспии Азербайджанская Республика уступает лишь Казахстану [9].

Азербайджан подписал ряд соглашений с иностранными компаниями по совместной разработке 18 нефтяных пластов на Каспии. Согласно данным договоренностям, в нефтяную промышленность Азербайджана будут вложены иностранные инвестиции на сумму 60 млрд. долларов США. Соглашения также предусматривают добычу нефти в размере 4,5 млрд. тонн на протяжении 30 лет. Кроме того, в 2004-2005 гг. с иностранными компаниями было подписано 4 соглашения по эксплуатации месторождений «Бинагади», «Гарачухур», «Кюровдаг» и «Сураханы», находящихся на суше [4. с.145].

Великобритания стала одной из первых западных стран, проявивших интерес к нефтяной промышленности Азербайджана в первые годы его независимости. Еще в последние годы правления коммунистического режима – в 1990 году шотландская компания

Remco приступила к исследованию каспийского месторождения «Гюнешли», а глава компании господин Стив Ремп был одним из инициаторов вложения иностранных инвестиций в нефтяную промышленность Азербайджана. В 1992 году между Remco и американской компанией Pennzoil начались переговоры, завершившиеся 1-го октября подписанием соглашения по проекту эксплуатации месторождения «Гюнешли». Договор «О сотрудничестве в области энергетики», подписанный в рамках первого официального визита президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в Соединенное Королевство с 22-го по 25-е февраля 1994 года, сыграл важную роль с точки зрения успешного развития сотрудничества в этой сфере [6].

20 сентября 1994 года в Баку между правительством Азербайджана и консорциумом, состоящим из 10-ти иностранных нефтяных компаний, был заключен «Контракт века». Договор предусматривал совместные исследования, разработку и распределение прибыли от таких нефтеносных пластов в азербайджанском секторе Каспийского моря, как «Азери», «Чираг» и глубоководное месторождение «Гюнешли». Запасы данных месторождений оценивались в 650 млн. тонн нефти, 100 млрд. кубометров газа и 100-150 млрд. кубометров свободного природного газа. Доли британских компаний BP и Remco в соглашении составили 17,1% и 2,08% соответственно. Согласно условиям договора, объем добытой нефти в течение последующих тридцати лет должен составить 511 млн. тонн. Стороны решили, что общая сумма инвестиций, вложенных в данный проект, не должна превышать 8 млрд. долларов США. В рамках соглашения Азербайджан получает 80% от прибыльной нефти, иностранные нефтяные компании – 20%. Кроме того, добытый в ходе эксплуатационных работ газ, объем которого составит 55 млрд. кубометров, полностью и безвозмездно предоставляется в распоряжение правительства Азербайджана. Помимо всего этого следует отметить, что геолого-геофизические исследования и разведанные последних лет доказали, что эти месторождения располагают запасами нефти около 700 млн. тонн – то есть намного

больше, чем ранее прогнозировалось [4. с.146].

Большой договор, вошедший в историю как «Контракт века», привел к заключению дополнительных 26-ти нефтяных соглашений между Азербайджаном и иностранными нефтяными компаниями по эксплуатации как морских, так и сухопутных месторождений. Таким образом, именно в период данного исследования начался приток глобальных инвестиций в Азербайджан.

Участие в церемонии подписания целого ряда британских парламентариев и таких лиц, как министр энергетики Великобритании Тим Эггар, президент ВР Джон Браун и президент Remco Стив Ремп, лишнее раз свидетельствовало о глобальном масштабе данного соглашения и демонстрировало большое значение, которое британская сторона придавала к сотрудничеству с Азербайджаном.

Представитель ВР Терри Адамс стал первым президентом Азербайджанской международной операционной компании (АМОК), учрежденной 24-го февраля 1995 года. Компания была основана для выполнения задач, поставленных «Контрактом века», который подписали Азербайджанская Республика и международный нефтяной консорциум во главе с ВР. Избрание всех последующих президентов АМОК из числа представителей ВР являлось ярким примером развития британо-азербайджанских отношений до уровня стратегического союзничества.

Через некоторое время после церемонии подписания «Контракта века», положившего начало притоку прямых международных инвестиций в Азербайджан, в июне 1995 года между ВР и турецкой компанией ТРАО с одной стороны и Государственной нефтяной компанией Азербайджанской Республики (ГНКАР) с другой было подписано предварительное соглашение по эксплуатации газового месторождения «Шах-Дениз» [15]. Впоследствии, 4-го июня 1996 года, в Баку было подписано соответствующее соглашение по разработке структуры месторождения «Шах-Дениз» и распределению прибыли. Непосредственное участие в проекте компании ВР, получившей 25,5% акций «Шах-Дениз», свидетельствовало о новом уровне британо-

азербайджанского стратегического партнерства.

«Фаза-1» – первая стадия реализации проекта «Шах-Дениз», оператором которого является ВР, предусматривает добычу 178 млрд. кубометров газа и 34 млн. тонн конденсата. Ожидается, что когда добыча в этой стадии достигнет максимума, в течение года добыча газа и конденсата составят 8,4 млрд. кубометров и 2 млн. тонн соответственно. На последующих стадиях стороны планируют добыть в целом 16 млрд. кубометров газа в год [8].

С 19-го по 24-е июля 1998 года, в рамках второго официального визита президента Гейдара Алиева в Соединенное Королевство, с компаниями ВР, Monument Oil & Gas и Remco были подписаны три соглашения о совместной разработке и распределению прибыли от перспективных структур «Араз», «Алов», «Шарг» и «Инам», расположенных в азербайджанском секторе Каспийского моря, а также сухопутных нефтяных месторождений «Мурадханлы», «Джафарли» и «Зардаб». Согласно условиям трех соглашений, ВР получила 15% акций проекта по перспективным структурам «Араз», «Алов» и «Шарг», Monument Oil & Gas взяла 12,5% акций перспективной структуры «Инам», а Remco получила половину акций сухопутных нефтяных месторождений «Мурадханлы», «Джафарли» и перспективной структуры «Зардаб». В период с 1991 по 1998 год участниками проектов по разработке нефтяных и газовых месторождений Азербайджана стали такие британские компании, как ВР, Shell и Caspian Energy Group Ltd. Тем не менее, в феврале 1999 года соглашение по перспективным структурам «Дан-Улдузу» и «Ашрафи», 30% акций которых принадлежали ВР, было аннулировано. В июле 2000 года компания Remco заключила договор с американской Amerada Hess о продаже ей своих акций по «Контракту века». 22-го июня 2001 года Remco и ГНКАР подписали соглашение о приостановлении всех работ в блоке «Мурадханлы-Джафарли-Зардаб». Согласно договору, Remco пришлось выплатить ГНКАР компенсацию в размере 250 млн. долларов США. После того, как британская компания Lazmo выкупила Monument Oil & Gas, принадлежавшие последней 12,5% акций перспективной структуры «Инам» были проданы компании Shell в марте 2000 года. Shell,

выкупившая дополнительные 12,5% акций проекта, в конечном итоге приобрела 25% акций перспективной структуры «Инам» [4. с.149-150].

Следует особо отметить, что компания Shell, вложившая инвестиции в бакинскую нефтяную промышленность еще в начале XX века, является единственной компанией, действующей во всех странах бассейна Каспийского моря.

Также следует отметить, что причиной приостановления работ в некоторых месторождениях стали как экономические, так и политические факторы. Одной из таких причин является неоднократное нарушение воздушного пространства и морских границ Азербайджана со стороны Исламской Республики Иран. Известно, что истребитель ВВС Ирана в течение двух часов совершал полеты над исследовательскими судами «Геофизик-3» и «Алиф Гаджиев», принадлежащих Азербайджану. Тем временем, корабль ВМС Ирана нарушил морские границы Азербайджана, подплыл к научно-исследовательскому судну «Геофизик-3» и потребовал от него покинуть данную территорию [14].

Этот инцидент привел к временному приостановлению разведывательных работ ВР в блоке «Араз-Алов-Шарг». Посол Великобритании в ИРИ Николас Браун тогда заверил работавшего в то время секретарем Совета национальной безопасности Ирана Хасана Рухани в том, что британские компании не будут эксплуатировать каспийские месторождения вопреки воле официального Тегерана [13].

Заявления и цитаты представителей ВР по данному вопросу дают все основания предположить, что несмотря на то, что ВР является членом консорциума, в ходе мелкого конфликта между Ираном и Азербайджаном по месторождению «Алов» эта британская компания практически поддержала позицию Ирана. Данную позицию ВР еще можно как-то понять. Это естественно, что руководство компании думает о грядущих перспективах и не хочет испортить отношения с Ираном. Англичане помнят, что Иран обладает огромными запасами нефти и газа и тщательно взвешивают планы, думая о далеких перспективах

Таким образом, 23-го июля 2001 года данный кризис на Каспии завершился полным приостановлением всех работ в нефтяном месторождении «Алов», принадлежащем Азербайджану

Что касается сухопутных нефтяных месторождений «Бинагади», «Гарачухур» и «Кюровдаг», то соответствующее соглашение между ГНКАР и компанией Caspian Energy Group Ltd было подписано 5-го ноября 2004 года. Согласно договору, ратифицированному парламентом Азербайджана 29-го апреля 2005 года, английская компания получила половину акций проекта. На основании согласия азербайджанской стороны, срок действия контракта, заключенного на 25 лет, может быть продлен еще на 5 лет [17].

Компания ВР занимает самое важное место по доле своего участия в соглашениях по разведывательным работам, разработке и распределению прибыли от сухопутных и морских нефтяных месторождений Азербайджана. История деятельности ВР в нефтяной промышленности Азербайджана началась в начале прошлого века и продолжалась вплоть до советской оккупации.

Еще в начале XX века основатель компании Уильям Нокс Д'Арси поручил геологу Джону Бернарду Рейнольдсу привлечь опытных специалистов бакинской нефтяной промышленности к работам по разработке нефтяных месторождений компании на территории Ирана [18. с.13].

Компания, занимающаяся разработкой крупных месторождений в Аляске и Северном море, все больше обращает свой взор на новые перспективные месторождения, находящиеся в Колумбии, Вьетнаме, Азербайджане, Мексиканском заливе и водах Атлантики западнее Шетландских островов. Часть этих возможностей выпала для компании благодаря политической ситуации, сложившейся после завершения Холодной войны и краха коммунизма. Богатые энергоресурсами регионы как Латинская Америка, Вьетнам и Азербайджан расширили некогда скудную географию разведывательной стратегии компании и поддержали некий географический баланс [18. с.134-135].

В 2003 году ВР обнародовала свою новую стратегию и включила Азербайджан в список пяти приоритетных направлений

деятельности компании. В настоящий момент, компания, владеющая 34,13% акций месторождений «Азери», «Чираг» и «Гюнешли», является оператором этих трех гигантских проектов, нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан и Южнокавказского газопровода «Шах-Дениз». В Азербайджане работают около 2000 сотрудников этой компании, 1500 из которых являются гражданами Азербайджанской Республики.

Один из видных британских премьер-министров Дэвид Ллойд Джордж глубоко осознавал значимость бакинской нефти еще в годы Первой мировой войны. Он был убежден в том, что в случае захвата немцами Баку с его неисчерпаемыми нефтяными запасами, война продолжилась бы еще долгие годы. Особо следует отметить, что данное заявление главы британского правительства было первым политическим признанием значимости бакинской нефти на международном уровне.

Официальные лица Соединенного Королевства неоднократно подчеркивали растущий интерес Великобритании к каспийским углеводородным ресурсам. С этой точки зрения, в начале XXI века выросло значение Каспийского бассейна для официального Лондона и регион превратился в своего рода альтернативу Ближнего Востока.

Таким образом, 18-го ноября 1999 года с участием лидеров Азербайджана, Грузии и Турции, в рамках саммита ОБСЕ, проходящего в Стамбуле, было подписано межправительственное соглашение о реализации проекта основного экспортного нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан. Особо нужно отметить, что компания BP, владеющая 30,10%-ми акций БТД, стала оператором и этого экспортного нефтепровода. Проект, именуемый «Легендой трех морей» и расширивший возможности выхода Азербайджана на мировые рынки, ознаменовал пик сотрудничества между республикой и компанией BP. 25-го мая 2005 года состоялась церемония открытия Азербайджанской части этого крупного инфраструктурного проекта. Проект БТД символизировал успех сотрудничества между государствами и крупными компаниями мирового масштаба и олицетворял новые направления современной экономической мысли.

Все эти факторы красноречиво свидетельствуют о значимой роли Азербайджана во внешней политике Великобритании в Каспийском регионе. Неоспоримым фактом является то, что Азербайджан представляет особый интерес для британских инвесторов. Следует отметить лишь тот факт, что с учетом всех соглашений, заключенных с иностранными компаниями по совместной деятельности на нефтяных промыслах, с долей в 8,64% Великобритания занимает третье место после Азербайджана и США.

Известно, что спрос на энергоносители в мире увеличивается день ото дня. Это приводит к тому, что страны-экспортеры нефти постепенно превращаются в стран-импортеров. Подобная тенденция не обошла стороной и Великобританию. Неудивительно, что правительство выдало разрешение на проведение разведывательных работ на нефтяном месторождении недалеко от Чичестера. С целью защиты окружающей среды, власти ранее запрещали проводить здесь разведывательные работы. Отметим, что 54 компании в целом 60 раз обращались к правительству для того, чтобы получить разрешение на проведение разведывательных работ в 182 перспективных месторождениях. Запасы нефти на этих месторождениях оцениваются в 200 млн. баррелей [16].

В настоящий момент в Азербайджане функционируют более ста британских компаний. 26 из них непосредственно связаны с нефтяным сектором или занимаются обслуживанием энергетической отрасли. Целый ряд британских компаний задействован в таких важных для Азербайджана сферах, как консалтинг, аудит и снабжение [4. с.159].

Одним их характерных для английского капитала свойств является его изначальная склонность к экономической экспансии. Данное свойство, называемое «мягкой силой» на дипломатическом языке, достаточно ясно характеризует внешнюю политику Великобритании в XVIII-XIX вв. Неудивительно, что Великобритания образца XIX века превратилась в промышленную «мастерскую мира», так же как и сформировала имидж «мирового полицейского». Об этом свидетельствовали огромные территории и колониальные земли, принадлежавшие этой стране, а также

монополистическая позиция англичан на мировом рынке. Анализируя процесс привлечения английского капитала в азербайджанскую экономику, все эти факторы должны быть приняты во внимание.

Британские компании выполнили миссию стратегического партнера и самого надежного союзника в реализации «Контракта века», обозначившего нефтяную стратегию Азербайджанской Республики. Ярким примером британо-азербайджанского экономического союзничества послужило успешное взаимодействие Азербайджана и компании BP в реализации проектов «Контракта века», а также строительстве главного экспортного нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум.

Более целесообразным решением для исследования экономических связей между Азербайджаном и Великобританией является изучение данного вопроса в контексте системы международных экономических отношений. Научный подход к решению ряда проблем, связанных с исследованием данного вопроса, может быть очень эффективным с точки зрения разработки концепции экономической политики, стратегии экспорта-импорта и эффективной инвестиционной политики Азербайджанской Республики – нового участника системы международных экономических отношений.

Следует отметить, что экономические отношения между Азербайджанской Республикой и Соединенным Королевством, владеющим большим экономическим потенциалом, вступили в новую стадию развития.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. H. Əliyevin Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin Ceyhanda açılış mərasimindəki nitqi // “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı, 2006, № 100-101, s.85
2. Azərbaycanın xarici ticarəti – 2005 / Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanmış statistik məcmuə. Bakı, 2005, s. 651
3. “Azərbaycan Respublikası ilə Birləşmiş Krallıq arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. “Respublika” qəz., Bakı, 1998
4. Həbibbəyli Ə. İ. Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı ilə iqtisadi əlaqələri. Bakı: Nurlan, 2007
5. Həsənov Ə. M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətləri və onlardan istifadə yolları. Bakı: Araz, 2001, s.246

6. Məmmədov E. C. Azərbaycan-Böyük Britaniya siyasi münasibətləri (1991-1997) // “Tarix və onun problemləri”, 1997, № 2
7. Məmmədov Z. F. Finans kapitalının qloballaşması // “Qloballaşmaya doğru” (məqalələr toplusu), 2006, s.125-151
8. Moroz A. Azərbaycan neft sənayesinin daha bir intibahı // “Region plyus” jurnalı, 2006, № 8, s.25-33
9. Tsalik S. N. Xəzərin neft gəlirləri: qazanan kim olacaq. Nyu-York: Açıq Cəmiyyət İnstitutu, 2003, s.259
10. Алиев И. Г. Каспийская нефть Азербайджана. Газ. «Известия», Москва, 2003
11. Кимельман С. А., Андриюшин С. А. Проблемы нефтегазовой ориентации экономики России // «Вопросы экономики», 2006, апрель, № 4, с.65
12. Ломакин В. К. Внешнеэкономическая политика Британии. М.: Юнити-Дана, 2004
13. Оруджев Р. Англичан, похоже припугнули. Газ. «Эхо», 2001, 25 июля
14. Оруджев Р. В шаге от войны на Каспии. Газ. «Эхо», 2001, 24 июля
15. Переговоры в Лондоне. Газ. «Гюнай», 1995, 30 ноября
16. Султанов Ч. А. Нефтегазовые стратегии и политика в XXI веке. Баку, 2008
17. Five Exploring Wells To Be Drilled at Kurovdag // The Azeri Times, 2005, July 8, v.8, No 27
18. Ritchie B. Portrait in Oil. London, 1995
19. www.eia.gov

Дж. Бахрамов

Дж. Алекперов

БРИТАНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ И НЕФТЯНОЙ ФАКТОР

РЕЗЮМЕ

Экономические связи между Соединенным Королевством Великобритании и Северной Ирландии и Республикой Азербайджан берут свое начало с 1993-1994 гг. и удачно развиваются в нескольких направлениях. Юридическая основа экономических связей между двумя странами была заложена 23 февраля 1994 года. Конвенция об избежании двойного налогообложения и предотвращении уклонения от уплаты налогов на доходы и капитал дополнила ряд документов, подписанных в тот же день между правительствами Азербайджанской Республики и Соединенного Королевства. Особую роль в развитии экономических связей между двумя странами играют британские нефтяные корпорации, вкладывавшие огромные инвестиции в экономику Азербайджана. Среди них особо выделяется деятельность компании British Petroleum. Компания является оператором крупных энергетических проектов и внесла большой вклад в развитие экономических связей между двумя странами

**C.Bahramov
C.Alekbarov.**

BRITISH-AZERBAIJANI ECONOMIC RELATIONS AND

THE OIL FACTOR

SUMMARY

Economic relations between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Republic of Azerbaijan originated in 1993-1994 and successfully develop in several directions. Legal basis for economic relations between two countries was laid on 23 February, 1994. Convention between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Republic of Azerbaijan for the avoidance of double taxation and the prevention of fiscal evasion with respect to taxes on income and capital gains supplemented a number of documents signed that day between the governments of the Republic of Azerbaijan and the United Kingdom. British oil companies play a special role in the development of economic relations between two countries that invest big investments in Azerbaijan's economy. The activity of the company British Petroleum is show up especially. The company is the operator of large-scale energy projects and has made a great contribution to the development of economic relations between two countries.

TÜRKİYƏ-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ÇEÇEN PROBLEMİ

Elgün QƏHRƏMƏNOV

Açar sözlər: Türkiyə, Rusiya, Çeçenistan müharibəsi, maraqlar, Qafqaz

Keywords: Turkey, Russia, Chechen War , interests, Caucasus

Ключевые слова: Турция, Россия, чеченская война, интересы, Кавказ

Soyuq müharibə bitmiş olsa da, regional güc mübarizəsi ölkələrlə sıx və daxili siyasətdə separatizm hərəkatları ilə üz-üzə gələn iki ölkədəki siyasi hakimiyyət gərginlik, qarşıdurma, rəqabət kimi köhnə paradıqmalarla hərəkat etməyə davam etmişdi. Bu səbəbdən 1990-cı illər boyunca Qafqazda və Qara dəniz bölgəsində “maraq” qarşıdurmaları davam etməkdə idi [1. s.21].

1990-cı illərdə bölgədəki Rusiya siyasəti pragmatik və iqtisadi maraqlar çərçivəsində istiqamətləndirilmişdi. İlk illərdə Rusiya özünü daha müdafiəsiz hiss etsədə, Rus cəmiyyətinin böyük bir hissəsi Rusiyanın imperiya siyasətini dəstəkləməmişdir. Ancaq 1990-cı illər boyu bəzi Rus milliyətçilərinin Qara dənizdə artan Türk hərbi gücünün artmasından narahatçılığını istifadə etdiyi bu şəkildə - Qara dənizin bir “NATO gölünə” çevriləcəyinə müsbət yanaşacağını bildirmişdi [1. s.22].

Moskva, 1992-1996 illər arasında, yaxın çevrəsindəki ölkələr ilə sıx əlaqələr qurmaq istəyən Türkiyəni özünə böyük bir təhdid olaraq qəbul etmişdir.

1995-ci ildən etibarən Rusiyada milliyətçi vətənpərvər duyğular və güclü dövlətçilik hiss edilən həsrət artdı [2. s.13].

Türkiyədə isə diqqətə cəsarət bir şəkildə İslamçı qüvvələrin təsiri artmağa başladı. Qeyd olunan bu tendensiyalar Rusiya və Türkiyənin beynəlxalq aləmdə sıx əməkdaşlıq etmək imkanlarını azaltdı. Bu səbəbdən 1990-cı illərin əvvəllərindəki iki ölkə münasibətlərini “ehtiyatlı yaxınlaşma” olaraq qiymətləndirə bilərik. Bu illərdə Avrasiya coğrafiyasında hər iki ölkə bir-birini rəqib olaraq görərkən, digər tərəfdən, sürətlə artan iqtisadi münasibətlər hər iki dövləti əməkdaşlıq etməyə

məcbur edirdi. Bu dövr hər iki ölkə üçün də əməkdaşlıq və rəqabət tarazlığını təyin etməklə keçdi.

Bu səbəbdəndir ki, dövlətlər arasındakı 1990-cı illərdəki əlaqələr zaman-zaman “virtual yaxınlaşma” və ya “faktiki yaxınlaşma” olaraq xarakterizə edilirdi [3. s.96-98]. Bu vəziyyət münasibətləri çox yüksək səviyyəyə çıxartmasa belə, dərin bir şəkildə kökləşmiş keçmişin qalıqlarında qurtararaq qaneedici bir səviyyəyə çıxarırdı.

Türkiyə və Rusiya əlaqələrində ən böyük problem inam əksikliyi ortadan qaldırmaqdır. Qarşılıqlı etimadsızlıq aradan götürülsə problemləri hər iki dövlətin maraqları çərçivəsində həll etmək mümkün ola bilərdi. Ortaq maraqlar və hər keçən il böyüyən iqtisadi münasibətlər burada böyük rol oynaya bilərdi. Həll edilməsi lazım olan problemlərdən ən vacibi Kürt və Çeçen problemləri idi. 1990-cı illərin sonunda həm Rusiya, həm də Türkiyə bunu yaxşı başa düşürdü.

Təbii hal idi ki, bu iki seperatçı hərəkət xaricdən dəstəyi almağı bacarmış və Türkiyə və Rusiya arasındakı siyasi münasibətlərə təsirsiz ötürməmişdir.

Kürd millətçiliyin bununla əlaqəli Türkiyə xarici siyasəti kursunun araşdırmaçı alimlərindən olan professor Robert Olson XX əsrin son iyirmi ilində Türkiyə daxili və xarici siyasətinə damğasını vuran iki mühüm problem (Kürd problem və İslamizim) kontekstində Türkiyənin İran, Suriya, İsrail və Rusiya ilə olan əlaqələrini tədqiq etmişdir [4. s.232]. Ankaranın Kürdlərə qarşı yeritdiyi hərbi ağırlıqlı siyasəti, Türkiyənin Balkanlar, Orta Şərq, Rusiya və Avropa Birliyinə yönəlmiş xarici siyasətini məhdudlaşdırırdı.

Olson kitabın giriş hissəsində beynəlxalq münasibətlər terminində realist (realist) və konstrativ (constructivist) anlayışlardan istifadə edərək “hərtərəfli balans”(omnibalancing), “təhlükə balansı” (balance of threat) və “düşüncə amilləri” (ideational factors) nəzəriyyələrini istifadə edərək Türkiyənin bu dövlətlərlə olan ikili əlaqələrinin araşdırıla biləcəyini iddia edirdi [4. s.3-4].

Bu siyasi nəzəriyyələr Türkiyənin xarici siyasət kursunda qonşu dövlətlərlə aparılan siyasi əlaqələrin istiqamətində əsas rol oynamışdır.

Xəzər dənizindən çıxardılacaq və Azərbaycanda alıcılarına daşınacaq xam nefti daşıyacaq hələ inşa edilməmiş boru xəttinin marşrutu

Ankara və Moskvada güclü lobbi mərkəzlərinin fəaliyyətinə səbəb olmuşdur. Bu diaspor mərkəzlərinin hər biri öz ölkəsindən keçən və Avropaya çatacaq olan marşruta üstünlük verirdilər.

Bakı-Tiblis-Ceyhan (BTC) və Bakı-Novorossiyski (BN) neft boru xətlərinin rəqabətindən danışarkən bu problemin bir digər vacib hissəsini unutmamaq lazımdır. BTC və BN marşrutları “qaynar nöqtələr” kimi ifadə etdiyimiz bölgələrdən keçirdi. BTC kürd separatizmin aktiv olduğu Türkiyənin şərq bölgəsindən, BN isə Çeçən separatçıların fəal olduğu Rusiyanın cənubundan, Çeçenistan Muxtar Respublikasının ərazisindən keçirdi.

Təbii ki, belə bir halda hər iki dövlət qarşılıqlı olaraq neftin öz torpaqlarından keçməsi üçün separatçı qüvvələrə dəstək verirdilər.

1991-ci il noyabrın 2-də Dudayev Çeçenistanı Rusiyadan ayıraraq müstəqilliyini elan etmişdir. İnqışlar isə Çeçenistandan ayrılaraq RF-nın daxilində muxtar dövlət olmağı seçdilər. Rusiya Federasiyası isə qəti olaraq bunu qəbul etməyəcəyini bildirmişdi. 1991-ci il noyabr ayının 2-də RF prezidenti B.Yeltsin “konstitusiya nizamı” qorumaq məqsədi ilə Çeçenistanda fəvqəladə vəziyyət elan etmiş və Dudayevin həbsi ilə bağlı qərar çıxarılmış, eyni zamanda həmin gün Rus qoşunlarını Qroznuya göndərmişdi. Dudayev isə həbsxanaları boşaldaraq əli silah tutan hər kəsi silahlandıraraq buna qarşılıq verdi. Dudayevin uğurlu gedişi Rus qoşunlarının geri çəkilməsinə səbəb olmuşdu [5. s.392].

Rusiya Federasiyasının hərbi müdaxiləsinin birinci səbəbi:

- Çeçenistanın hərbi, iqtisadi və tranzit mövqeyidir. Qroznı, Qafqazda Maykop və Bakı ilə birlikdə üç əhəmiyyətli neft bölgəsindən biridir. Bakı neftinin Rusiya Federasiyasının Qara dəniz sahillərinə, Novorossiyskiyə daşıyan boru xətti üzərində olan, Avropanın cənub-şərq sahillərini və Rusiyanın zəif nöqtəsi hesab edilən Şimali Qafqaz, Rusiya Federasiyasının Qara dənizə tək çıxışıdır. Bu səbəbdən ticarət, kənd təsərrüfatı, təbii ehtiyatlar, turizm, hərbi məsələlərdə RF tərəfindən böyük əhəmiyyət daşıyan Şimali Qafqazda yerləşən Çeçenistanın strateji mövqeyi müdaxilə qərarının verilməsinə təsir etmişdir.

İkinci səbəb:

- SSRİ-nin parçalanmasından sonra dünyanın özünə qarşı olan münasibətlərini qiymətləndirən Rusiya, keçmiş Sovet Respublikalarına

müdaxilə etməsi halında, Qərb tərəfindən sanksiyalarla və təzyiqlərlə qarşılaşacağını dərk edirdi. Lakin Rusiya bundan qorxudan çəkinməyərək keçmiş SSRİ coğrafiyasının tək istiqamətləndirici gücünün Rusiya olması vacibliyini qəbul etdirməsinin verdiyi hissi ilə hərəkətə başlamasıdır.

Üçüncü səbəb:

- Çeçenistanda başladılan müstəqillik hərəkətinin uğurlu olması vəziyyətində RF-nın bölgələrində də oxşar tələblərin gündəmə gətirilməsindən çəkinilməsidir. Beləcə Rusiya “səhv nümunə” ni silmə cəhdinə başlamışdı [6. s.169].

Dünyada Çeçenistanın müstəqilliyini yalnız bir dövlət Şimali Kipr Türk dövləti tanımışdır. Daha sonra Əfqanıstandakı Taliban hakimiyyəti də Çeçenistanın müstəqilliyini tanımışdır, hətta Çeçenistanın diplomatik təmsilçiliyin açılmasına da izin vermişdir.

1994-cü ilin yazında general Cövhər Dudaşev liderliyi ilə Çeçenistanın paytaxtı Qroznuda hakimiyyəti ələ keçirmişdi. BN neft boru xəttinin marşrutu Qroznudan da keçirdi. Çeçen seperatçıların fəaliyyətlərinin nəticəsində Rusiyanın Qafqazdakı nüfuzuna zərbə vurmuş oldu. Rusiya problemin həlli üçün hərbi yolu seçmişdir. 1994-1996-cı illərdə I Rus-Çeçen müharibəsi başlamışdır.

Türkiyə Cumhuriyyəti Rusiyanın ərazi bütövlüyü əsasında bu müharibənin insan hüquqları çərçivəsində həll edilməsini, sivil xalqın zərər görməməsini siyasi təşkilatlarda dilə gətirmişdi. Türkiyə Gürcüstan üzərindən Çeçen qaçqınlarına yardımlar göstərmişdir. Baş nazir Bülənt Ecevit də Rusiya hakimiyyəti ilə görüşlərində müharibənin tezliklə bitməsinin labüdlüyünü qeyd etmiş və Çeçenistandan Türkiyə istiqamətində ola biləcək mühacir axını ilə əlaqədar narahatçılığını bildirmişdi [8. s.190].

Türkiyədə fəal olan çeçen diasporası qatı millətçi və İslami düşüncələrini mənimsəmiş siyasətçilər və mətbuat Ankaranın bu zaman kəsiyində daha qəti addımlar atmasına tərəfdar idilər.

Daxili siyasətdəki təzyiqlərin əksinə olaraq, Türkiyə hakimiyyəti Çeçen problemini həmişə Rusiyanın daxili işlər əhatəsində olan bir mövzu olaraq dəyərləndirmiş və Qərb ölkələrlə ortaq bir mühakimə yürütmüşdür.

Moskva Çeçenistanda məhdud olsa da neft ehtiyatlarını, sovetlər dönəmində inşa edilən enerji kompleksini, istər boru xəttlərini, istərsə də

bir çox önəmli yol qovşağı olan Qroznunu itirmək istəməməsidir [7. s.19].

Rus müəlliflərinin əksəriyyəti Moskvanın Çeçenistandakı müharibəsini fanatizm və orta əsr qaranlığına batmış Çeçenistana köklü bir sivilizasiya gətirmək uğrunda mübarizəsi kimi təqdim etmişdir [9. s.17-18].

Qərbli müəlliflərə görə isə, Moskvanın Çeçenistana hərbi müdaxiləsi zamanı insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması heç bir qayda - qanunlara sığmayan bir prosesdir. Hər iki yanaşma da problemə obyektiv yanaşmadan daha çox normativ və etik xarakter daşıyırdı. Şübhəsiz, Çeçenistandakı proseslərin siyasi və etik baxımından bir çox düşündürücü tərəfləri vardır. Ancaq, geniş bir şəkildə yayılmış zorakılığın olduğu Çeçenistan probleminə haqlı, ya da haqsız elan etmək elm adamlarının işi olmadığı kimi, zorakılığın siyasətdən uzaqlaşdırılmasını tələb edən yanaşma da demokratik düşüncə ilə tərs mütanasib idi.

Bundan başqa, Moskva Çeçenistanda Stalinist taktikaları istifadə etsə də, Stalinin siyasət vasitələrinə və qərarlı sahibliyi görünməməkdə idi. Stalin günahkar günahsız bütün Çeçenləri Sibirə göndərərək Çeçenistandakı üsyanı asanca həll edə bilirdi. Çünki onun beynəlxalq ictimaiyyətə qarşı insan hüquqlarına hörmət göstərirmiş kimi etməyə heç bir ehtiyacı yox idi.. Təzyiq altında çıxarılan düsturlar ən kiçik bir islahat sınağında belə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Çünki separatçıları islahat mühitinin rahatlığında daha təsirli olaraq təşkil ola bilməkdədirlər. Məsələn, Mixail Qorbaçov Sovetlər Birliyini yenidən qurmağa çalışarkən bir çox separatçı hərəkatlər ortaya çıxmış və Rusiya Stalin zamanında ələ keçirdiyi Baltik respublikalarını itirmişdir. Günümüz üsyanı baxımından da Çeçenlərin Stalin tərəfindən 1944 -ci ildə sürgün edilmiş olmaları problemi qızıışdıran əhəmiyyətli bir tarixi səbəb olaraq ortaya çıxmaqdadır.

Beynəlxalq cəmiyyətin Rusiyanı Çeçenistan mövzusunda tənqid etməsi də zəif bir ehtimal idi. Yeni Amerika prezidenti Corc W.Buşun rəhbərliyində Xarici İşlər Nazirliyi mətbuat katibi Richard Boucher, Rusiyanın insan haqlarının pozuntuları etdiyinə dair ciddi hesabatlar olduğunu ifadə edərkən, Moskvanın Çeçenlərlə siyasi bir həll üçün müzakirələrə başlamasını bu sözlərlə təklif etmişdir: 'Biz buna inanmağa davam edirik ki, bölgəyə daimi sülh və sabitliyin gəlməsi ancaq siyasi

həllə gedəcək bir dialoqa başlanması ilə mümkündür. Bu, problemin sosial-iqtisadi mənşələrinə bağlı alınan tədbirlərə paralel olaraq edilməlidir'. Boucher, Putinin yeni sərəncamlarının problemin həllinə də çox təsiri olacağına inanmadığını ifadə etmişdir. ABŞ səlahiyyətlilərinin etdiyi bu rəftar isə Rusiyada məşhur olan Buş rəhbərliyinin Rusiyanın demokratikləşmə probleminə çox maraq göstərəcəyi ümidlərini də puça çıxarmışdı [10. s.42].

Rusiya Federasiyası federal qüvvələrinin Çeçenistanın hamısını işğal altına almalarına baxmayaraq bu işğal Moskvanın qəti olaraq bir zəfər qazandığı mənasına gəlməməkdədir. Tam tərsinə, bu şəkildə Moskva, Sovetlər Birliyinin dağılmasından bu yana Çeçenistanda dərinləşərək yayılan qeyri-sabitliklə tək başına mübarizə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Moskvanın, Rusiyanın digər bölgələrindəki istiqrarsızlıqlarla mübarizədə çox müvəffəqiyyətli olmadığı kimi, Rus hökuməti Çeçenistanda da tam bir çıxılmaz vəziyyətlə qarşı-qarşıya qalmışdır. Hərbi və inzibati tədbirlərlə alına biləcək məsafə çox məhduddur. Savaş uzandıqca həm sosial iqtisadi xərci artmaqda, həm də ictimaiyyət dəstəyi azalmaqdadır. Döyüş üçün hər ay 70 milyon Amerika Dolları xərcləndiyi düşünəlsə, bu xərci neft qiymətlərinin düşdüyü ya da xarici borc ödənişlərinin artdığı bir dövrdə Rus iqtisadiyyatının qaldırması çox çətindir.

Federal qüvvələrin Çeçenistandakı əməliyyatlarını bir müvəffəqiyyət əhvalatı olaraq təqdim etməsi isə bu əməliyyatların məqsədlərinin davamlı dəyişdirilməsindən qaynaqlanmaqdadır. Əməliyyatların Rusiyanın müdafiə olunması üçün lazımlı olduğu və qısa müddətdə bitiriləcəyi vədi Rus xalqını şərtsiz dəstək verməyə razı etmişdir. Ancaq, müddət uzandıqca xərclər artır, Rusiya içindəki etirazlar çoxalmaqdadır və Çeçenistanda sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik dərinləşirkən, siyasi elitalar arasındakı rəqabət də Moskva tərəfdarı bir nizam qurulmasını çətinləşdirəcək şəkildə artmaqdadır.

Çeçenistandakı sosial-siyasi şərtlər nəzərə alaraq, Vladimir Putin rəhbərliyinin son zamanlarda tətbiq etdiyi taktika dəyişikliklərlə Moskvanın içinə düşdüyü çıxılmaz problemlərini bir səviyyədə yüngülləşdirilməsi səbəb olacaq idi. Ancaq, bu tədbirlər qısa vəddə bir həll ortaya qoymaqdan çox, uzunmüddətli bir döyüş üçün lazımlı hərbi və

inzibati tənzimləmələri ehtiva etdiyindən, Çeçenistanın artıq qarşıdurmalarından bezmiş xalqına demokratik bir gələcək təqdim etməkdən çox uzaqdır.

Moskvanın həyata keçirdiyi Çeçen siyasəti daha çox taktika dəyişikliklərini özündə ehtiva edən və müharibənin əvvəlindən bu tərəfə yeridilən siyasətdən boyun qaçırtmaq idi. Bu taktiki dəyişikliklərin əsas məqsədi Moskva müharibənin uzanmasından qaynaqlanan hərbi, inzibati, siyasi və diplomatik problemlərin həll edilməsi idi.

Beləliklə XX əsrin 90-cı illərində baş vermiş Rus-Çeçen müharibəsi Türkiyə-Rusiya siyasi münasibətlərində dərin izlər buraxmışdı. Soyuq müharibədən qalan gərgin münasibətlər bu problemlə davam etməkdə idi. Türkiyə və Rusiya dövlətləri müvafiq olaraq bu dövrdə “Çeçen kartı”, “Kürd kartı”ndan məharətlə bir-birilərinə qarşı istifadə etməkdən çəkinmirdilər. Lakin sonrakı illərdə hər iki ölkədə baş vermiş terror hadisələri ilə bu təzyiq alətindən istifadə etməyin nə dərəcədə təhlükəli olduğunu göstərdi.

Digər regionlarda olduğu kimi Qafqaz regionunda da bu iki dövlətin siyasi maraqları toqquşurdu, yalnız iqtisadi münasibətlər çərçivəsində yaxınlaşmaq və siyasi münasibətləri qaydaya salmaq mümkün ola biləcək idi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Türkiyə-Rusiya ilişkileri: Rekabetten Çokyönlü İşbiriyine. USAK Raporu №:13-06 iyul 2013 İstanbul s.21
2. Mixayıl Meyer “XVIII yüzüıldan Günümüze Rusya ve Türkiye ilişkileri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. Kasım 2003 İh. s.13”
3. Duygu Bazoğlu Sezer. “Turkish-Russian Relations: From Adversity to Virtual Reapprochement” Turkey’s New world. ed. A.Makovsky. S.Sayari Washington. 2000. page 96-98
4. Robert Olson. Turkey’s Relations with Iran, Syria, Israel and Russia 1991-2000: The Kurdish and Islamist Questions, Costa Mesa, CA. USA: MALDA Publishers. 2001. p.232. s.127
5. Cafer Barlas. Dünü ve Bugünü ile Kafkasya Özgürlük Mücadelesi. İnsan Yayınları. İstanbul. 1991. s.392
6. Avrasya Dosyası, Rusya Özel, Kış 2001, cilt:6, sayı:4, Hasan Kanbolat. Rusya Federasyonunun Kafkasya Politikası ve Çeçenistan Savaşı. s.169.
7. Kafkasyadaki Selişmeler ve Türkiye. Bilge Adamlar Kurulu Raporu. Rapor №:60 Nisan 2014 BİLGESAM Yayınları İstanbul. Doç. Dr. Atilla Sandıklı s.19
8. Savaş Yanar. Türk-Rus ilişkilerinde sirli güc: Kafkasya s.190.
9. Анатолий Куликов, Сергей Лембик. Чеченский Узел. Хроника вооруженного конфликта. 1994-1996. Москва-Дом педогоги.

10. Elaine Monaghan, 'Bush Team Renews U.S. Criticism on Chechnya', Reuters, 24 Ocak 2000.

E.Gahramanov

CHECHEN PROBLEM IN RUSSIAN-TURKISH RELATIONS

SUMMARY

One of the problems which have affected the cooling of Russian-Turkish relations in the 90-ies of XX century was the Chechen question. Even before the collapse of the USSR, this problem remained in the interests of Turkey and the region of the Soviet leadership. Chechen issue, which resulted in 90 years of the twentieth century into a military conflict between the Russian Federation and the Chechen Republic, aggravated Russian-Turkish relations.

Э.Гахраманов

ЧЕЧЕНСКАЯ ПРОБЛЕМА В РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ

РЕЗЮМЕ

Одной из проблем, повлиявших на охлаждение российско-турецких отношений в 90-е годы XX века был чеченский вопрос. Еще накануне распада СССР эта проблема оставалась в зоне интересов Турции и советского руководства. Чеченский вопрос, который вылился в 90-е годы XX века в военный конфликт между Российской Федерацией и Чеченской республикой, обострил российско-турецкие отношения.

ФЕНОМЕН BREXIT ИЛИ ЭФФЕКТ ДОМИНО: К НЕКОТОРЫМ ПРОБЛЕМАМ ОБЪЕДИНЕННОГО СТАРОГО СВЕТА НА НОВОМ ЭТАПЕ

А.Ф. Акбарова

Ключевые слова: Brexit, актуальные проблемы безопасности в странах ЕС, позиция Вашингтона и Москвы по Brexit, предстоящие последствия Brexit для ЕС

Açar sözlər: Brexit, Aİ ölkələrində təhlükəsizliyin aktual problemləri, Vaşinqtonun və Moskvanın Brexit ilə bağlı mövqeləri, Aİ ölkələri üçün Brexitin mümkün nəticələri.

Середина 2016 года в международных отношениях ознаменовалась концентрацией внимания мировой общественности на референдуме в Великобритании.

Естественно, основные проблемы «старого света» никуда не исчезли после того как Великобритания на референдуме 23 июня сего года проголосовала за Brexit. Как пишет аналитическая компания Stratfor сценарий Brexit (выхода из ЕС) более драматичен, но даже сохранение статус-кво ведет к усилению позиций евроскептиков и дальнейшему расколу Европы.

По оценке экспертов, если Британия проголосует за выход из Евросоюза, это спровоцирует цепную реакцию, которая фундаментально изменит нынешнее функционирование Евросоюза. В случае Brexit последствия почувствует на себе не только «Старый Свет», но весь мир.[1]

В то же время Stratfor обращает внимание, что выход любой страны из Евросоюза – это очень медленный процесс. Участники ЕС должны сначала утвердить сроки размежевания и обсудить формат будущих отношений. Только этот процесс может занять до двух лет. Таким образом, по меньшей мере, до 2018 года Великобритания после Brexit де-факто останется частью ЕС.[1] Вместе с тем, после того как Лондон и Брюссель достигнут окончательной

А.Ф.Акбарова – доктор философии по политическим наукам, доцент Бакинского Славянского Университета

договоренности о формате будущих отношений, это соглашение должен будет утвердить Европейский совет, а также европейский и британский парламенты. И если хоть одна инстанция проголосует против, придется вновь согласовывать спорные нюансы, что наверняка займет немало времени.

По прогнозам экспертов, некоторые участники блока могут поддержать Лондон или, напротив, специально застопорить процесс пост-Brexit. Например, правительство Франции может попытаться осложнить Британии процедуру выхода из ЕС, чтобы передать соответствующий "сигнал" собственным евроскептикам.

По оценке Stratfor, последствия выхода Британии из ЕС затронут и экономическую, и геополитическую сферы. После Brexit, в первую очередь Лондону понадобятся новые соглашения о свободной торговле как со странами объединенной Европы, так и не входящими в этот блок государствами. Все это займет не меньше десяти лет, полагают аналитики Stratfor.[1]

При этом предстоит внести много поправок в британское законодательство, включая пункты об иммигрантах: необходимо определить статус граждан ЕС, работающих в Великобритании, и наоборот – британцев, проживающих в странах-участницах Евросоюза. При этом Лондону придется озаботиться привлечением квалифицированных работников.

В то же время, после Brexit последовала отставка премьер-министра Великобритании Дэвида Кэмерона 13 июля сего года, который уже анонсировал свою отставку и призывал сограждан остаться в Евросоюзе. Не исключено возобновление дискуссии о будущем Шотландии, Северной Ирландии и Гибралтара, где также возможен референдум о независимости по примеру Лондона.

Впрочем, даже если Британия останется в ЕС, последствия референдума все равно почувствуются и в стране, и за рубежом, полагают аналитики компании. Конечно, позиции консерваторов и их сторонников временно усилятся, однако уже сейчас в британском парламенте наметился серьезный раскол – почти половина парламентариев требует ужесточить позиции Лондона после Brexit по ряду вопросов международной политики. В этой ситуации даже

при сохранении текущего статус-кво фундаментальный кризис разрешен не будет.

Вместе с тем, как считает Stratfor, евроскептики и центристские правительства стран ЕС могут начать предъявлять собственные требования к Союзу, и «маленький Брюссель» может лишь попытаться помешать провести новые референдумы – вероятно, что в следующий раз безуспешно.

В итоге, после Brexit кризис Европы никуда не исчезнет. По оценке Stratfor, катализатором станут внешние силы, намеренно занимающиеся расколом единого Евросоюза. «Силы, вбивающие клин между членами блока, действуют фундаментально, и они продолжают дробить Европу», – заключают эксперты американской компании Stratfor...[1]

Как подчеркивает аналитическое агентство "Nissey", "последствия Brexit на себе испытают также страны Центральной и Восточной Европы" [2]

Как отмечает российский исследователь В.Портников "Brexit не означает конца европейского проекта. Конечно, первоначальный, экономический и политический шок будет достаточно сильным, но Великобритания и раньше, до референдума старалась держаться в ЕС особняком..." [3]

Тут мы должны подчеркнуть, что после референдума исчезает именно эта опасность внутренней автономизации ЕС, вместо этого возникает природное стремление доказать состоятельность ЕС, члены которого давно уже почил на лаврах обыденности и уверенности в том, что ЕС - геополитическая константа, за сохранение которой не нужно бороться. Теперь Брюссель будет вынужден более активно демонстрировать свою экономическую и политическую конкурентоспособность.

Сторонники выхода Великобритании из ЕС одержали победу на референдуме 23 июня, преодолев барьер в 16,7 миллиона голосов избирателей. По предварительным подсчетам, в пользу Brexit высказались 52% британцев, сообщает BBC. [5]

Если Великобритания воспользуется статьей 50 договора, регуливающей само членство в Евросоюзе, после этого последует два

этапа переговоров.

Сначала в течение двух лет нужно будет вырабатывать условия выхода, который должен быть одобрен 27 оставшимися членами ЕС. Лишь после этого ЕС сможет начать переговоры о торговом договоре с Великобританией, и этот процесс может затянуться на долгие годы.

Отметим, что Brexit нанесет Великобритании временный урон, особенно в экономической сфере, однако утрата одной из самых важных стран-участниц нанесет большой урон и ЕС. С выходом из ЕС они не только потеряют важнейших торговых партнеров и доступ к европейскому внутреннему рынку, но и столкнутся с вызовами миграционного кризиса.

Как пишет российский политолог В. Матвеев в своей статье "Перерождение Европы: итоги Brexit": "при выходе Великобритании Евросоюз лишится не только надежного плательщика — экономическая мощь и политическое влияние ЕС тоже пошатнутся. На долю Британии приходится около 13% населения Евросоюза, и Соединенное Королевство является второй по величине экономикой ЕС." [4]

Сегодня нет речи о том, чтобы дать Великобритании возможность остаться на внутреннем рынке ЕС. Лондон рискует потерять от 0,6% до 3% ВВП, около 3 млн рабочих мест и статус главного финансового центра Европы. Прогноз роста ВВП еврозоны на 2016 год снижен пока на 0,1 процента.

Стоимость фунта стерлинга и евро на определенное время снизится, в отличие от доллара США, швейцарского франка, японской иены и арабийского динара.

Brexit приведет к девальвации британского фунта по отношению к доллару США и другим твердым валютам на 25-30 процентов. Это повысит конкурентоспособность экспортных отраслей Великобритании и привлекательность страны для иностранных туристов. Однако, одновременно обернется удорожанием импорта.

Введение общей валюты, евро, было частично неудачным решением, поскольку экономические условия в странах Северной и Южной Европы существенно различаются. В результате такие

бедные страны, как Греция, Кипр и Португалия увязли в бездонных долгах и были спасены лишь в последний момент.

Отметим также, что на некоторое время снизятся темпы развития и в тесно связанных с британским рынком крупных странах ЕС, как Германия и Нидерланды, и небольших, как Ирландия и Кипр.

Brexit является наибольшим риском для роста немецкой экономики, для которой Британия является третьим по величине экспортером. Он угрожает ФРГ утратой до 3 процентов ее ВВП.

В результате произойдет замедление роста ВВП в Европе, что еще в большей мере замедлит вялую динамику мировой экономики. Голосование за Brexit может стать катализатором глобального общеевропейского кризиса. Результат референдума существенно повлияет на экономическое и политическое положение в мире, исходя из доли Британии в мировом ВВП (2,4%).

Выход Великобритании также оставит Евросоюз без самой сильной армии и профессиональной разведслужбы и лишит обмена информацией, что может возыметь тяжелые последствия в условиях террористической угрозы для ЕС.

В тоже время ряд экспертов полагают, что Brexit может вдохнуть новую жизнь в процессы общей политики безопасности ЕС.

"Кроме того, такие города как Париж, Франкфурт и Люксембург могут утвердиться как финансовые центры, после того как Лондон потеряет свою роль финансовой столицы Европы", считает экс-министр иностранных дел Польши Радослав Сикорски, сообщает газета New York Times.[6]

Между тем, процессы дезинтеграции и золотая увязка фунта-стерлинга с китайским юанем в среднесрочной перспективе может привести к созданию в Европе различных валютных зон к примеру, с центрами в Лондоне и в Берлине.

Кроме того, Brexit может активизировать похожие инициативы в других странах в условиях экономического и миграционного кризиса. Последний стал питательной средой для правых и новых партий, в частности в Германии, Австрии, Венгрии, Хорватии, Чехии, больше других пострадавших от потока беженцев из Сирии и Ирака.

Отношение британцев к возможному выходу из ЕС также свидетельствует о расколе мировой закулисы, часть из которой в условиях возможных трансформаций МВФ и ФРС, ориентируется также на Китай, Сингапур, Малайзию и на другие, новые институты развития.

Официальные лица в Вашингтоне выразили озабоченность, что голосование британцев в поддержку выхода Великобритании из Европейского союза ударит по американской экономике и создаст "дипломатический зазор между США и их близкими союзниками".

В краткосрочной перспективе американцы остерегаются, что Brexit ударит по все еще слабой американской экономике, так как пострадает экономический рост в Евросоюзе, главном торговом партнере США. В долгосрочной перспективе администрация Обамы остерегается ослабления дипломатического влияния США в Евросоюзе, и прежде всего влияния на Берлин...

Возможен и сценарий, при котором Европейский союз, скорее всего, отменит санкции, введенные против России.

Франция и Германия готовят совместный план относительно будущего Евросоюза после референдума в Великобритании. Много будет зависеть от того, какой договор заключат Британия и ЕС после выхода. В любом случае, прогнозируется изменение правил ЕС с изменением еврозоны.

Подчеркнем, что, референдум не носил юридически обязывающего характера, то есть правительство и новый премьер-министр Т.Мэй вправе проигнорировать его результаты. Однако, как отмечают эксперты, тот факт, что консерваторы сами инициировали референдум, проигнорировать его результаты им вряд ли удастся.

В конце отметим, что на фоне Brexit на сегодняшний день возможен старт процесса децентрализации всей некогда могущей Великобритании, что однозначно повлияет на всю архитектуру общеевропейской безопасности, затронув и "несущие стены" в системе безопасности и трансатлантического пространства по всему периметру Ванкувер-Владивосток...

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. www.stratfor.com 25.06.2016
2. gazeta.ru/business/2016/06/22/8322095.shtml
3. obozrevatel.com/abroad/62158
4. www.worldcrisis.ru/crisis/2377576
5. www.bbc/news/ 24.06.2016
6. Газета "New York Times" 27.06.2016

A.Əkbərova

**BREXİT FENOMENİ, YAXUD DOMİNO EFFEKTİ:
YENİ MƏRHƏLƏDƏ KÖHNƏ DÜNYANIN BİR NEÇƏ
PROBLEMLƏRİ BARƏDƏ
XÜLASƏ**

Məqalədə müəllif 23 iyun 2016-cı il tarixində Böyük Britaniyanın referendum vasitəsilə (Brexit) Avropa İttifaqından rəsmən ayrılması, bu prosesin London-Brüssel, Vaşinqton-Brüssel və Moskva-Brüssel münasibətlərinə mümkün təsirlərini təhlil edir, gələcək Avropa təhlükəsizlik arxitekturasına bu prosesin hansı mənfi və müsbət təsirlərinin mövcudluğu barədə sualı elmi-nəzəri tədqiqat predmeti olaraq nəzərdən keçirir.

A.Akbarova

**BREXIT PHENOMENON, OR DOMINO EFFECT:
A NEW STAGE, OLD WORLD OF SEVERAL PROBLEMS
SUMMARY**

On June 23, 2016 article by the British referendum the European Union formally separating this process in London, Brussels, Washington, Brussels and Moscow-Brussels relations, analyzing the effects of possible future European security architecture in which this process negative and positive asked about the impact of scientific research subject to the availability basis.

FRANSA-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİNİN TARİXİNƏ BAXIŞ

Vazeh ƏSKƏROV

Açar sözlər: ədəbiyyat, diaspora, sosiologiya, miqrasiya mühacirət, Fransa, integrasiya, tarix

Keywords: literature, diaspora, sociology, migration, immigration, France, integration, history

Ключевые слова: литература, диаспора, социология, миграция, иммиграция, Франция, интеграция, история

XX yüzilliyin əvvəllərində baş vermiş siyasi dəyişikliklər azərbaycanlıların Qərb ölkələrinə yerləşməsi və vahid diaspor təşkilatları ətrafında birləşmələrinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra, siyasi elita və əksər ziyalılar ölkəni tərk edərək Qərbdə xüsusən də Almaniya, Fransa və Polşa kimi ölkələrdə məskunlaşır və diaspor təşkilatlarını yaradırdılar. Bu gün azərbaycan mühacirətdən və diasporasından danışarkən əsasən XX əsrin əvvəllərində müxtəlif siyasi məsələlərə görə ölkəni tərk etmiş insanlardan danışmaq yerinə düşər. Belə ki, məhz bu insanlar Azərbaycan ilə yerləşdikləri ölkələr ilə əlaqələrin qurulmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, diaspora ilə əlaqələrin qurulması üçün Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən aparılan rəsmi hesablamalarda Qərb ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların sayının digər ölkələrə nisbətən az olması faktı nəzərə çarpır. Bu hesablamalara görə, hal-hazırda Fransada məskunlaşmış azərbaycanlıların sayı 70 000 nəfər təşkil edir [2. s.5]. Bu sayə Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə mənşəli azərbaycanlılar da daxildir (İğdır, Ardahan, Qars). Tədqiqatçı alim Bayram Balçı hesab edir ki, bu rəqəm təkcə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarını deyil eləcə də Azərbaycanın qonşu ölkələrindən Fransaya köç etmiş əslən azərbaycanlı olan insanları da əhatə edir [15. s.195]. Fransa Azərbaycanlıları arasında say çoxluğuna görə İrandan köç etmiş soydaşlarımız təşkil edir ki, onların da böyük

əksəriyyəti 1979-cu ildə baş vermiş İran inqilabı ilə əlaqədardır.

Azərbaycanlıların Fransaya mühacirəti XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayır. Lakin, Fransa-Azərbaycan əlaqələrinin kökü bir neçə əsr əvvəl başlamış və bir sıra sahələr üzrə sürətlə inkişaf etmişdir. İlk belə əlaqələr IX-X əsrlərdə Abbasilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə olmuş və indiki Asiya ölkələri ilə Avropa ölkələri arasında formalaşmışdır [13. s.228]. Bu dövr üçün çox önəmli olan bu əlaqələr əsasən ticarət sahəsində aparılırdı. Azərbaycanın İpək yolunun üzərində yerləşməsi fransızların da bu ölkəyə gəlməsinə səbəb olurdu. Nizaminin əsərlərində, fransızları *firəng* Fransanı isə *Firəngistan* kimi təqdim etməsi bir daha bu əlaqələrin olmasının sübut edir [11. s.15]. Artıq 1697-ci ildə biz Şərq kitabxanasında Bartelemi d'Herbelotun Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və şairləri haqqında məlumata rast gəlirik [3. s.112]. İlk diplomatik və ticari əlaqələr isə 1708-ci ildə Səfəvilər sülaləsi ilə Fransa arasında bağlanmışdır. Fransanın sərqşünas alimləri kimi tanınan bir çoxları, Barbier de Meynard, Alfons Silver, Lucien Buvat və ədəbiyyatçılar George Sand, Alexandre Dumas iki millət arasında ilk mədəni əlaqələrin yaradılmasında öz töhvələrini vermişdirlər. Az sonra dünya dilləri arasında fransız dilinin nüfuzunun yüksəlməsinin və bir çox fransızdilli Azərbaycan mütəfəkkirlərinin bu dildə əsərlər yaratmasının şahidi oluruq. Bunlardan İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Mirzə Fətəli Azundzadə, Rəşid bəy Axundzadə, Məhəmməd Ağa Şahtaxtinski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, Möhsün bəy Xanlarov, Ceyhun Hacıbəyli, Əhməd Ağaoğlu və digərlərini göstərmək olar [13. s.228]. Bütün bu əlaqələr Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə daha da inkişaf etdirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların Fransada məskunlaşması daha çox geniş vüsət alır. Zəngin neft sahibkarları Fransaya çoxlu səyahətlər edir və daşınmaz əmlak alırdılar. 1919-cu ildə, Azərbaycan parlamenti təqribən 100 tələbənin xaricdə (Fransada 45) ali təhsil almaları barəsində qanun qəbul etdi. Məhz ilk mühacirət tarixi də bu dövrdən, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) süqutundan dərhal sonra, 1920-ci ilin aprel ayında başladı [13. s.256].

Qeyd edildiyi kimi XX əsrdə ilk Fransa-Azərbaycan əlaqələri məhz azərbaycanlı diplomatların Parisə akreditasiyası zamanı (may 1919-aprel

1920) yaranmışdır. 9 avqust 1919-cu ildə Paris prefekturası *Fransa-Qafqaz* komitəsini qeydiyyatda almışdır. İlk paraqrafda yazılırdı: *Komitə Fransa və Zaqafqaziya ölkələrini, Gürcüstan və Azərbaycan olmaqla, iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirmək məqsədi ilə yaradılmışdır*. Bu dövr ərzində ADR tərəfindən Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün göndərilmiş nümayəndə heyəti Parisin bir çox jurnallarında 3 kitab, 12 bülleten, 1 Azərbaycanın xəritəsi və bir çox məqalələr nəşr olunmasını reallaşdırdı. *Azərbaycan* məlumat bulluteni 1920-ci ilin may ayına qədər dərc etdirilmişdir [21. s.31].

Qeyd edək ki, hətta 1918-1920-ci illərdə Fransa-Azərbaycan əlaqələri müəyyən dərəcədə inkişaf etsə də, sovet rejimi qurulduqdan sonra bu əlaqələr başqa forma kəsb etməyə başladı və Fransa-Sovet münasibətlərinə çevrildi. 1920-ci il bolşevik işğalından sonra mühacirətdə olan soydaşlarımız diaspora ətrafında birləşməyə və mübarizə aparmağa başladılar. Polşa hökumətinin keçmiş Rusiya imperiyasından olan mühacirlərə dəstək verməsi eləcə də *Prometey* hərəkatı ətrafında fəaliyyətə dəvət etməsi böyük bir dönüş yaratmış oldu. Məhz bu hərəkatın formalaşmasında eləcə də hərəkatın mətbu orqanı olan *Prometey* jurnalının fəaliyyətində Azərbaycan mühacirlərinin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur [13. s.49]. Müsavat partiyasının rəsmi orqanı olan *Azərbaycan* dərgisi 1926-cı ildə Parisdə dərc olunmağa başladı. İllər keçdikcə köhnə nəsil mühacirlər assosiativ fəaliyyətlərini dayandırmağa başlamış lakin ilk mühacir nəsillərin övladları bu işləri davam etdirmişlər. Onların ən parlaq nümayəndələri kimi Ümbülbanu Əsadullayevanı-Banin [1905-1992], İren Məlikoffun [1917-2008] adlarını çəkmək yerinə düşər [13. s.246; s.251].

XX əsr boyu istər mühacir həyatı yaşamış həmvətənlilərimiz istərsə də mühacirətdə doğulmuş əslən azərbaycanlılar uzun müddət mübarizə aparmış Azərbaycan həqiqətlərinin Avropa ictimaiyyətinə çatdırılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Qeyd etmək istərdik ki, sovet dövründə soydaşlarımızla əlaqə saxlamaq hətta qohumluq əlaqələrinin olması haqqında belə danışmağa cürət edilməmişdir. Mühacir həyatı yaşamağa məhkum olunmuş Ceyhun bəy Hacıbəylinin qardaşı Üzeyir bəy ilə sovet dönəminin ilk illərində etdikləri məktublaşmada aydın olur ki, bu əlaqələrin davam etdirilməsi nə qədər çətinliklərlə müşayiət olunurdu [23. s.26-31]. Üzeyir Hacıbəyovun xatirə ev muzeyinin rəhbəri işləmiş

Ramazan Xəlilov [1975-1999] qeyd edirdi ki, 1938-ci ildə Ceyhun bəyin Azərbaycana qayıtması üçün Stalin Üzeyir bəyə tapşırıq da verir. Stalin onların məktublaşmalarından xəbərdar olduğunu bildirərək Ceyhun bəyin qayıdandan sonra iş və ev ilə təmin olunacağını da diqqətə çatdırır. Ceyhun Hacıbəyli bu xahişi rədd edir və əlaqələr də azalmağa başlayır (Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası). Sovetlər dövrünün ilk illərindən mühacirlərə qarşı davam edən təziqlər 1970-ci illərə qədər davam etmişdir. II Dünya müharibəsindən sonra mühacir həyatı yaşamış Qədir Süleyman öz xatirələrini bölüşən zaman ilk dəfə qara kostyumlu sovet vətəndaşının qapısını döyərək onunla söhbət etmək istədiyini bildirərkən nə hisslər yaşadığını və həyatının sonunun çatmasını hələ də xatırlayırdı. Hətta, sonradan həmin insanın maestro Niyazi olduğunu və öz əmisi Ceyhun bəyi və qohumlarını axtardığını deməsi belə Qədir Süleymanda bir müddət etibar yaratmamışdır [13. s.243].

Bu gün Fransa-Azərbaycan əlaqələri bir çox sahələri əhatə edir. İkinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan (31 dekabr 1991) ilk dövlətlərdən biri də məhz Fransa olub. 16 mart 1992-ci ildən Fransanın Azərbaycanda səfirliyi açılıb. 20 dekabr 1993-cü ildə isə iki dövlət arasında *"Dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq"* sazişi imzalanıb. Bir il sonra isə 20 oktyabr 1994-cü ildə Azərbaycanın Fransada səfirliyi fəaliyyətə başlayıb. Azərbaycanın UNESCO-ya üzv olması, Əsrin Müqaviləsində fransız şirkətlərinin pay alması eləcə də Azərbaycan və Fransa prezidentlərinin bir neçə dəfə rəsmi səfərə getmələri də buna misal göstərilə bilər. Bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi çox önəmlidir və bunun üçün kifayət qədər Azərbaycan dövləti tərəfindən addımlar atılır [13. s.228-234].

1999-cu ildən etibarən Parisdə Şərq Dilləri və Mədəniyyətləri İnstitutunda (İNALCO) fransız tələbələri azərbaycan dilini öyrənirlər. 7 oktyabr 2011-ci ildə Fransa prezidenti Nikola Sarkozinin, 2014-cü ildə isə Fransua Hollandın Azərbaycana rəsmi səfəri olmuşdur. İki ölkə prezidentləri tərəfindən turizm, iqtisadiyyat, ətraf mühit və s. kimi bir sıra vacib layihənin protokolları imzalanmışdır. 2011-ci ildə prezidentlərin ilk görüşündə Bakı fransız liceyinin təməli qoyulmuşdur.

Fransa eyni zamanda Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həll edilməsi üçün yaradılmış ATƏT-in Minsk

qrupunun həmsədr ölkələrdən biridir. Azərbaycanın iki Prezidenti Heydər Əliyev və İlham Əliyev prezident kimi ilk rəsmi səfərlərini məhz Fransaya etmişdirlər. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Fransa-Azərbaycan əlaqələri ilkin olaraq əsasən üç; siyasi, iqtisadi və mədəni istiqamətlərdə inkişaf etdirilmişdir. 3 iyun 1992-ci il tarixində Azərbaycan UNESCO-ya üzv qəbul edilmişdir. 1993-cü ilin dekabr ayında Prezident Heydər Əliyevin Fransa Respublikasına rəsmi səfəri çərçivəsindən sonra 1994-cü ildə UNESCO-nun işi ilə əlaqələndirmək üçün ilk növbədə Milli Komissiya yaradılmışdır [21. s.3]. 1994-cü ildə Fransanın *Total* şirkəti *Əsrin müqaviləsi* layihəsinə qatılır. 1996-cı ildə Fransa dünyada ən iri qaz-kondensat yataqlarından biri olan *Şahdəniz* layihəsinə qatılır. Bu günə qədər iki dövlət arasında 42 hüquqi sənəd imzalanmışdır [22].

Bu gün Fransa Senatı və Milli Məclis arasında parlamentlərarası dostluq qrupu mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində Azərbaycan-Fransa parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri xanım Mehriban Əliyevadır. Fransa-Azərbaycan parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun rəhbəri Ambruaz Düpondur dəfələrlə Azərbaycana rəsmi səfər etmiş sonuncu dəfə 11 aprel 2005-ci ildə Bakıdakı Fransız Mərkəzinin açılışını etmişdir. Fransa Senatının prezidenti C. Poncelet ilk dəfə 1999-cu ilin iyulunda Azərbaycana səfər etmişdir. Fransa ilə Azərbaycan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri son illərdə daha da inkişaf etmişdir.

İki ölkə arasında fransız dilinin tədris olunmasını daha da yaxşı təşkil etmək üçün Universitetlərarası əlaqələr də mövcuddur. 15 ilə yaxındır ki, Azərbaycan Dillər Universiteti ilə Strasbourg, Metz, Bordeaux, Sorbonne universitetləri arasında tələbə və müəllim mübadiləsi həyata keçirilir, tələbələrımız Fransada öz ali təhsillərini davam etdirirlər. Azərbaycan ilk dəfə olaraq 2015-ci ildə Frankofoniya Universitetlər Agentliyinə (AUF) üzv qəbul edilmişdir. 2016-cı ilin fevral ayında Prezident yanında Ali Attestasi Komissiyası ilk dəfə olaraq Strasbourg Universitetinin doktorluq diplomunu təkrar attestasiya edərək fəlsəfə doktoru diplomu vermişdir [13. s.230].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı Vaqif (2001) Azərbaycan Diasporu, Bakı, Qartal.
2. Azərbaycan Respublikası Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi, (2001) Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik xartiyası.
3. Əliyev Zaur (2005), Dünya diasporaları, Bakı, Qismət.
4. Həsənov Cəmil (1993) Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920, Bakı, Azər nəşr.
5. Hacıbəyov Üzeyir Ensiklopediyası. Bakı, 2007, səh.108.
6. İbrahimli Xələddin (1996), Azərbaycanın siyasi mühacirəti (1918 - 1991), Bakı, Elm.
7. Rizvan Nazim (2002), Azərbaycan diaspor tarixi, Bakı, Borçalı HPM.
8. Tahirli Abid (2001), Azərbaycan mühacirəti, Bakı, Tural-Ə.
9. Tahirli Abid (2007), Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı (1921-1991), Bakı, Çinar Çap.
10. Vəlixanlı Nailə (2007), Azərbaycan tarixi II cild, Bakı, Elm.
11. Abdoulla Kamal, Malherbe Michel (2008), Parlons Azerbaïdjanaïis: langue et culture, Paris, L'Harmattan.
12. Altstadt Audrey L. (1992) The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian, Rule, Hoover Institution. Stanford University, Studies of Nationalities in the USSR Series.
13. Asgarov Vazeh (2014) L'immigration des Azerbaïdjanaïis, L'immigration générale des Azerbaïdjanaïis, histoire et perspectives: le cas de la France, Allemagne, PAF, p.425.
14. Ayaz Godjaev, Les relations contemporaines franco-azerbaïdjanaïises, 1999, p. 52
15. Balçi Bayram (2008), La place de la «diaspora» azerbaïdjanaïise dans la politique de l'Azerbaïdjan postsoviétique : esquisse d'analyse, EurOrient, 28, pp. 185-204.
16. Constant Antoine (2002) L'Azerbaïdjan, Karthala (Méridiens), Paris.
17. De Tapia Stéphane (2005) Migrations et diasporas turques. Circulation migratoire et continuité territoriale, 1954-2004, Paris, IFEA et Maisonneuve & Larose.
18. Hadjibeyli Timoutchine (1988) Le question du Haut Karabagh. Un point de vue azerbaïdjanaïis, Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée, N°48-49, 1988. Le monde musulman à l'épreuve de la frontière, p.281-290.
19. Sadykova Bakhyt (2007) Mustafa Tchokay dans le mouvement prométhéen, Paris, IFEAC – Harmattan.
20. Rapport Législatif 420 - 1997 / 1998 - Commission des affaires étrangères, Le traité d'amitié, d'entente et de coopération du 20 décembre 1993 : un cadre juridique adapté au développement à venir des relations bilatérales, [archive], sur Sénat.
21. Les Echos, Actualité des sociétés (2012). Azerbaïdjan: Socar, Total et GDF Suez déclarent la commercialité de la découverte de gaz d'Absheron en mer Caspienne au large de l'Azerbaïdjan » [archive], sur Total.
22. Абуталыбов Рамиз (2006), Годы и встречи в Париже, Moscou, SJS Media.
23. Юнусов Ариф (2009), Миграционные процессы в Азербайджане, Баку, Адильоглу.

В. Аскеров

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ АЗЕРБАЙДЖАНО-ФРАНЦУЗСКИХ ОТНОШЕНИЙ

РЕЗЮМЕ

Процессы, происходящие в XX веке в мире - распад Советского Союза, интеграция постсоветских республик в западную культуру, установление демократического плюрализма и политические реформы, а также переход к рыночной экономике привели к формированию новой системы межгосударственных отношений. Многие проблемы, которые в течение длительного периода оставались недостижимыми, стали предметом исследования. Несмотря на то, что тема диаспоры является относительно новой, процесс иммиграции и переселения народов длился на протяжении веков. Хотя эта тема оставалась труднодоступной в советскую эпоху, но с конца 1980-х годов стала объектом внимания и изучения исследователей.

V. Asgarov

REVIEW THE HISTORY OF FRANCO-AZERBAIJANI RELATIONS

SUMMARY

The processes taking place in the XX century, namely, dissociation of USSR, integration into the West culture, establishment of democratic pluralism and political reforms, and transition to the market economy had given a way to the formation of new system of governing. A lot of problems that were unattainable till this period began to be investigated. In spite of the fact that the theme of diaspora was sufficiently new, the process of immigration and resettlement of people has been enduring for centuries. Although this issue was arduous in Soviet period, from the end of 1980-es it turned into the object of investigations and studies.

AZƏRBAYCAN QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA TƏSƏRRÜFAT MƏİŞƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Təranə QULUZADƏ

Açar sözlər: dastan, əkinçilik, maldarlıq, dəvə, at

Keywords: epic, agriculture, cattle, camels, horses

Ключевые слова: эпос, земледелие, скотоводство, верблюды, лошади

Şifahi xalq yaradıcılığının mühüm sahələrindən olan xalq qəhrəmanlıq dastanları təkcə qəhrəmanlıq tariximizin deyil, milli-mənəvi dəyərlərimizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin, ailə-məişət və sənətkarlıq ənənələrinin öyrənilməsində, qorunub-saxlanılmasında və nəsil-dən-nəslə ötürülməsində mühüm rola malikdir. Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətinin - əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, bostançılıq tarixinin də bir çox məsələlərinin tədqiqi baxımından da qəhrəmanlıq dastanlarının rolu və əhəmiyyəti əvəzsizdir.

Məlum olduğu kimi, tarixi Azərbaycan torpaqlarının təbii-coğrafi şəraiti, iqlim göstəriciləri zaman-zaman burada təsərrüfatın əkinçilik, maldarlıq və s. sahələrinin inkişafına təkan vermişdir. Burada hələ ibtidai icma cəmiyyəti dövründə müxtəlif taxıl növləri – sarıbuğda, qaraqılçıq, ağ buğda, xırda buğda və qılıcı arpa növləri və s. əkilib becərilmişdir. Bu faktı ölkəmizin müxtəlif regionlarında aşkar olunmuş arxeoloji materiallar və tarixi mənbələrlə yanaşı, qəhrəmanlıq dastanlarındakı məlumatlar da təsdiqləyir. Məsələn, ilk orta əsrlərin yadigarı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarından məlum olur ki, Oğuz elində süni suvarmaya əsaslanan yüksək inkişaf səviyyəsində olan əkinçilik mövcud olmuş, buğda və darı əkmiş, buğda çörəyindən istifadə edilmişdir [8. s.17]. Bu məlumat “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə həmdövr olan M.Kalankatlının “Albaniya tarixi” əsərində də əksini tapmışdır: “...Albaniya ərazisi bol məhsul verən geniş zəmiləri və təbii otlaqları ilə seçilmişdir. Məhsuldar qüvvələrin durmadan inkişafı öz növbəsində əkinçiliyin intensiv surətdə irəliləməsinə səbəb olmuşdu... Əhali əsasən yumşaq və bərk buğda, qismən darı və bir neçə növ arpa becərmişdir. Bu

dövrə süni suvarma sistemlərinin geniş şəkil alması əkinçilik mədəniyyətinin daha yüksək səviyyəyə qədəm qoymasına gətirib çıxarmışdı... Təxminən III əsrdən etibarən burada feodalizmin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar taxılçılıq inkişaf etmiş, məhsuldarlıq xeyli artmışdır. Bu dövrdə metal gəvəhənlı xışlardan şumlamada geniş istifadə edilməklə bu alət daha da təkmilləşdirilmişdir” [2. s.65].

“Qara başım qurban olsun, suyum, sana!”- deyən [11. s.41] Qazan xanın timsalında oğuzların suya böyük qiymət verdikləri, müqəddəs saydıqları aydınlaşır. Dastandakı “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda Dirsə xanın arvadının oğlu Buğacı görməyəndə dediyi “Quru-quru çaylara suçu saldım” [11. s.31], “Quru-quru çaylara su saldım” [11. s.86] cümlələri isə o dövrdə Azərbaycan ərazisində suvarma əkinçiliyinin inkişafından xəbər verir.

Bundan başqa, dastanda dəfələrlə rast gəlinən “un”, “ələk”, “dəyirman”, “dəyirman daşı” kimi ifadələr də ilk orta əsrlərdə əhalinin taxılı əkib-biçməklə yanaşı, taxıl məhsullarının emalı işini də yüksək səviyyədə mənimsədiklərindən xəbər verir: “...Hələ Qazanı gətürdilər, Tumanın qalasında bir quyuya bıraqdılar. Quyunun ağzına bir dəgirman daşı qodılar. Yeməgini-suyunu dəgirmən daşı dəlügindən verərlərdi...” [11. s.155]. Yaxud, “Neyləyim, bu yıxılacaq evdə un yox, ələk yox. Dəvə də dəyirməndən gəlmədi...” [11. s.75].

Göründüyü kimi, daş məmulatı təkcə tikinti materialı kimi deyil, təsərrüfat və məişətdə də geniş tətbiq olunmuşdur. “Su daşı”, “xırman daşı”, “dəyirman daşı”, kirkirə, hovuz, axur, dibək və s. daş məmulatı keçmiş məişətdə mühüm yer tutmuşdur [2. s.348].

Bu tipli məlumatlara digər qəhrəmanlıq eposunda - “Koroğlu” dastanında da rast gəlinir. Dastanda cərəyan edən hadisələrin məzmunundan aydın olur ki, o dövrdə əhali cüt və ya xışdan, kotandan geniş şəkildə istifadə etməklə əkin-biçinlə geniş məşğul olmuşdur. Buradakı “Qoç Koroğlu ha xışımnan yerisə...” [1. s.153], “cüt sürüb əkin əkməyən...” [1. s.395], “səksən min kotana, səksən min cütə, səksən min kotanlı kala da vermə” [1. s.151], “kotan əkərəm” [2. s.244], “kotan əkdirərdi” [2. s.255], “xışm ilə...əzən” [2. s.119], “bir buynuzlu kəl” [2. s.114], “yeddi boyun kəlin zənciri” [2. s.290], “kəl zənciri” [2. s.291], “şəhərin yerində kotan əkərəm” [2. s.234] kimi dəfələrlə təkrarlanan

ifadələr də bunu təsdiqləyir.

Mütəxəssislər tarixi-arxeoloji materiallara əsaslanaraq VIII-IX əsrlərdən etibarən Azərbaycanda ağac kotandan şum aləti kimi istifadə edildiyini yazırlar [5. s.42]. Məsələn, akademik Teymur Bünyadovun tədqiqatlarından məlum olur ki, orta əsrlərdə ağır və ya qara kotan deyilən daha təkmil şum alətinin Azərbaycanda istifadə edilməsi dövrün ən mühüm ixtiralarından sayılır. XII əsrin sonu və XIII əsrin əvvəllərinə aid irihəcmli gavaının Beyləqandan tapılması qara kotanın tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. ...Azərbaycanda qədim şum alətlərinin daha geniş yayılmış tipini ənənəvi ağac kotanlar təşkil etmişdir ki, xalq arasında “qara kotan”, “ağır kotan”, “əyribəzi kotan”, “kəl kotanı” adı ilə məlumdur [1. s.65].

“Qaçaq Nəbi” dastanında isə torpağın bellə əkilməsi-təpilməsi, iki öküzün cütə qoşulması, cüt bağlanması səhnələri təsvir olunur: “...Nəbi kişiye pulu uzadıb dedi: -Əmi, al bu pulu. Get özünə iki öküz, bir inək al. Bir də bir cüt bağlat, bu yeri cütlə ək” [13. s.275].

Taxılın biçilməsi səhnələri də bəzi dastan epizodlarında əksini tapmışdır. Məsələn, “Koroğlu” dastanının “Durna teli” qolunda dəlilərini azad etmək üçün Bağdada yollanan Koroğlunun yolda ağlaya-ağlaya biçin biçən bir qoca ilə qarşılaşması belə səhnələrdəndir. Qocanın əsir düşmüş dəlilər üçün ağladığını bilən Koroğlu hökm verir və dəlilər bir suiçim saatda qocanın bütün taxılını biçib, dərzləyirlər [1. s.125].

“Qaçaq Nəbi” dastanındakı aşağıdakı epizod da bu baxımdan çox maraqlıdır: “...Yaxında xırman var idi, taxıl döyürdülər. Nəbigil keşişi, mollanı xırmanın qırağına gətirdilər. Nəbi xırman döyənlərə dedi: “- Sizin xırmanı bu molla ilə keşiş döyəcəklər. Buğdasını təmiz halda sizə verəcəklər”. Molla öküzləri sürdü, keşiş xırmanı çevirdi. Molla heşanı topladı, keşiş heşanı sovurdu, molla dəni şüşələdi, keşiş buğdanı xəlbirlədi. Molla taxılı topladı, keşiş çuvalara yığdı. Təmiz buğdanı xırman sahiblərinə verdilər...” [13. s.141].

Yaxud: “...Mollazallar bu il Səlim bəyin torpağını icarəyə götürmüşdülər. Artıq taxıl biçilib qurtarmış, dərzlər xırmana daşınmışdı. Xırmanı “Boz”un Poyluya baxan səmtində “Qara suyun” yaxınlığında açmışdılar. Bir az aralıda üç dəyə qurulmuşdu. Taxıl döyülüb qurtarana kimi onlar payızlıq binəsində yaşayacaqdı. İşin qızgın vaxtı idi. Kişilərdən

kimi öküzləri vələ qoşur, kimi bəndəmləri açıb dərzləri xırmana tökür, kimi döyülmüş taxıl üçün kənardə yer hazırlayırdı [6. s.43]. “Biçinçilər taxılı kom şəklində yığaraq dərz bağlayır və xırmana gətirməklə kəl qoşulmuş vəllərin köməyi ilə əzərək samanını ayırırlar. Sahədən dərz daşımamış heç kim sahəyə girə bilməzdi. Sonra şadardən keçirməklə buğda ilkin olaraq təmizləndirdi” [15].

Xatırladaq ki, “Qaçaq Nəbi” dastanında Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində və Qubadlı ərazilərində çəltik əkilib-becərilməsi barədə də məlumat verilir [13. s.15].

Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqımızın əkinçilik təsərrüfatı sıx şəkildə bağlı olan dəyirmanlar haqqında məlumatlar da əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “dəyirman” sözü “dəgirman” şəklində [11. s.23, 155) bir neçə dəfə təkrarlanır. “Koroğlu” dastanında isə Keçəl Həməzinin “Koroğlunun Toqat səfəri” qolunda Həməzinin qaçaraq “Qırx dəyirmanlar” adlı yerdə dəyirməyə gizlənməsi, burada Koroğlunu aldatması, özünü “unnuğa” salması, “dəyirman çarxı” və s. epizodlar böyük maraq doğurur [20. s.153].

Qəhrəmanlıq dastanlarında bağçılıq və bostançılıqla əlaqədar məsələlər də əksini tapmışdır. “Koroğlu” dastanında ağac, bağ müqəddəs tutulmuş, dastan qəhrəmanları ülvə, xoş hisslərini bağ, ağac, meyvə və s. -lə bərabər ifadə etmişlər. Dastanda o dövrün bağçılığı, bağbanları, müxtəlif meyvə növlərinin yetişdirildiyi bağlar haqqında kifayət qədər geniş materiallara rast gəlmək olur. Dastanda “bağban”, “alma”, “nar bağı” və s. söz və ifadələri dəfələrlə təkrarlanır. “Hayvalı bağlarım görməyib xəzəl”, “Bənzəyir cənnətə bu bağlar indi”, “...bircə oğlum xotkar qızı Nigar xanımın nar bağında bağbandı”, “Güllü bağlarda gəzərsən”, “Hansı bağların barısan?”, “Bağlar gətirdi heyvə, nar” “Bulaq üstə yarpız gördüm” [12. s.69, 71, 75, 93, 144, 221, 224, 225, 340, 436], “Bağlar içində pencərəm” [11. s.268] və s. söz, ifadələr orta əsrlərdə Azərbaycan və Anadolu ərazisində bağçılığın inkişafını göstərir. Bundan başqa, “Koroğlu” dastanında dəfələrlə “bostan”, “bostan əkmək”, “bostan kəliyi”, eləcə də bir çox meyvə adları dəfələrlə təkrarlanır. “İkincisinə qalan yerdə, mən kimlə bostan əkdiyimi yaxşı başa düşürəm”. Dastan qəhrəmanları düşmənlə üz-üzə gələndə “Qılınımla meydan dönər bostana”, “Yurdunda bostan əkdirrəm” [1. s.34, 129, 346, 405] - deyərək ona

hədə-qorxu gəlirlər. Dastanda əksini tapan “bostan kəliyi” ifadəsi arxaik söz sayılır. “Qara paşa gördü ki, qoşunun başı bostan kəliyi kimi yerlə yeksan olur [12. s.346].

“Qaçaq Nəbi” dastanında isə Naxçıvanın Anzır kəndinin meyvə bağları təsvir olunur: “Dünyada nə meyvə desən Anzırın bağlarında var idi. İllahım ki, əriyi tay deməli deyildi. Bu kəndin elə gözəl havası var idi ki, gəl görəsən. Havadan adamların sifəti qızılgül rəngi çalırdı. Amma di gəl ki, bu gözəl bağların meyvələrinin xeyrini bəylər, hampalar görürdü... [13. s.50].

Qəhrəmanlıq dastanlarımızda maldarlıq təsərrüfatının bu və digər aspektlərini əks etdirən epizodlar çoxdur. Məlumdur ki, eramızın əvvəllərindən etibarən Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında dəyişikliklər yeni, daha mütərəqqi feodal istehsal münasibətlərini şərtləndirdi. Bu tendensiya maldarlıq təsərrüfatında açıq-aşkar özünü büruzə verirdi. Azərbaycanın geniş düzlərində, səfalı yaylaqlarında çoxlu qoyun sürüləri, naxırlar, ilxılar iri feodalların əlində cəmləşirdi [22. s.220-221]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Salur Qazanın çoxlu qoyun sürülərinin olması, ümumiyyətlə, oğuz bəylərinin saysız-hesabsız qoyun sürülərinə, at ilxılarına malik olması geniş təsvir olunmuşdur [18. s.53]. “Koroğlu” dastanında da “Ağ sürüdən əmlək quzu qapardım, Yeyib qurtlarınla ulaşım, dağlar”, “Götür, sürüdən də beş yüz qoyun ayır, apar. Beş yüzünü də çobana bağışlamışam” [20. s.106, 269] kimi qoyunçuluq təsərrüfatının yüksək səviyyəsinə işarə edən cümlələr vardır.

“Qaçaq Nəbi” dastanında da “ağıl” ilə yanaşı “arqıç-arxac” [13. s.312], “qoyun arxacı” [13. s.42] sözü, ifadələri də tez-tez işlədilir. Bundan başqa, dastanda yaylaq-qışlaq haqqında verilən məlumatlar da etnoqrafik baxımdan maraq doğurur: “Yayın axırı idi. Elat xırda-xırda yaylaqlardan arana gəlirdi. Dağlarda saxlanan davar, qaramal, ilxı da dağın yüksək yerlərindən ətəklərinə endirilmişdir. Nəbigil də Kirsin ətəyinə, Aslan yatağına enmişdilər. Aslan yatağı çox münasib yer idi. Nəbigil bəzən qışın yarısını burada keçirirdilər [13. s.201].

Yaxud; “...Elat dağa gedirdi. Yollar qoyun sürüləri, qaramal naxırı, at ilxıları, at ilxıları ilə dolu idi. Gəlinlər bəzənmiş, zıngrovlu dəvələrin üstündə əyləşmişdilər. Çobanların, naxırçıların, qoyun-quzuların səsi bir-

birinə qarışmışdı. Qaradolağın, Qiyaməddinin, Təhlənin köçü lap qabaqda idi” [13. s.301].

Dastanda əhalinin qoyun bəslənilməsində xalq təqvimindən istifadə etdiyi, “Quyruq doğduqdan” sonra elat camaatının yaylaqdan arana enməsi və s. məsələlər də geniş təsvir olunmuşdur [13. s.52].

“Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və digər qəhrəmanlıq dastanlarında çoban hörmət və rəğbətlə anılır. “...Çobanı gördüğündə xəbərləşdi, görəlim, xanım, nə xəbərləşdi: “Qaranquş axşam olanda qayğulu çoban!” [11. s.42], “Qarla yağmur yağanda çaqmaqclu çoban, Südi-peniri bol qaymaqclu çoban!”, “Acdın çobana, yoruldu sarvana, deyərlər, atdan düşün, çobana qonaq olacağıq” [12. s.38; 13. s.213] kimi cümlələr də bunu sübut edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan o da aydın olur ki, “əkinçiliklə maldarlıq bir-birini tamamlayan, bir-birinə arxa duran qoşa təsərrüfat sahələri kimi xalqımızın məişətində həmişə aparıcı mövqeyə malik olmuşdur [9. s.25]. Elə “Koroğlu” dastanında rast gəlinən “Elə ki sabah açıldı, bir də baxdı ki, budu, bir kişi qabağında da iki yüklü öküz gəlir”, “Bayaq ha öküzlərin üstündən çuvalları düşürüb dəyirmanı apardı”, “Öküzün də birini kəsdi, kabab çəkdi”, “...Bir inək, bir danası var”, “Elə bir az getmişdilər, baxdılar bir kişi yolun kənarında bir cüt öküz otarır”, “Cida bir buynuzlu, kələ nisbətdir” [1. s.25, 154, 163, 327, 370] və s. kimi cümlələr də oturaq maldarlıq təsərrüfatının müxtəlif sahələri haqqında kifayət qədər təsəvvür yaradır.

“Qaçaq Nəbi” dastanında da əhalinin təsərrüfat həyatında xüsusi rolu olan maldarlıq əksini tapmışdır. İlk və orta əsrlərdə əkinçilik və maldarlıq daha çox böyük ailələrin və ya tayfaların məşğul olduqları təsərrüfat sahələri idi. XIX əsrdə isə mövcud olan böyük ailələrin təsərrüfat fəaliyyəti ən müxtəlif sahələri - əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq və s. əhatə edirdi. “...Əkinçilik, bağbançılıq edər, ailələrini ölmə-diril saxlayardılar. Bu qardaşların var dövlətdən iki öküzü, iki inəyi vardı. Sahibkarların torpaqlarında öz öküzləri ilə rəncbərlik eləyirdilər” [13. s.50]. “Qaçaq Kərəm”də bu vədə yol kənarındakı evin yanında inək eydirən qadın səsi eşidilirdi.

Dastanların demək olar ki, hamısında qəhrəmanların ən yaxın köməkçisi kimi onun atı göstərilir. Məlumat üçün bildirək ki, arxeoloji

qazıntılar zamanı əldə edilən osteoloji qalıqlar Azərbaycan ərazisində atçılığın Neolit dövründə təşəkkül tapdığını söyləməyə imkan verir. Bu baxımdan Cəlilabad rayonu ərazisində - Əliköməktəpə qədim yaşayış yerindən tapılan at sümükləri müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin sümüklərin tədqiqi göstərdi ki, hələ altı-yeddi min il bundan əvvəl Azərbaycanda əhliləşmiş iki at cinsi olmuşdur. Bu tapıntıya əsasən söyləmək olar ki, Azərbaycan atçılığın vətənlərindən olmuşdur...e.ə. II minilliyin sonu və e.ə. I minilliyin başlanğıcından at ilxılarının sayının artması və ondan geniş istifadə edilməsinin ən başlıca səbəbi köçmə maldarlıq formasının inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur [2. s.258-259].

At və qopuz oğuzların gündəlik həyatlarının bir parçası idi. Təsadüfi deyil ki, qədim oğuz tayfaları arasında at və qopuzla bağlı oğuzlarda müəyyən etnik streotiplər formalaşmış, bu streotiplərdə onların tarixi ənənələri, həyatları, sevgiləri, idealları öz əksini tapmışdır. “Bərk yürək Qazlıq ata namərd igid minə bilməz, minincə, minməsə yaxşıdır”. “At yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə yaxşıdır”. “At işləməsə, ər öyünməz, hünər atındır”. “At qulağı tez eşidər” və s. kimi ifadələr etnik streotiplərlə yörgülmüşdür [30. s.3]. Dastanda işlədilən “Bədəvi atlar”, “Boynı uzun bədəvi at”, “Tövlə-tövlə şahbaz atlar”, “Qaraquc atlar”, “Ərəbi atlar”, “qulun”, “Qazılıq atlar” [11, 24, 28, 35, 38, 41, 46, 47, 90, 153] və s. söz, ifadələr də Dədə Qorqud zamanında atçılığın inkişafından xəbər verir.

“...Dəniz atı və Beyrək “qardaşlığı”na oxşar nümunələri isə “Koroğlu” dastanında görürük. Məlumdur ki, Koroğlunun atlarının hər ikisi – həm Qırat, həm də Dürat dərya atı cinsindən olmuşdur. “Dəniz qulunu boz ayğır” Beyrəyə dayaq olduğu kimi, Qıratla Dürat da Koroğlunun dayağıdır. Beyrək öz atını “qardaş” adlandırdığı kimi, Koroğlu da Qıratı “qardaş” adlandırır:

Yay olanda dağa yollat!

Yaz olanda ifçin nallat!

Qış olanda məxmər çullat!

At igidin qardaşdı...(10, s. 35).

“At igidin qardaşdı” deyən Koroğlu real insan və at münasibətləri ilə yanaşı, insanla atın mifoloji qardaşlığına da işarə edir [9. s.35]. “Qaçaq Nəbi” dastanında da Boz atı oğurlanan [13. s.199] Nəbi çox narahat olur, atı xilas olduqda isə boynunu qucaqlayıb “Ay qardaşımdan

vəfalı heyvan, sən də düşmənin zindanına düşmüşdün?” - deyir, çünki Boz at Nəbinin xilaskarıdır:

Boz at, səni sər tövlədə bağlaram,
And içirəm, sənə məxmər çullaram,
Əgər məni bu davadan qurtarsan
Qızıldan, gümüşdən səni nallaram...[13. s.332].

Qaçaq Kərəm də atına oxşar münasibət bəsləyir. “...Atı çağırırdı. Köhlən diksinib qulaqlarını şəkldi. Lakin o, ayaq üstə ona sarı gedən Kərəmi iyindən, səsindən tanıdı. Astadan kişnəyərək mehribanlıq göstərdi. Kərəmə elə bil qol-qanad verdilər...Bəli, “Atın var, qanadın var”-deyib dünyagörmüş kişilər. Kərəm atasının dəstəsi sədəfli, ilandilli xəncərini yəhərdən aşib belinə bağladı, qoltuqaltısını çiyinə keçirdi. Aynalı tufəngini əlinə alıb atın belinə qalxdı [6. s.54].

Dədə Qorqud dövründə dəvə minik və yük vasitəsi kimi həm məişətdə, həm yaylaq-qışlaq yollarında, həm də karvan ticarətində mühüm rol oynamışdır: “Neyləyəyim, bu yıqılacaq evdə un yoq, ələk yoq, dəvə dəgirməndən gəlmədi”, “Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənim gedər”, “Canvərlər sərhəngi dəvədir. Anunla dəxi oyunun oynasun”, “Qızıl dəvələr gəlüb keçdiyi su”, “Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilür”, “Genə toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı”, “Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil!”, “Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana, Yüklət olsun hünərliidir!”, “Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər”. “Qazan bəyin qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynında asılı getdi, “Qatar-qatar qızıl dəvələrin kafir yetmiş”, “Qatar-qatar dəvələrim gətürüb durursan, sana yüklət olsun!”, “Qızıl dəvələr olan yerdə, Bir köşəgi olmazmı olur?”, “Qızıl-qızıl dəvələr qarıyubdur köşək verməz”, “Qatar-qatar dəvələr bağışlardı”, “Dəvələrinə vardı, bin buğra-nər seçdi”, “Qatar-qatar dəvələrini sorar olsam,yüklət kimün?”, “Qatar-qatar dəvələri sorar olsan, Ağam Beyrəgin yüklədiydi”, “Bir əski dəvə çuvalı buldı, dəldi, boynına keçürdi..”, “Qaytabanda qızıl dəvə əsən olsa, torum verür, Dəvə kibi kükrədi, arslan kibi asradı”, “Yarın Oğuz elinə xəbər vara, dəvə əlində qalmışdı, qız qurtardı, – deyələr”, “Dəvəyə bir dəpmə urdı. Dəvə bağırırdı. Bir dəxi urdı, dəvə ayağı üzərinə duramadı, yıqıldı” [11.s. 112], “Binərək-binərək dəvələrin qatarından o zalım ayırdı ola, qardaş!” [11. s.21, 23, 24, 26, 28, 35, 38, 46, 47, 49, 60, 67, 68, 78, 90, 91, 111, 128]

kimi cümlələr dəvənin karvan, minik, qoşqu vasitəsi kimi istifadə edildiyini göstərir.

Aparılmış elmi tədqiqatlar oğuzların həyatında dəvəçiliyin atçılıq qədər mühüm olduğunu üzə çıxarmışdır. Dəvə mal-mülk, zənginlik əlaməti sayılmaqla yanaşı, xalqın mənəvi həyatında xüsusi yer tutmuşdur. Yuxarıda qeyd olunanlar, eləcə də “Min buğra (nər) gətirin, kim maya (üzün) görməmiş olacaq” cümləsindən aydın olur ki, Azərbaycanda həmin dövrdə minlərlə dəvə olmuşdur [4. s.33].

“Koroğlu” dastanında da dəvədən təsərrüfat işlərində, eləcə də karvan nəqliyyatında geniş istifadəsi əksini tapmışdır. Dastanda “dəvə gönü”, “yeddi dəvə yükü”, “qəflələr” (dəvə karvanı) [12. s.54, 80, 109, 264, 278], nər (erkək dəvə), sarban (dəvəçi) söz və ifadələrinə rast gəlinir. Qədimdə “Ən ağır yüklərini dəvə ilə daşıyar, uzaq mənzilləri yaxın edərdilər. “Dövlətdə dəvə, övladda nəvə”, “Dəvəsini satan köşək ala bilməz”, “Beş-altı yetər, yeddi qatar, səkkiz artar” və sair deyimləri bu gün də təkəlinin sevdiyi atalar sözləridir” [7].

“Koroğlu tacirbaşı Əhməd bir ata çatdırdı, qalan tacirləri də dəvəli, qatırlı, al-qumaşlı qabağına qatıb, Qıratın döşündə çardaxlı Çənlibelə çıxartdı” [12. s.222]. “Yeddi dəvə yükü var-dövlət, qızıl, gümüş doldurub, Ağcaqüzuyu yola saldılar” [11. s.258]. Sizin hər birinizin şan-şərəfini Alosmanda yeddi qatar dəvə karvanı çəkə bilməz [12. s.282]. Bu baxımdan “Koroğlu” dastanındakı aşağıdakı epizod daha maraqlıdır: “Cümə günü Koroğlu Çənlibelin Daşqalasında tək oturubmuş. Bu vaxt görür ki, İstanbuldan bir karvan gəlir. Koroğlu irəli yeriyib görür ki, dəvənin üstündə bir cavan oğlan əyləşib. Öz-özünə fikirləşir ki, bundan sarı qılinc çıxarmağa dəyməz. Elə bir dəli nərə çəkərəm, huşu başından gedər, mən də dəvələri çəkib apararam. Belə deyib Koroğlu heyrətli bir nərə çəkir. Amma dəvənin üstündə oturan oğlanın heç tükü də tərpənmir. ...Tacirbaşı nə biləydi ki, on ildən bəri zülm eliyib yarı ac-yarı tox, çox zaman ayaqyalın dəvə ovsarı çəkdirdiyi, dili qarnında bildiyi Yarməmməd kişi onun yalanını çıxardacaq, özünə duracaqdı, nə padşahdan qorxacaq, nə zindandan, nə də dar ağacından” [12. s.412, 534].

“Koroğlu” dastanında dəvəçilik, qəflə-qatır, karvanla bağlı, tez-tez sadalanan məsələlərdən biri də bəzirgan, çarvadarçılıq - çodarçılıqdır. Dastanda bəzirgan, bəzirganbaşı, çodar [12. s.63, 80, 84, 97, 130, 131,

187, 287, 298], çarvadar [118. s.297] kimi ifadələr dəfələrlə təkrar olunmuşdur. “Əlqərəz, Xoca Yaqub çatdı İstanbula, çarvadar bazarında karvanı karvansarada rahladı” [11. s.285], “Qəflə bəzirganlar Hinddən, Misirdən, Gətirər baftasın, şalın Koroğlu [12. s.497] və s. bu kimi cümlələr isə dəvə karvanlarının ticarətdə, eləcə də tacir (bəzirgan, çarvadar, çodar) təbəqəsinin formalaşmasında oynadığı rolu göstərir. “Dəmir yolu və digər texniki nəqliyyat vasitələrinin meydana gəlməsinə qədər daxili, xarici yükdaşıma dövrüyyəsində çarvadarlıq, xüsusi ilə dəvə karvanları müstəsna rol oynamışdır [14. s.65].

Beləliklə, qəhrəmanlıq dastanları uzaq keçmişimizin - təqribən min, min beş yüzillik bir tarixi dövrün məişət ənənələrini, günümüzdə qədər daşıyan, o cümlədən, xalqımızın təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı bir çox sualları cavablandıran ən etibarlı mənbə kimi ortaya çıxır. Bu baxımdan şifahi xalq ədəbiyyatının bu unikal nümunələrin etnoqrafik baxımdan daha dərin və kompleks şəkildə elmi araşdırmaya cəlb edilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları: 5 cildə.IV cild. Bakı: Lider, 2005, 464 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 544 s.
3. Bayramov Ə. “Dədə Qorqud kitabı” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası/Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: Öndər, 2004, s. 44-57
4. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Elm, 1969, 188 s.
5. Cavadov Q.C. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əkinçilik alətləri. Bakı: Elm, 1979, 127 s.
6. Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm. Roman. Bakı: Yazıçı. 1986, 416 s.
7. Əmənov S. “Təkləli – Təkəli – Tərəkəmə həyatından notlar”, “Cənub xəbərləri” qəzeti, <http://www.cenubxeberleri.com/index.php?s=1&x=1775>
8. Əsədova Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı etnoqrafik mənbə kimi: T..ü.f.d. dis... avtoreferatı. Bakı, 2010, 24 s.
9. Kazımoğlu M. Folklorlarda obrazın ikiləşməsi (monoqrafiya).Bakı: Elm, 2011, 228 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
11. Koroğlu. Bakı: Lider, 2005, 552 s.
12. Qaçaq Nəbi. Dastan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961. 370 s.
13. Mustafayev A.N., Cavadov Q.C. Qobustanda dəvəçiliyin etnoqrafik tədqiqinə dair. AEM, Bakı: Elm, s. 62-80
- 14.Tofiqli V. Musa Yaqubun “Dəyirmanı” / <http://modern.az/articles/54545/1/>
15. Yoloğlu G. Dədə Qorqud yaşı, Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər evi, 1999, 136 s.

Т. Гулузаде

**О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ХОЗЯЙСТВЕННОГО БЫТА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ
РЕЗЮМЕ**

Героические эпосы (дастаны), составляющие важное направление устного народного творчества, отражают не только героическую историю народа, но имеют важное значение при изучении таких ценностей, как материальная и духовная культура, семейно-бытовые отношения, традиции в ремеслах, в хозяйственной деятельности Азербайджанского народа. Так, в «Китаби-Деде-Горгуд», «Кёроглу», «Гачаг Наби» и других эпосах (дастанах) имеются этнографические сведения по традиционному земледелию, скотоводству, садоводству, огородничеству и другим направлениям хозяйственной деятельности азербайджанского народа. Этот этнографический материал в сопоставлении с научными изысканиями привносят ясность в ряд вопросов традиционной хозяйственной деятельности в Азербайджане.

T. Guluzadeh

**CONCERNING SOME QUESTIONS OF ECONOMIC LIFE IN
AZERBAIJAN HEROIC EPICS**

SUMMARY

Heroic ethnic groups (epics) constituting an important area of folklore, reflect not only the heroic history of the people, but also they are more important in the study of material and spiritual values, both material and spiritual culture, family relations and traditions in crafts, economic activities of the Azerbaijani people. So, in “Kitabi - Dede Gorgud”, “Koroglu”, “Gachag Nabi” and other epics there are ethnographic information on traditional agriculture, animal husbandry, horticulture, gardening and other areas of economic activity. This ethnographic material in relation to scientific research brings clarity to a number of questions of the traditional economic activity in Azerbaijan.

BAĞIMSIZLIKTAN GÜNÜMÜZE AZERBAYCAN -TÜRKİYE SAVUNMA SANAYİ (SS) İŞBİRLİĞİ FAALİYETLERİ (1991-2015)

Ahmet YÜCE

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, солдаты, сотрудничество, военная промышленность

Açar sözlər: Türkiyə, Azərbaycan, əskərlər, əməkdaşlıq, hərbi sənaye

Keywords: Turkey, Azerbaijan, soldiers, cooperation, military

GİRİŞ

Yürüttüğü denge politikası ve gelişen ekonomisinin de desteğiyle Azerbaycan, Karabağ probleminde devletlerarası hukuk kurallarına göre haklılığını uluslar arası topluma kabul ettirmiş olmakla birlikte bu problemin çözümünde gerektiğinde savaş seçeneğini de göz önünde bulundurmakta [1] ve buna göre de silahlı kuvvetlerini güçlendirmeye çalışmaktadır [2].

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Azerbaycan'da bulunan pek çok askeri fabrika/savunma sanayi tesisi, yaşanan savaş şartlarından ve mevcut sistemin dağılmasından etkilenecek zaman içerisinde köhne durumda kalmış, idame ettirilememiştir. Milli Ordu kurulmasına paralel olarak öncelikle mevcut eski savunma sanayi tesislerinin ve silah sistemlerinin modernize edilme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Azerbaycan bu hususta Türkiye'den yardım almanın yanı sıra İsrail, Rusya, Ukrayna, Belarus ve Güney Afrika Cumhuriyeti başta olmak üzere çeşitli ülkelerle işbirliğine gitmiştir [3].

Bu makalede Azerbaycan-Türkiye askeri işbirliğinin önemli bir sac ayağı olan savunma sanayi faaliyetleri, kronolojik olarak ele alınmış, işbirliğinin geleceğine dair değerlendirmelere yer verilmiştir.

Türkiye ile işbirliği ve Savunma Sanayi Bakanlığının (MSN) tesis edilmesi

Yeni teşkil edilmiş Silahlı Kuvvetlerin savaş kabiliyetinin yükseltilmesi için en vacip amil teknik teçhizat olduğundan ve ağımsızlıktan sonra Azerbaycan Devletinin savunma sanayisi tesisleri olsa

da semereli faaliyet göstermediğinden bu eksikliği aradan kaldırmak için Türkiye'nin savunma sanayi şirketleri Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin (ASK) ihtiyacını karşılamaya çalışmış, lakin gösterilen bu yardımlar Azerbaycan Ordusunun ihtiyaçlarını tam karşılamamıştır. [4] Azerbaycan'ın dış ülkelerle askeri ilişkilerinde; bağımsızlık yıllarının başlangıcında milli ordunun kurulması, lider personelin yetiştirilmesi, karşılıksız yardım ve lojistik destek konularında Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) öne çıkarken, Nahçıvan Kolordusu istisna olmak üzere ordunun modernize edilmesi, teçhiz edilmesi ve silahlanmasında ise o zaman itibarıyla sunabileceği teknik imkânları ve teknolojisi kısıtlı ve savunma sanayisi yetersiz olan Türkiye geri planda kalmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti (T.C.) Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti (A.C.) Hükümeti arasında 20 Eylül 2000 tarihinde Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Aynı tarihte ayrıca Azerbaycan'ın harp sanayi tesislerini teşkil eden “Hususi Maşınkayırma ve Konversiya Komitesi-(HMKK)” ile Türkiye'nin Makine Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) arasında “Savunma Sanayisi sahasında işbirliği” hakkında anlaşma imzalanmış anlaşmada Makina Kimyanın Azerbaycanın harp sanayisinin inkişafına her türlü yardım etmesi nazarda tutulmuştur [4. s.126]. Her iki anlaşma ile savunma sanayi alanında iş birliğinin hukukî zemini oluşturulmuştur.

Bunun yanı sıra Türkiye'nin ROKETSAN ve MKEK şirketlerinin heyetleri, 2003 yılında Azerbaycan'a çeşitli seferlerde bulmuşlar ve bu görüşmelerde karşılıklı işbirliği sahaları muayyen edilmiştir. 12 Eylül 2003 tarihinde A.C. Savunma Bakanlığı (AMN) Devlet Hususi Maşın Gayırma ve Konversiya Komitesi ile T.C. "ROKETSAN A.Ş." arasında hazırlanan “Niyet Protokolü” imzalanmıştır. [4. s.126]

2004 ve 2005 yıllarında Türk Savunma Sanayi firmalarının Azerbaycan'a ziyaretleri devam etmiş, 2000 yılında imzalanan Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasına istinaden AMN ile Türkiye Milli Savunma Bakanlığı (MSB) arasında Savunma Sanayi İşbirliği Toplantıları icra edilmiş, Türkiye'de icra edilen İDEF-2005 Savunma Sanayii Fuarına Azerbaycan Savunma Bakanı katılmıştır. Bu süreçte karşılıklı işbirliğinin geliştirilmesine dair çabalar sürdürülmüş, ancak somut gelişmeler yaşanmamıştır.

2005 yılının Aralık ayında A.C. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in fermanıyla ülkenin savunma kudretini sağlamlaştırmak ve dışa bağımlılığı azaltmak maksadıyla harp sanayini kendi özünde birleştiren Savunma Sanayi Bakanlığı (MSN) tesis edilmiştir [4. s.126]

Azerbaycan'da 2005 yılı sonunda MSN tesis edilmesi sonrasında Türkiye Savunma Sanayi Müsteşarlığı (SSM), bu yeni kurulan ve yerli üretim yapmak isteyen Bakanlığı desteklemek üzere Azerbaycan ile işbirliğinde “doğrudan satıştan daha ziyade ortak üretim-geliştirme modellerine uygun işbirliği yapılmasını” esas almıştır [5]. Azerbaycan'da yeni kurulan Savunma Sanayi Bakanlığının zamanla inkişaf etmesi de Azerbaycan-Türkiye Savunma Sanayi ilişkilerinin gelişmesine müspet yönde tesir etmiştir.

Azerbaycan'da MSN tesis edilmesinin ardından, yeni kurulan müesseselerin muasır teknoloji ve avadanlıkla teçhiz edebilmesi için uluslar arası tecrübeye ihtiyaç duyulduğundan, Azerbaycan MS Nazırı Yaver Camalov, T.C. Milli Savunma Bakanı Vecdi Gönül'ün daveti üzerine dış ülkelere ilk resmi seferini 11-15 Eylül 2006 tarihleri arasında savunma sanayii kuruluşlarında incelemelerde bulunmak maksadıyla, Türkiye Cumhuriyeti'ne yapmıştır [4. s.126].

Azerbaycan Sanayi Bakanı Bakanının Türkiye'nin ardından 04-06 Aralık 2006 tarihlerinde İran'a yaptığı ziyareti değerlendiren askeri konular uzmanı emekli Yarbay Üzeyir Caferov, Eski Sovyetler birliği döneminde Azerbaycan'da büyük savunma sanayi tesisleri olduğunu, Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra söz konusu fabrika ve tesislerin bakımsızlık nedeniyle tamamen mahvolduğunu, Azerbaycan'ın savunma sanayini kurmak ve geliştirmek için her türlü yola başvurması gerektiğini, İran'ın Nükleer programı nedeniyle batı ile sorunlarının olduğu bir dönemde Azerbaycan'ın İran ile askeri sanayi işbirliğine gitmesinin Batı tarafından tepkiyle karşılanacağını, bu nedenle Azerbaycan'ın Türkiye ile işbirliğinden maksimum faydalanması gerektiğini, zira Türkiye'nin hem potansiyelinin büyük hem de NATO üyesi bir ülke olduğunu, Türkiye'nin yanı sıra Ukrayna ile de etkin bir çalışma yürütebileceğini, yakın komşular İran, Türkiye ve Rusya'da çağdaş ne varsa yararlanılması gerektiğini ifade etmiştir [6].

Savunma Sanayinin İnkişafı

Haydar Aliyev döneminde sistemli hale getirilen askeri ilişkiler, İlham Aliyev döneminde de inkişafını sürdürmüş, Genelkurmay II. Başkanı Orgeneral Ergin SAYGUN'un, Azerbaycan'a yaptığı ziyaret esnasında T.C. Gnkur.Bşk.lığı ile A.C.Savunma Bakanlığı arasında, 26 Şubat 2007 tarihinde "Üst Düzey Askeri Diyalog Toplantıları Görev Talimatı [7] imzalanmıştır. Askeri işbirliği konuları, bu talimata istinaden iki ülke üst düzey askeri yetkililerinin gözetiminde her yıl "Politik-Askeri", "Savunma Sanayi" ve "Lojistik" başlıkları altında müştereken gözden geçirilmeye ve geliştirilmeye başlanmıştır [8]. Bu Talimata istinaden her yıl icra edilmeye başlanan toplantılar kapsamında iki ülke arasında savunma sanayi konuları 6 ay / yıllık bazda gözden geçirilerek düzenli olarak ele alınmaya başlanmıştır.

2007 yılının Mart ayında MKEK ile MSN arasında birkaç mukavele imzalanmış, Makine Kimyanın, fabrikalardan birine karşılıksız olarak av silahları için kurşun üretim hattının verilmesi hakkında karar kabul edilmiştir. 2008 Temmuz ayında ise bu hat getirilerek monte edilmiştir. Hâlihazırda bu hat mermi üretimine devam etmektedir [4. s.126].

2008 yılında ASELSAN'ın öncülük ettiği pek çok Türk savunma şirketi, Azerbaycan'daki faaliyetlerini artırarak askerî teçhizatın üretimi, milli tank üretimi ve yeni model silahların ortak üretimlerin gerçekleştirilmesi konusunda girişimlerde bulunmuşlardır [9].

ASELSAN A.Ş., AMN ile 24 Mayıs 2008 tarihinde ASELSAN manga telsizi ve muhtelif aksesuarlarının tedariki ve 2009 yılı içinde teslimi konusunda, 2 milyon 299 bin 750 dolar tutarında sözleşme imzalanmıştır [10].

Türkiye'nin SS Müsteşarı başkanlığında SSM ve Savunma Sanayii firmalarının yetkililerinden oluşan heyetin, 6-11 Temmuz 2008 tarihleri arasında gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Türkiye firmalarının yetkilileri kendi ilgi alanlarındaki Azerbaycan firmaları ile ikili görüşmeler yapmış, ileriye dönük önemli konularda anlaşmalar sağlamış [11], bu görüşler neticesinde yeni işbirliği sahaları muayyen olmuş, anlaşmalara esasen Azerbaycan savunma sanayi müesseselerinin Türkiye'den ham madde ve destleştirici parçalar elde etme imkânı oluşmuştur. Ayrıca azerbaycanlı

müteahhislərin Türkiyə'də iqtisas kurslarına iştirak etməsi haqqında mutabakata varılmışdır. Bu mutabakata istinadən bəzi fabrikaların uzmanları 2009 yılında Türkiyə'də bir takım iqtisas kurslarına katılmışdır.

Bundan başqa Türkiyə'nin TİSAŞ Şirkəti MSN ilə kiçik çaplı silahların ortaq üretimini həyata keçirmişdir [4. s.127]. Digər bir müqavilə ilə SSM, Azərbaycan Savunma Sənaye Bəkanlığının 2008 yılının Kasım'ında Pakistan'da dzenlənən uluslararası savunma sənaye fuarına iştirak etməyə dəvət etmiş, Azərbaycan firmaları da ürünlerini Türkiyə pavilyonunda sergileyərək IDEAS-2008'e iki ölkə birlikdə katılım sağlamışdır [12].

Bu dəvəttə Türkiyə kendinə kirələdiğı standda bir köşeyi karşılıksız olaraq MSN için ayırmışdır. Bəylecə tarixdə ilk dəfə Azərbaycan üretmiş olduğı milli silahlarını uluslararası səviyədə təşir etmə imkânını əldə etmişdir. Başarıyla gəçən bu sergi iki ölkə arasında kardeşlik əlakalarının inkişafının bir nümunəsi olmuşdur [4. s.127].

MSB Azərbaycan'ı ürettiğı mamulləri uluslararası fuarda sergilemək məqsədiylə İstanbul'da dzenlənən 9. Uluslararası Savunma Sənaye Sergisinə (İDEF-2009) dəvət etmişdir. Sergidə MSN 27 ürününü başarıyla sergilemişdir. Fuar zamanı MSN birqə müqavilə imzalamaya da müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan Savunma Sənaye Müəssisələri Türkiyə'nin ASELSAN şirkəti ilə optik sahədə iş birliğı etmə hüququnu əldə etmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan savunma sənaye müəssisələrində müasir texnoloji ilə optik cihazlar üretilməyə başlanmışdır. Bununla əlakadar bəzi uzmanlar ASELSAN Şirkətində iqtisas kurslarına katılmışdır [4. s.128].

Azərbaycan'a Otokar'ın Land Rover Lisanı ilə ¾ ton Land Rover Defender Taktik Təkərlekli Araç, BMC'nin isə 2 ½ ton və 5 ton Taktik Təkərlekli Araçlar ihraç ettiğı SSM dergisində açıqlanmışdır [13]

2010 yılına kadarki süreçdə Azərbaycan-Türkiyə savunma sənaye münasibətlerini bir eməkləmə dönəmi olaraq gormək mümkündür. Bu dönəmdə savunma sənaye işbirliğı anlaşmaları imzalanmış və bu kəpsəmdə Savunma Sənaye İşbirliğı Toplantıları icra edilməyə başlanmış, Azərbaycan'da MSN kurulmuş, AMN ilə 2007 yılından itibaren Üst Düzey Askeri Diyalog toplantıları dâhilində Savunma Sənaye konuları dzenli olaraq ələ alınmaya başlanmış, savunma sənaye sergilerine birlikdə

iştirak edilmiş, Azərbaycan'ın yerli üretim imkânları hammadde, parça temini ve Türkiye'de verilen ihtisas kursları ile desteklenmeye çalışılmış, böylece iki ülke arasında savunma sanayi alanında işbirliğinin inkişaf ettirilmesi gözetilmiştir. Türkiye ayrıca 13 Haziran 1998 tarihinde imzalanan “Askeri Hibe Anlaşması” sonrasında Azərbaycan'ın Savunma Sanayisinin gelişmesini maddi olarak da desteklemiştir.

Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması sonrası dönem

Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının imzalanmasının ardından 2010 yılından itibaren Azerbaycan-Türkiye askeri ilişkilerinde bir yoğunluk oluşmuş, savunma sanayi ilişkilerinde de somut adımlar atılarak ilişkilere ivme kazandırılmış, bu ivme takip eden yıllarda da artarak devam etmiştir.

Azerbaycan MSN Nazır Yardımcısı Yahya Musayev'in beyanına göre 2010 yılında Türkiye'nin bir kaç şirketi ile işbirliği mukaveleleri imzalanarak hayata geçirilmiştir [**Error! Bookmark not defined.** s.128]

MKEK ve Savunma Sanayi Bakanlığının oluşturacağı ortak üretimde; projesini Azerbaycan uzmanlarının tasarladığı İstiklal – 12,7 keskin nişancı silahının, Türkiye üretimi tabanca-otomatik silah modellerinin ve 40 mm bomba atarların üretilmesinin amaçlandığı, bazı silahların ortak üretimine 2011'de başlanmasının beklendiği, MSN ile MKEK arasında 2010 Mayıs ayında değeri 1 milyon 150 bin \$ olan mühimmat üretimiyle ilgili anlaşma imzalandığı, hâlihazırda MKEK şirketi ile ortaklaşa 5x45 ve 7x45 mm çaplı mermilerin üretiminin yapıldığı belirtmiştir [14].

16-18 Ağustos 2010 tarihinde Azerbaycan'a resmi seferde bulunan Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün başkanlık ettiği resmi heyetin terkinde olan Türkiye'nin SS Müsteşarı Murat Bayar Azerbaycanlı mevkidaşı Yaver Camalov ile fikir mübadelesinde bulunmuştur [4. s.128]. Görüşmede taraflar, işbirliği yapmak amacıyla Çalışma Grubu oluşturma, devamlı görüşmeler gerçekleştirerek yeni projeleri müzakere etme, ihalelerle ilgili bilgi alışverişinde bulunma, uluslar arası savunma sanayi fuarlarına ve tarafların ilgisini çeken projelere birlikte katılma konusunda anlaşmaya varmışlardır. Konuyla ilgili olarak basında ayrıca Türkiye'nin,

Azerbaycan Savunma Sanayi Bakanlığı'nın, Milli Gemi İnşası, Ortak Saldırı Helikopterleri, Milli Tank ve yeni Piyade Tüfeği projelerine katılmasından yana olduğu belirtilmiştir [15].

MKEK tarafından; Azerbaycan Serhat Koşunları ile 36 adet T-155 Fırtına obüsünün tedariki hususunda, 08 Eylül 2010 tarihinde bir sözleşme imzalanmıştır. Ancak söz konusu silah sisteminin satışına yönelik olarak ABD ve Almanya patentli bazı parçaların son kullanıcı belgesi ve ihrac izni alınamadığından satış henüz gerçekleşmemiştir. T-155 Fırtına motorunu üreten Almanya'nın MTU şirketi Karabağ ihtilafını bahane ederek Azerbaycan'a motorları satmaktan vazgeçmiştir [16].

MSN, Ekim 2010'da ROKETSAN ile ortaklaşa kısa menzilli 107 ve 122 milimetrelilik füze üretimi konusunda uzlaşmaya varmış [17], OTOKAR` şirketi ile de askeri teknik ürünlerin gerekli parçalarının Türkiye'den ithal edilerek üretilmesi konusunda niyet protokolü imzalamıştır [18]. ROKETSAN'ın 244 milyon dolar ve OTOKAR'ın Devlet Serhat Hizmeti'ne 23 milyon dolar (Cobra Zırhlı Aracı, Land Rover Defender ve Zırhlı Personel Taşıyıcı) olmak üzere Azerbaycan'a toplam 267 milyon dolarlık ihracat gerçekleştirdikleri açıklanmıştır. OTOKAR ayrıca Dahili Koşunlar Komutanlığına 25 adet KOBRA zırhlı aracı satmıştır [19]. ASELSAN ise, Azerbaycan'a yazılım tabanlı telsiz satışı yaptığını duyurmuştur [20].

Türkiye Savunma Bakanı Sayın Vecdi GÖNÜL 4–6 Kasım 2010 tarihleri arasında Bakü'de temas ve görüşmelerde bulunmuştur [21]. Görüşmeler esnasında MSB ve MSN arasında gelecekte ortak faaliyetler yürütülmesine dair kararlar alındığı, Azerbaycan-Türkiye askeri işbirliğinin güçlendiği[22] ifade edilmiştir. Ziyaret vesilesiyle heyetler arasında iki ülke arasında savunma sanayisi alanındaki ilişkilerin daha da geliştirilmesini öngören bazı projeler müzakere edilmiştir [23].

Bakü'yü ziyaret eden Türkiye Savunma Bakanı Vecdi Gönül'le görüşen Azerbaycan MS Nazırı Yaver CAMALOV, Azerbaycan'ın, savunma sanayi alanında Türkiye ile yüksek düzeyde işbirliği yaptığını, bugün bu işbirliği çerçevesinde birçok projenin gerçekleştirildiğini, MSN kurulduktan sonra ilk ziyaretini 2006 yılında Türkiye'ye yaptığını ve taraflar arasında bugüne kadar birçok belge imzalandığını, Azerbaycan'ın hâlihazırda savunma sanayi alanında 60'ın üzerinde ülke ile işbirliği

yaptığını, Türkiye ile işbirliğimiz bunun en güzel örneği olduğunu, gelecekte birçok projeyi Türkiye ile birlikte gerçekleştirmeyi planladıklarını, Bakanlığın MKEK ile ASELSAN gibi şirketlerle çeşitli projeler üzerinde çalıştığını açıklamıştır [24].

Camalov, bir Türkiye şirketiyle MSN “Azon” fabrikasında ortak şekilde kamuflaj ağırları üretilmesi konusunda anlaşma imzalandığını, hammaddelerin Türkiye’den alınacağını açıklamıştır [25].

Vecdi Gönül’ün ziyaretiyle ilgili olarak MSN ve MKEK arasında 40 milimetre kalibreli otomatik bomba atarların teknoloji transferi yapılarak ortak üretimi konusunda anlaşıldığı, bomba atarların mühimmatının da Azerbaycan’da üretimine dair görüşmelerin sürdüğü, MSN ile Türkiye’nin ROKETSAN şirketi arasında 107 milimetre ve 122 milimetre kalibreli füzelerin Azerbaycan’da ortak üretimine dair anlaşma imzalandığı duyurulmuştur [14][22][26].

Türkiye Savunma Bakanı Vecdi Gönül’ün ziyaretiyle ilgili olarak ayrıca Azerbaycan ve Türkiye arasında askeri alanda işbirliği ile ilgili iki anlaşma imzalandığı, bu anlaşmalara göre, Azerbaycan’ın Türkiye müesseselerinde üretilen 105 mm’lik top ve modern piyade tüfeklerinin ortak yapımı projesinde yer alacağı, MKEK’nin projesini yaptığı 120 mm’lik çaplı havan topunun ortak üretimi yapılacağı[27] Azerbaycan’da Türkiye silahlarının, aynı zamanda 12,17 mm. keskin nişancı tüfeğinin, 122 mm. füzelerin ve gece görüş cihazlarının ortak üretiminin yapılması üzerinde anlaşıldığı[28], TSK’nde ise Azerbaycan’ın 14,5 mm ve 12,7 mm keskin nişancı tüfeğinin istismarı konusunda mutabakata varıldığı[29] belirtilmiştir.

Azerbaycan MS Nazırı Yaver Camalov basına verdiği bir mülakatta 2011 yılında zırh teknolojisi ve diğer alanlardaki birçok projenin kardeş Türkiye ile yapılmasının öngörüldüğünü ifade etmiştir [30] Camalov ayrıca yakın zamanda gerçekleştirilecek en büyük projelerden birisinin Silahlı Kuvvetlerin envanterinden çıkartılmış olan T-55 tanklarının şasisi üzerinde yeni savaş tekniğinin kurulması olduğunu, hâlihazırda Savunma Sanayi Bakanlığı’nın Bakü Makine Yapım Fabrikasında Türkiye şirketlerinin katılımıyla ZTR tipli savaş araçlarını modernize edildiğini açıklamıştır [31].

20-24 Şubat 2011 tarihleri arasında BAE’nin başkenti Abu-Dabi’de

IDEX 2011 Uluslararası Savunma Fuarı ve Konferansı sırasında ROKETSAN ile MSN arasında 107 ve 120 mm'lik roketlerin ortak üretim modeliyle Azərbaycan'da üretilmesi amacıyla bir protokol imzalanmışdır. (Savunma Sanayii Gündemi, 2011/1, s.60) Savunma Sanayii Müstəşarlığından yapılan rəsmi açıqlamada 2011 yılı için konan 1 Milyar Dolarlık ihracat hədəfi bəkimindən MKEK, ROKETSAN və OTOKAR fərmələrinin Azərbaycan'a 2011 yılında yəkləşik 500 Milyon Dolarlık savunma sanayi ürünü ihraç etmə sözleşməsi imzalamalarının önemi vurğulanmışdır [32].

10-13 Mayıs 2011 tarihinde İstanbul'da yapılan İDEF-2011 Savunma Fuarına, Azərbaycan Savunma Bəkanı və bərabərindəki heyət, Dəvlət Sərhət Həzmeti'ndən bir heyət və Savunma Sanayi Bəkanlığı'ndan heyət iştirak etmişdir [33]. "İDEF-2011" silah fuarında iki kərdəş ülkenin şirkətləri arasında Dəniz Kuvvətləri için silahlar, füzələr, insansız hava araçları vb. silahların satın alınması üzərinə yeni sözleşmələr bəkləndiği, ayrıca Azərbaycan'ın "Kasırga TR-300" roketi, "Pars", "Arma" zırhlı araçlar vb. yeni təknołojilərlə ilgiləndiği basında yer almışdır [34].

MSN, 2011 yılının Mayıs ayında İstanbul'da icra edilən "İDEF-2011" 10'uncu Uluslararası Savunma Sanayi Fuarı'na 89 çeşit ürünü ilə iştirak etmişdir. Sergi zamanı MS Nazırı Yaver Camalov, Türkiye Savunma Bəkanı Vecdi Gönül ilə görüşərək Azərbaycan'a fayda gətirəcək mukavəleləri imzalamışdır. Mukavəlelərə istinaden hər iki tərəfin uzmanları prensip olaraq yeni çeşit silahların işlənip hazırlanmasına iştirak edəcəkdir. Bununla da MSN yeni bir mərəhələyə kadem koymuşdur. Hər iki tərəfin müteəhhisləri 2011 Haziran ayında görüşərək ortak fəaliyyət göstərmələri həkında karar kabul etmişlərdir [4. s.128-129].

Azərbaycan Savunma Bəkanlığına HAVELSAN A.Ş. üretilimi Topçu İleri Gözetleyicisi Simülasyon Sistemi (TİGES) yazılım programı hibe edilərək 2011 yılında eğitim mərkezinde kurulmuşdur [35].

Türkiye Savunma Bəkanı İsmet Yılmaz'ın başkanlık ettiği, içinde SS Müstəşarı Murat Bayar'ın yanı sıra ASELSAN, ROKETSAN və MKEK Genel Müdürlərinin də yer aldığı heyət 12–14 Ekim 2011 Tarihlerinde Azərbaycan'ı ziyarət etmişdir. Görüşmələrdə ülkələr arasındaki askeri və askeri-təknik alanda işbirliğinin məcəut durumu və gəlştiriləsi olanakları, ayrıca Azərbaycan tərəfinin Türk savunma

sanayisinin bazı büyük projelerine katılımı konuları ele alınmıştır [36].

2012 yılında Savunma Sanayi Bakanlığı'nın "Alev" fabrikasında ASELSAN şirketinin lisansı ile termal ve optik sistemlerin üretimine başlanmıştır [37].

MS Nazırı Yaver Camalov Bakanlığın 2013 yılındaki faaliyetinin temel yönünü konvansiyonel silah üretiminin oluşturacağını, Azerbaycan'ın bu alanda Türkiye ve Pakistan ile işbirliğinin özel olduğunu, Türkiye ile ortaklaşa çalışmalarının devam ettiğini ve 2013 senesinde ortak havan topu imal edeceklerini belirtmiştir [38].

Azerbaycan'ın askeri haber kaynaklarından azeridefence.com sitesi Azerbaycan'ın "Mübariz" isimli 12,7 milimetre çapında yeni bir keskin nişancı tüfeği ürettiğini, tüfeğin 2013 yılının ortalarından itibaren ASK'nde kullanılmaya başlanacağını, söz konusu yeni silahın, Azerbaycan lisansı ile Türkiye'nin MKEK şirketi tarafından da üretileceğini duyurmuştur [39].

ASK'nin 2013 yazından itibaren giyilecek olan yeni üniformaların tasarımının TÜBİTAK'a ait olduğu Azerbaycan basınında yer almıştır [40].

Savunma Sanayi İşbirliği Toplantısı, 21–25 Ocak 2013 tarihinde Azerbaycan'da icra edilmiştir. MSB yetkililerinden ve savunma sanayi sektöründe faaliyet gösteren 12 şirketin temsilcilerinden oluşan heyetteki ilgili savunma sanayi firmaları 23 Ocak tarihinde Dâhili Koşunlar, 24 Ocak'ta ise AMN ve Devlet Serhat Hizmeti Komutanlığı'nı ziyaret ederek tanıtım amaçlı sunumlar yapmıştır [41].

MKEK Genel Müdürü emekli Tümamiral İzzet Artunç başkanlığındaki heyetin 04-06 Şubat 2013 tarihlerinde Azerbaycan'a ziyareti kapsamında ortak projelerin gerçekleştirilmesi konularının ele alındığı, hâlihazırda MSN ile MKEK arasında bir dizi silah, topçu sistemleri ve istihkâm araçlarının ortak üretimine ilişkin projeler bulunduğu bildirilmiştir [42].

Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Abiyev, resmi temaslarda bulunmak üzere Türkiye Savunma Bakanı İsmet Yılmaz'ın davetlisi olarak 17-19 Şubat 2013 tarihlerinde Türkiye'ye ziyarette bulunmuştur. Azerbaycan Savunma Bakanı Türkiye Savunma Bakanı ile birlikte Genelkurmay Başkanı, Kara Kuvvetleri Komutanı, Cumhurbaşkanı ve

Başbakan ile görüşmüş, HAVELSAN, ASELSAN ve TAI tesislerini gezmiştir [43].

Ziyaretle ilgili olarak; Türkiye Savunma Bakanı İsmet Yılmaz'la yapılan görüşmede askeri işbirliğinin daha da geliştirilmesi konusunun ele alınarak mutabakat zaptı imzalandığı[44], basında yer almış, Türkiye'nin SS Müsteşarı Murat Bayar iki ülke arasında savunma sanayi alanında işbirliği için büyük bir potansiyelin mevcut olduğunu, artık tarafların bir dizi ortak projeleri gerçekleştirme yolunda ilerlediğini, yakın dönem için beklenen büyük projelerden birinin de Azerbaycan'da TASMUS Taktik Saha Muhabere Sisteminin kurulması olabileceğini açıklamıştır [45]. Basında ayrıca Azerbaycan tarafının TAI'nin hem T-129 ATAK helikopterleri hem de hedef uçaklarından dronlar ile ilgilendiği yazılmıştır [46].

İstanbul'da düzenlenen IDEF-2013 Fuarı çerçevesinde MSN ve SSM arasında ortak üretim projelerini içeren işbirliği protokolü imzalanmıştır [47]. İmzalanan protokol kapsamında tekerlekli zırhlı araç (Cobra), MP-5 Makinalı Tabanca, Keskin Nişancı Tüfeği, Milli Piyade Tüfeği ile T-122/TR-107 lançerlerinin Azerbaycan'da üretilmesi, FNSS Kaplan ve Katmerciler Kangal MRAP ve Pit-Bull VX araçlarının testlerinin Azerbaycan'da yapılması ve ayrıca gelecekte Azerbaycan'ın Altay Tankı, Anka İnsansız Hava Aracı ve T-129 Atak Helikopteri gibi bir sıra projelere katılması öngörülmüştür. MS Nazırı Camalov Azerbaycan'la Türkiye'nin savunma sanayi alanında ortak projeler üzerinde çalıştıklarını, başında bulunduğu bakanlığın kurulduğu ilk günden beri SSM ile işbirliğine büyük önem verdiğini belirtmiştir [48].

Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Abiyev ve MS Nazırı Yaver Camalov'un başkanlığındaki heyet 7-9 Mayıs 2013 tarihinde İstanbul'da yapılan IDEF-2013 Uluslararası Savunma Sanayi Fuarı'na katılmak üzere Türkiye'ye ziyarette bulunmuştur. 4 gün süren sergide, Azerbaycan Savunma Sanayisi Bakanlığı'na ait fabrikalarda üretilen 130 çeşitte savunma sanayi ürünü sergilenmiştir [49]. Fuarda Azerbaycan Devlet Serhat Hizmeti Komutanı Tümgeneral Elçin Guliyev ve «Azairtechservice» şirketinin temsilcileri de hazır bulunmuştur [50]. Sergi çerçevesinde Camalov Türkiye'nin SS Müsteşarı Murat Bayar ile görüşmüştür. Görüşmede iki ülke arasında savunma sanayisi sahasında

işbirliğinin mevcut durumu ve inkişafına dair fikir mübadelesinde bulunulmuştur [51].

Turmaks FİRMASI Azərbaycan Savunma Bakanlığına 01 Temmuz 2013 tarihinde 13 milyon ABD doları değerinde her biri 44'er yataklı iki adet Mobil Sahra Hastanesi teslim etmiştir [52].

SSM Uluslararası İşbirliği Daire Başkanı A.Lütfi VAROĞLU başkanlığında, ASELSAN ve HAVELSAN firma temsilcilerin de yer aldığı bir heyet AMN ve diğer güvenlik kurumlarıyla mevcut/potansiyel savunma sanayi konularında temaslarda bulunmak üzere 11-16 Temmuz 2013 tarihleri arasında Azerbaycan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir.

SSM Heyeti'nin Bakü'yü ziyareti sırasında Türkiye'nin Milli Piyade Tüfegi projesine Azerbaycan'ın katılımına dair fikir alışverişi yapılmıştır. Azerbaycan tarafı ilk aşamada bu silahın belirli parçalarının üretimini yapabileceğini, Türkiye tarafı ise tüfegin seri üretimine başladıktan sonra Azerbaycan'a talep olması halinde üretim için lisans verebileceğini beyan etmiştir [53].

2013 yılı son aylarında İlham Aliyev'in üçüncü dönem Cumhurbaşkanlığına başlaması ve Savunma Bakanının değişmesiyle iki ülke askeri ilişkilerinde yeni bir sayfa açılmıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı, 12-13 Kasım 2013 tarihlerinde Türkiye'ye yapmış olduğu resmi ziyaret çerçevesinde Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ile birlikte Türk Havacılık ve Uzay Sanayi A.Ş. (TAI-TUSAŞ) tesislerini ziyaret etmiştir. Ziyaret esnasında kendisine ATAK helikopter, ANKA İHA, Hürkuş uçağı, MPT-13 ve ALTAY tankı hakkında tanıtım yapılmıştır [54] TAI yetkilileri tarafından Azerbaycan'ın ATAK helikopteri ile ilgilendiği, ilk olarak 2 adet ATAK helikopterin fiyatının kendilerinden istendiği, Azerbaycan'a ATAK'ın TSK için belirlenmiş fiyatının aynısının teklif edildiği açıklanmıştır [55] Daha sonra çıkan haberlerde Azerbaycan tarafının Türkiye'den 60 adet T129 helikopteri istediği belirtilmiştir [56].

ASK'nin tanksavar ihtiyacının karşılanması amacıyla başlatılan proje kapsamında 24-25 Aralık 2013 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret eden Azerbaycan Savunma Bakanı ve beraberindeki heyete ROKETSAN tarafından geliştirilen ve ihracat çalışmaları kapsamında uluslararası fuarlarda tanıtımı yapılan Mızrak-U ve O füze sistemi hakkında sunum

yapılmışdır. İki ölkə heyətləri arasında gerçəkəştirilən görüşmələr sonrasında füze sistemlərinin Azərbaycan'da test edilməsinə karar verilmiş, bu karar doğrultusunda 2014 Şubat ayında ASK uzmanları gözetimində, ASK envanterindəki Otokar firmasına ait Cobra 4X4 araçlarına üzerine entegre edilmiş olan lançer və füzələrə ait yer sistemiylə Mızrak-U və O füze sistemləri ilə test atışları gerçəkəştirilmişdir [57].

Azərbaycan Savunma Bakanı Zakir Hasanov, 06.02.2014 tarixində Türkiyə Hava Harp Akademisi Komutanı Tuğgeneral Recep Sami Özatak və ROKETSAN şirkətinin Genel Müdürü Selçuk Yaşar'ın bərabərindəki heyəti qəbul etmişdir [58]. Ziyarət öncesində Azərbaycan Savunma Bakanlığının dəvəti üzərində Bakü'yə gələn bəzi Türk savunma sənaye firmalarının yetkililəri, şirkətlərinin ürün və kabiliyyətləri haqqında, bəkanlık yetkililərinə sunumlar yapmışdır. Azərbaycanlı yetkililər, Türk Havacılık və Uzay Sənaye A.Ş (TUSAŞ) tərəfindən üretilən insansız hava aracıyla (ANKA) yaqından ilgilenmişlər,[59] Türkiyə yapımı T-129 ATAK helikopteri için TAİ'den fiyat teklifi almışlardır [60].

Devlet Seferberlik və Askere Alma Hizmeti "OTOKAR" firmasından 30 adet "Otokar Tempo" otobüsünü Şubat 2014'te teslim almışdır [61].

2013 Aralık ayında Bakü'de dzenlenen Yüksek Düzeyli Askeri Diyalog toplantısında Azərbaycan Savunma Bakanlığının askeri tersane yapılması və gəmi inşası ilə ilgili Türkiyə Savunma Sənaye Müstəşarlığına başvuru da bulunması üzərində Türkiyə'nin ilk milli korveti MİLGEM'in tasarımı da proje yönetimi görevini başarıyla tamamlayan STM Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret A.Ş.den bir heyet, Tersane ve gəmi bakım-onarımı konusunda iş birliği kapsamında 25 Şubat 2014 tarihinde Azərbaycan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ilə bir görüşme yapmışdır. Görüşmədə STM tərəfindən mevcut projelerle ilgili bilgi verilmiş, Azərbaycan'da askeri tersanenin oluşturulması və çeşitli türde yüzme araçlarının üretimi alanında müzakereler yapılmışdır [62].

Azərbaycan Devlet Muhafaza Hizmeti tərəfindən Türkiyə'nin «Nektonbot» şirkətindən yüksek manevra kabiliyyətinə sahip və özel alt yapısı sayesinde sert hava və deniz koşullarında, sığ və derin sularda

görev yapabilecek şekilde tasarlanmış «SHARK PEY-014» tipi zırhlı bot alınmıştır [63].

KADEX-2014 savunma sanayi fuarına katılan «TEKSAV» Genel Müdürü Serdar AKDURAK, Türk «TEKSAV» şirketinin Azerbaycan Devlet Serhat Hizmeti Akademisi için modern atış poligonu tesisi inşa ettiğini, Akademi binasında kurulan poligon sisteminin iki ay içinde tamamlanacağını, DSH için daha önce de bir poligon inşa edildiğini açıklamıştır. [64].

ADEX-2014 Savunma Sanayi Fuarı ve İşbirliğinde yeni açılımlar

11-13 Eylül 2014 tarihlerinde Bakü Expo Center'da düzenlenen Fuara 34 ülkeden 200 şirket ve 22 resmi temsilci heyeti katılmıştır. En geniş katılım 37 şirketle Türkiye'den olmuştur. Fuara Türkiye'den Milli Savunma Bakanı katılmıştır [65].

ADEX-2014 savunma sanayi fuarı kapsamında ROKETSAN standında sergilenen SOM füzesine Azerbaycanlı yetkililer yoğun ilgi göstermiştir [66].

Türkiye SSM Uluslararası İşbirliği Daire Başkanı Yakup Taşdelen, basına yaptığı açıklamasında, ADEX-2014 fuarının sadece Azerbaycan için değil, Türkiye için de büyük önem taşıdığını, fuara Türk şirketlerinin katılımının hükümet düzeyinde desteklendiğini, Azerbaycan'ın Türkiye'nin yeni askeri ürünlerine “Samur” askeri aracı ve “Atak” helikopterine ilgi gösterdiğini ifade etmiştir [67].

Türkiye'nin de tam destek verdiği ADEX-2014 Savunma Sanayi Sergisi, Azerbaycan tarafından ilk defa düzenleniyor olmasına rağmen başarılı bir fuar olmuştur. Türk Savunma Sanayi Firmalarının geniş çaplı katılımı, hem fuarın kalitesini arttırmış hem de Azerbaycan-Türkiye Savunma Sanayinde işbirliği alanlarının genişlemesine vesile olmuştur.

Fuara katılan Roketsan, Azerbaycan'a teslimatını gerçekleştirdiği T-122/300 fırlatma aracı ve silah sisteminin tanıtımını ilk kez ADEX Fuarı'nda gerçekleştirmiş, Region Plus Dergisi, kapak fotoğrafında fuarın başrol oyuncularından olan Roketsan'ın T-122/300 fırlatma aracı ve silah sistemine yer vermiştir [68].

ADEX-2014 Fuarı çərçəvesində Türkiyə'nin ASELSAN şirkəti ilə MSN ALOV Optik Mekanik Üretim Birliğı arasında ortak üretime dair niyet protokolü imzalanmışdır [69].

ADEX-2014 fuarı çərçəvesində MKEK ilə Türkiyə'nin Milli Piyade Tüfəğı MPT-76'nın Azərbaycan'da test edilməsi, test sürecinin ardından söz konusu tüfəğın Azərbaycan'da üretilimi ve kabulüne ilişkin karar alınması konusunda anlaşma sağlanmışdır [70].

11-13 Eylül 2014 tarixlərində Azərbaycan Bakü Expo Center'da düzənlənən Uluslararası Savunma Sənaye Fuarına (ADEX 2014) katılmək məqsədilə Bakü'ye gələn Türkiyə Savunma Bəkanı İsmet Yılmaz 11 Eylül 2014 tarixində Cümhurbaşkanı İlham Aliyev tərəfindən Cümhurbaşkanlığı Sarayında qəbul edilmişdir. Bəkan Yılmaz, bərabərində SS Müstəşarı İsmail Demir, Savunma və Havacılıq Sənaye İhracatçıları Birliğı Bəkanı Latif Aral Alish ilə Bakü Expo Center'da düzənlənən fuarda, MS Nazırı Yaver Camalov və Savunma Bəkanı Zakir Hasanov'la görüşmüşdür [71].

Bəkan YILMAZ'ı və SS Müstəşarı İsmail Demir'i qəbulündə Cümhurbaşkanı Aliyev, Savunma sənaye ilə ilgili ihtiyaçlarını ən əmin olduqları ölkə olan Türkiyə'dən öncəliklə qarşılamək istediklərini ifadə etmişdir [72].

Bakü'də 1.Azərbaycan Uluslararası Savunma Sənaye Fuarı (ADEX-2014) kapsamında "Günümüzdəki Savaş Ortamı və Güvenlik Zorlukları" konusunda konferans düzənlənmişdir. Konferansda bir konuşma yəpan və Azərbaycan və Türkiyə'yi "kardəş" ölkələr olaraq nitələndirən Türkiyə SS Müstəşarı İsmail Demir, Azərbaycan ilə Türkiyə'nin savunma sənaye alanında yəni işbirlikləri yəpəməyə hazır olduğunu və bu işbirliklərini artırmayı amaçladıklarını bildirmişdir. Azərbaycan MS Nazırı Yaver Camalov da birçok ölkəylə savunma alanında işbirlikləri yaptıklarını belirterek, 2014'tən sonra bunların artacağına inandıklarını, Azərbaycan'ın "zor bir coğrafiyada" bulunduğunu, bu nədənle ölkənin savunma sənayisinin gücləndirilməsi gerektiğini ifadə etmişdir. MKEK Genel Müdürü İzzet Artunç da Kurumun faaliyetləri hakkında bilgi vermiş, Azərbaycan'ın gelişən bir savunma sənayisine sahip olduğunu, Türkiyə'nin bu konuda Azərbaycan'ın yanında olduğunu ifadə etmişdir. MSN Nazırı Yardımcısı Yahya Musayev də Karabağ sorunu səbəbiylə

Azərbaycan'a silah və mühimmat satışına ambargo uygulandığını, bu yüzden savunma sanayisini kısa sürede oluşturmak için 30'dan fazla devletle işbirliği yapıldığını, modern teknolojiler elde edildiğini, Türkiye ve diğer devletlerle askeri-teknik işbirliği alanında komisyonlar kurulduğunu, özellikle uluslararası meselelerde diğer ülkelere güvenme konusunda hassasiyetleri olduğunu ifade etmiş, "Biz bir Allah'a, başkanımıza ve kardeşlerimize (Türkiye'ye) güveniriz" demiştir [73].

Türkiye Savunma Bakanı Yardımcısı Hasan Kemal YARDIMCI ve beraberindeki heyet 10-12 Aralık 2014 tarihleri arasında Azerbaycan'a gelerek çeşitli görüşmeler yapmışlardır. Bakan Yardımcısı YARDIMCI söz konusu ziyaret kapsamında 11 Aralık 2014 tarihinde Azerbaycan Savunma Bakanı Korgeneral Zakir HASANOV, Fevkalade Haller Nazırı HAYDAROV ve MS Nazırı Yaver Camalov ile görüşmelerde bulunmuştur [74].

MSN, 2015 yılında Türkiye'ye RPQ - 7V2 "Kaya" roketatarların satışını gerçekleştirmiştir [75].

Fevkalade Haller Nazırı Kemaleddin Haydarov, Devlet Serhat Hizmeti Komutanı Elçin Quliyev ve MS Nazırı Yaver Camalov, MSB ve Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı işbirliğinde İstanbul'da düzenlenen IDEF- 2015 12'nci Uluslararası Savunma Sanayi Fuarı'na katılmıştır [76]

Azerbaycan ve Türkiye arasında askeri işbirliği faaliyetleri hali hazırda artarak devam etmektedir. Ancak bugüne kadar geline nokta itibarıyla savunma sanayi alanında işbirliğinin, Azerbaycan-Türkiye askeri münasebetlerinin en geç gelişen halkasını oluşturduğunu söylesek yanlış olmayacaktır. Tüm çabalara rağmen bu alanda işbirliğinde geline seviye, biraz da bu sektörde yapılan yatırımların/gayretlerin hâsılasının geç alınmasından olsa gerek, çokça dillendirilen Azerbaycan-Türkiye kardeşliğine, bir millet-iki devlet gibi söylemlere yakışmamaktadır. Bunda Azerbaycan'ın izlemek zorunda olduğu denge siyaseti ve son birkaç yıla kadar Türkiye'nin Azerbaycan'a sunabildiği savunma sanayi ürün yelpazesinin dar olması etkili olmuştur. Ancak gerek Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesi sonrasında yaşanan gelişmeler gerekse Türkiye Savunma Sanayinde yaşanan gelişmeler, iki ülke arasında savunma sanayi ilişkilerinin inkişaf etmesine müspet yönde tesir etmiştir.

Azərbaycan'ın ilk kez düzenlemiş olduğu ve Türkiye'nin yüksek düzeyde katılımıyla tam destek verdiği ADEX-2014 uluslar arası savunma sanayi sergisi, iki ülkenin savunma sanayi alanında işbirliğinde yeni ufuklar açmıştır. Yaptığı silah alımları ile Rusya ekonomisi için önemli bir girdi oluşturan Azərbaycan, Rusya'nın Ukrayna müdahalesinden sonra savunma sanayi alanında önceliklerini dışa bağımlılığı azaltmaya, dolayısıyla yerli üretime vermiş, bu alanda da yine öncelikli işbirliği yapılacak ülke olarak en güvendiği ülkeyi, Türkiye'yi seçmiştir. Ancak Azərbaycan mevcut konjonktür ve denge siyaseti gereği Rusya'dan önemli meblağlar tutan silah alımlarını da bu arada sürdürmüştür.

Azərbaycan yönetimi, savunma sanayi alanında işbirliğinin öncelikle Türkiye ile yapılması yönündeki tercihini iki ülke arasında gerçekleşen üst düzey ziyaretlerde ve ADEX-14 fuarı kapsamında yapılan görüşmelerde dile getirmiştir. Cumhurbaşkanı Aliyev ADEX-2014 sergisi vesilesiyle kabul ettiği Türkiye Savunma Bakanı ve SS Müsteşarına artık savunma sanayi ile ilgili ihtiyaçlarını en emin oldukları ülke olan Türkiye'den öncelikle karşılamak istediklerini ifade etmiştir. Aynı şekilde MSN Nazır Yardımcısı da Dağlık Karabağ sorunu sebebiyle Azərbaycan'a silah ve mühimmat satışına ambargo uygulandığını, bu yüzden savunma sanayisini kısa sürede oluşturmak için 30'dan fazla devletle işbirliği yapıldığını, modern teknolojiler elde edildiğini, Türkiye ve diğer devletlerle askeri-teknik işbirliği alanında komisyonlar kurulduğunu, özellikle uluslararası meselelerde diğer ülkelere güvenme konusunda hassasiyetleri olduğunu ifade etmiştir [73].

İşbirliğinin mevcut durumu ve geleceği

Hâlihazırda (2015 yılı itibarıyla) MSN, AMN, Devlet Serhat Hizmeti ve Dâhili Koşunlar ile Türkiye Savunma Sanayi Firmaları arasında potansiyel işbirliği konuları görüşülmeye devam edilmektedir. Elektro optik cihazlardan, muhabere, elektronik harp ve komuta kontrol sistemlerine[77], sınır güvenlik sistemi, çok namlulu roketlerin temini ve ortak üretiminden[78], muhtelif simülasyon sistem ve simülatorlerine, korvet satışı ve tersane inşasından ATAK helikopterine[79] çeşitli alanlarda görüşmelere devam edilmektedir.

Tarihten gelen dostluk bağları çerçevesinde; Türkiye ile Azərbaycan arasında siyasi ve ekonomik alanda gelişen iş birliği

faaliyetlerine paralel olarak, savunma sanayi alanında da iş birliğinin geliştirilmesine Türkiye hâlihazırda büyük önem atfetmektedir. Türkiye Azerbaycan'ı bölgedeki en önemli stratejik ortağı olarak görmektedir. Türkiye, kendi savunma stratejisini geliştirirken sadece kendi ihtiyaçlarını değil, kardeş Azerbaycan'ın ihtiyaçlarını da dikkate almıştır. Türkiye; ASK ile TSK'nın ortak ihtiyaçlarının müşterek tedariki dâhil her türlü iş birliğine gidilmesini önermektedir. Bu kapsamda; son yıllarda ileri teknoloji özgün tasarım askerî savunma sistemleri üretmeye başlayan Türkiye ile dost ve kardeş Azerbaycan arasında, diğer alanlarda olduğu gibi savunma sanayi alanında da hem devlet düzeyinde hem de teknik düzeyde yakın bir iş birliği mevcuttur. Bununla birlikte, savunma sanayi alanında iki ülke savunma sanayi firmalarının, mevcut savunma kapasitelerinin artırılmasına yönelik olarak ihtiyaçların tedariki ve ortak üretim potansiyellerinin geliştirilmesi konusunda kat edecekleri epeyce bir yol bulunmaktadır [77].

Azerbaycan, 2004-2014 yılları arasında GSMH'sı yaklaşık 2 kat artmış olmasına rağmen, aynı dönemde savunma harcamalarını 5 kat arttırmıştır. [80] Dünya Silah Ticareti Analiz Merkezi (SAMTO) verilerine göre 2010-2014 yıllarında 4 milyar 353 milyon dolarlık silah ve mühimmat alan Azerbaycan, dünyada en çok silahlanan 18. ülke olmuştur [81] Azerbaycan 2015 yılında savunma harcamalarına 4,2 milyar dolar ayırmıştır [82]. Türkiye'nin savunma sanayi ürünleri ihracatında ise, 77.195.000 dolarlık satış ile Azerbaycan'ın 5'inci sırada yer aldığı açıklanmıştır [83].

MSN Müsteşarı Azad Memmedov da, 17 Nisan 2014 tarihinde, DSA-2014 silah fuarında Rusya'nın İTAR-TASS ajansına yaptığı açıklamada, Azerbaycan'ın teknik askeri alanda en çok işbirliği yaptığı ülkenin Rusya olduğunu, Rusya'yı Türkiye ve Güney Afrika Cumhuriyetinin takip ettiğini, Azerbaycan'ın son dönemlerde Rusya'dan T-90 tankları, ağır roket sistemleri (TOS), "Msta" kundağı motorlu topçu sistemleri, Mi-35M helikopterleri, BMP-3 piyade savaş araçları ve BTR-82 zırhlı personel araçları satın aldığını ifade etmiştir [84].

Londra'da bulunan Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsünün (The International Institute for Strategic Studies) yayınladığı "Askeri Denge-2014" başlıklı yıllık rapora göre 2005-2009 yıllarına kıyasla 2010-

2014 yıllarında Azərbaycan'ın silah ithalatı % 249 oranında artmışdır. Avropa'nın en büyük silah ithalatçıları listesinde Azərbaycan yüzde 13 ile ikinci sırada yer almış, insansız hava aracı alan ölkelerde de dördüncü sıraya yerleşmiştir. Rapora göre, Ermenistan ile yaşadığı gerginliklerden dolayı silah ithalatını arttıran Azərbaycan'ın, silah aldığı ölkeler arasında Rusya % 85 ile başı çekerken, onun arkasından da Türkiye, İsrail ve Ukrayna gelmektedir [3].

2012 yılına kadar silah ve askeri araçlarını genellikle eski Doğu Bloğu Ülkelerinden sağlayan ve savunma bütçesini 2013 yılında 3,7 milyar dolara çıkaran Azərbaycan, 2013 yılından itibaren Rusya'dan üç yılda toplam değeri 4 milyar dolar tutan silah ve mühimmat satın almaktadır [85]. Yine Şubat 2012'de İsrail ve Azərbaycan'ın hava savunma cihazlarını, insansız hava araçlarını ve diğer ileri teknoloji ürünü araçları kapsayan, toplam değeri 1.6 milyar doları aşan bir silah satış anlaşması imzaladığı basında yer almıştır [80] Türkiye-Azerbaycan savunma sanayilerinin karşılıklı ticaret hacmi, Azərbaycan'ın RF ile ve ya Türkiye'nin diğer ölkeler ile yaptığı ticaret ile kıyaslandığında iki kardeş ülke arasında savunma sanayi işbirliğinin yeterli seviyede olmadığı, önceliklerin başka ölkelere kaydığı görülmektedir. En son olarak Azərbaycan Azairtechservice, Mi-17 taarruz ve Mi-24 genel maksat helikopterleri ile Su-25 ve Mig-29 gibi eski Sovyet ölkelerinin kullandığı hava araçlarının modernizasyonu için Güney Afrika Cumhuriyeti'nden Paramount Group ile anlaşarak ortak Paramount Aerospace Azerbaijan (PAA) şirketi kurulmuştur [86].

Hâlihazırda MSN ile Türkiye'nin Savunma Sanayi arasında işbirliği muhtelif sahaları ihata etmekte ve süratle inkişaf etmektedir. İki ülke arasında savunma sanayi konusunda işbirliğinin geliştirilmesi kapsamında karşılıklı olarak Savunma Sanayi İşbirliği toplantıları yapılmaktadır. Yine de dost ve kardeş iki ülke arasında savunma sanayi alanında mevcut olan iş birliği faaliyetleri henüz istenilen seviyede değildir. Türk firmalarının, Azərbaycan savunma sanayinde arzu ettiği yeri bulamayışında elbette kendi hatalarının da payı bulunmaktadır. Bazı Türk firmalarının yüzde - yüz Türkiye üretimi adı altında başka ülke ürünlerini daha pahalıya satmaya çalışarak Türk firmalarına beslenen ümitleri boşa çıkardığını, şimdiye kadar çok sayıda Türk firmasının sözleşme yükümlülüklerini

yerine getiremediği ve sorumsuz tavırları nedeniyle Azerbaycan'ın ilgili kurumları tarafından Türkiye'nin Savunma Sanayi Müsteşarlığı'na şikâyet edildikleri, Azerbaycan'ın askeri kurumlarının bu yüzden ASELSAN, OTOKAR, ROKETSAN, MKE gibi (SSM Çatısı altındaki büyük) firmalarla çalışmaya daha çok özen gösterdikleri haber konusu olmuştur [87].

Batılı Ülkelerin Ermenistan'ın menfaatlerini düşünerek Azerbaycan'a silah satışına yanaşmamaları ve engel olmaları nedeniyle silah tedarikçisi olarak daha çok eski Doğu Bloğu ülkelerini tercih eden Azerbaycan'a silah ihracında ilk sırada hep RF yer almıştır. RF ile birlikte Beyaz Rusya ve Ukrayna da ciddi oranlarda Azerbaycan'a silah/savunma sistemleri satmıştır. RF'nin Ukrayna'ya müdahalesi sonrasında savunma sanayi satışlarında Ukrayna'dan doğan boşluğu da yine RF doldurmuştur. RF'nin, Azerbaycan'a silah satışı artarak devam etmektedir [88]. Azerbaycan bölgede yaşanan siyasi-askeri gelişmeler, izlediği denge politikası ve Batının uyguladığı silah ambargoları nedeniyle RF ile savunma sanayi alanındaki zorunlu işbirliğine devam etmektedir. Hâlihazırda mevcut silah sistemlerinin ve ordu teçhizatının büyük bölümünün Rus/Doğu bloğu ülkeleri menşeli olması, Azerbaycan'ı yedek parça tedariki, bakım ve servis ihtiyacı, kullanıcı ve bakım eğitimi, güncelleme, modernizasyon ve yeni alımlarda da yine bu ülkelerle işbirliğine öncelik vermeye zorlamaktadır. Ukrayna'ya müdahalesi nedeniyle Batının ekonomik yaptırımlarına maruz kalan ve Batının bu hamleleriyle petrol fiyatlarını düşürmesi sonucunda ekonomisi ciddi bir şekilde sarsılan ve devalüasyona giden RF'nin, kendisi için iyi bir silah pazarı olan Azerbaycan'dan mevcut durumda vazgeçmesi mümkün görülmemektedir. Bilakis, Azerbaycan'a olan satışlarını artırmıştır. Geçmişte istese de Türkiye'den tank, top, uçak, helikopter, hava savunma ve füze sistemleri gibi ana muharebe sistemlerini Türkiye üretmediği için bu ülkeden alamayan Azerbaycan, Türkiye'nin son yıllarda yerli üretimde atağa geçerek önemli silah sistemlerini üretmeyi başararak kendine güvenilir, alternatif bir tedarikçi bulmuştur. Azerbaycan'ın Türkiye ile savunma sanayi ilişkilerini (RF'den fırsat buldukça) geliştirebileceği elverişli bir zemin oluşmaya başlamıştır.

Türkiye, Azərbaycan ilə savunma sənayi alanında kurmaya çalışdığı ilişkiyi sıradan bir ithalat-ihracat denkleminde deęerlendirmemektedir. Bu alanda stratejik bir iş birlięini gerçək anlamıyla tesis etmək; teknoloji transferine tamamen açıq, üretim yeteneklerinin tümüyle paylaşıldığı bir modelin iki ülke arasında hayata geçirilmesi ile gerçəkleşebilir. Bu hedef doğrultusunda ülkelerimiz arasında ortak ihtiyaçları tanımlayarak Taktik Saha Muhabere Sistemi (TASMUS) Projesi, Hava Kuvvetleri Komuta Kontrol Sistemi, Elektronik Harp Sistemi ve zırhlı araçlar gibi belirli projelere yoğunlaşıp, ürün geliştirme veya tedariki yoluna gidilmesi hedeflenmelidir. Azərbaycan ve Türkiye'nin, savunma sənayi ilişkilerini daha ileri bir seviyeye taşınması amacıyla geniş bir spektrumda projeler hayata geçirilebilir. Tersane ve gemi bakım-onarım alanından insansız hava araçlarına; bakım onarım kabiliyetlerinden optik / elektro-optik malzemelere kadar çok geniş bir alanda iş birlięi imkânı bulunmaktadır. [77]. Savunma sənayi alanında, Türkiye'de modern bir savunma sənayi alt yapısı oluşturulması konusunda önemli mesafe kat edilmiştir. Azərbaycan'ın da savunma sənayini geliştirme çalışmaları yakından takip edilmektedir. Teknoloji transferi ile ortak üretim modelinde her iki ülkenin savunma sənayi ihtiyaçlarının ortaklaşa karşılanabileceęi ve iş birlięinin arzu edilen seviyeye ulaşabileceęi deęerlendirilmektedir. [89]

Son dönemde savunma sənayi alanında yerli üretimde başarılı gelişmelere imza atan Türkiye, Azərbaycan'ın silahlanmada tercih edebileceęi cazip adaylardan biri haline gelmiştir. Türkiye'de son yıllarda modern bir savunma sənayi alt yapısı oluşturulmuştur. Bu çerçevede havacılık, zırhlı araç, savunma elektronięi, roket sistemleri ve genel silah sənayi alanlarında en son teknolojiye sahip NATO standartlarında sistemler üretilmektedir. Bu kapsamda; ASK ile TSK'nın ortak ihtiyaçlarının müşterek tedariki dâhil her türlü iş birlięine gidilmesi uygun olacaktır.

Azerbaycan ve Türkiye, her ikisi de yerli üretime ağırlık vererek, dışa bağımlılıęı azaltmaya, alternatif ve satışta problem çıkartmayacak güvenilir ülke sayısını artırmada birlikte çalışma iradelerini beyan etmişlerdir. Bu birliktelik halkasına Gürcistan'ın da dâhil edilmesi gerektięi Gürcistan Savunma Bakanı tarafından ifade edilmiştir. Gürcistan Savunma Bakanı İrakli Alasaniya, Eurasianet'e 3 Ağustos günü verdiği

röportajda “Gürcistan’la Azərbaycan benzer təhditlər və zorluklarla qarşı qarşıya və ölkələrimizin öncelikləri də benzerlik arz ediyir. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının və mevcut stratejik projelerin güvenliğini sağlamamız gerekiyor. İşte tam da bu sebepten dolayı savunma alanındaki işbirliğinin ortak bölgesel projelerin güvenliği açısından da olumlu sonuçlar doğuracağını düşünüyorum” diyerek Azərbaycan, Gürcistan ve Türkiye’nin savunma sanayi alanında üçlü işbirliği formatı geliştirmesi gerektiğini söylemiş ve ortak projelerin gerçekleştirilmesi için Azərbaycan ve Türkiye’nin savunma sanayi şirketleri ve işletmeleri ile görüşmeler yapacaklarını açıklamıştır [90].

Askeri alanda yorum ve haber yapanların dile getirdiği bir husus da iki ülke arasındaki savunma sanayinin işbirliğinin diğer ülkelere bağımlı kalmadan geliştirilmesidir. Azərbaycan ve Türkiye’nin başka devletlerden bağımsız olarak silah sanayisini geliştirmek için gerekli sermayeye ve nitelikli iş gücüne sahip olduğu, tarafların bu alanda işbirliğinin sadece hukuki ve teknik altyapısını hazırlamalarının gerektiği, askeri endüstride başka devletlere bağımlı olmanın iki ülke arasında askeri alandaki işbirliğinin geliştirilmesi önünde ciddi bir engel oluşturduğu ifade edilmektedir [91]. Türkiye’nin Azərbaycan’a "Fırtına T-155" topu satmak isterken, Almanya’nın bu topun motorunu üreten MTU şirketinin Dağlık Karabağ çatışmasına dayanarak, satışa engel olması da örnek olarak gösterilmektedir. Her iki ülkenin askeri endüstrisinin bağımsız olması, esas parçaların Azərbaycan veya Türkiye’de üretilmesi her açıdan avantaj sağlayacaktır. Tarafların ortak ürettikleri silahların kalitesi dünya standartlarına uygun olması halinde de silah ticaretinde konumlarını güçlendirerek, üretilen silahların maliyetini de önemli ölçüde azaltmak mümkün olabilecektir [92].

Savunma sanayi alanında işbirliği yapılması, benzer silah sistemleri ve teçhizatın kullanılmasına imkan vermesi sebebiyle dolaylı olarak karşılıklı çalışabilirliğe ve doğal bir entegrasyon yaşanmasına da hizmet etmektedir. Aynı cins silah sistem ve cihazları kullanan orduların müşterekliği sağlaması da kolaylaşmaktadır. Satın alınan veya ortak üretilen silah ve sistemlerin bakımı ve idamesi de işbirliği alanlarını genişletmekte, işbirliğinin sürekliliğini sağlamakta, sistemlerinin işletilmesine, eğitimi ve bakımına yönelik düzenlenen kurs ve eğitim vb.

faaliyyətlər də işbirliyini və qarşılıqlı bağımlılığı da artırmaktadır. Bu nədənle savunma sənaye alanında ortaklıq, uzun vadeli işbirliyi və birlikliyə imkân verməsi kimi ikincil sonuçları olan önəmli bir işbirliyi alanı olaraq iyi dəyərləndirilməlidir. Özellikle muhabərə sistemlərinin ortaklığı, terminoloji birliyi sağlanması yanı sıra milli kripto sistemlərinin kullanılarak güvənin tesis edilmesi bakımından da son dərəcə önəm arz etməkdədir. Bu nədənle Türkiyə'nin Kıbrıs Hərəkatından alınan dərslər sonucunda kurduğı ve büyük bir atılım yaparak elektronik sahada söz sahibi halinə gəldiğı ASELSAN ilə muhabərə alanında işbirliyi kimi MSB SSM çatısı altındaki kendini ispatlamış Savunma Sənaye firmaları ilə işbirliyinə gidilmesi, Azərbaycan-Türkiyə askeri ilişkilerindeki payın diğər ölkə aleyhlerine artmasına imkân verəcək, iki ölkənin dıřa bağımlılığını azaltacak ve yüzlerini birbirlerine daha çok çevirmələrini sağlayacaktır. Azərbaycan'ın izlediğı dengenə siyaseti gereğı RF'den hər silah alımı, bir yandan bu ölkəyi geçici olarak memnun etməyə və muhtemel təhditlərini savuşturmaya hizmet edərkən diğər yandan uzun vadede yine bu ölkəyə daha bağımlı hale getirməkdədir. Bu kısır döngüden kurtulmak və kuzuyu kurda emanet etməmə açısından savunma sənaye alanı mümkün olduğunca dengenə siyaseti için kullanılan bir araç olmaktan uzak tutulmalıdır.

Ayrıca savunma sənaye alanında işbirliyinin sağlam bir hukuki zemine oturtulabilmesi için 2000 yılında AMN ilə MSB arasında imzalanan ancak Azərbaycan tarafından onaylanmamış olan Savunma Sənaye İşbirliyi Anlaşmasının, 2005 yılında kurulan Azərbaycan Savunma Sənaye Bakanlığını da içine alacak şekilde yeniden ele alınarak imzalanması da yararlı olacaktır.

Netice

Azərbaycan-Türkiyə savunma sənaye işbirliyi, hənüz arzu edilən seviyədə değildir. Savunma sənaye alanında, Türkiyə'də modern bir savunma sənaye alt yapısı oluşturulması konusunda önəmli məsafələr kat edilmiştir. Azərbaycan, Türkiyə'nin son yıllarda yerli üretimde atığa geçerek önəmli silah sistemlərini üretmeyi başarmasıyla kendine güvənir, alternatif bir tedarikçi bulmuş, Türkiyə ilə savunma sənaye ilişkilerini geliştirebileceğı elverişli bir zemin oluşmaya başlamıştır. Her iki ölkənin “teknoloji transferi ilə ortak üretim ve Ar-Ge” modelinde

savunma sənayi ihtiyaclarını ortaklaşa qarşılayaraq dıřa bağımlılığı azaltması, iki ölkə arasında askeri işbirliğı faaliyyətlərin sağılam bir zəminde və uzun soluklu olaraq yürütölmesine imkân sağılaması, ortak- yerli üretilim silah sistemlərinin kullanılmasıyla müştəreklik və entegrasyonun sağılanmasına xizmet etməsi bakımından həyatı önəm arz etməkdədir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

- 1.Dünya Bülteni Haber Merkezi, “Azerbaycan adım adım savaşıa hazırlanıyır: Siyasilərin Dağılık Karabağı konusundaki söylemləri və artan askeri harcamalar Bakü'nün savaş seçeneğini ciddi ciddi düşündüğünü gösteriyir”, 17.05.2012, <http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&Article ID=210225>
- 2.Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi İnternet Tanıtım Sayfası, “Ordu kuruculuğı”, 31.10.2014, http://www.azerbaijans.com/content_1690_tr.html
- 3.APA Haber Ajansı, “Azerbaycan Avropada ikinci ən böyük silah idxalçısıdır”, 19.03.2014, <http://az.apa.az/news/336050>;
- APA Haber Ajansı, “Azerbaycan bu ilin 3 ayı ərzində Cənubi Afrika Respublikasından 13 milyon dollarlıq silah alıb”, 20.08.2013, <http://az.apa.az/news/310443>
- 4.MUSAYEV, Yahya, “Harbi-Tekniki Sahada Azerbaycan-Türkiye Emektaşlığı (1991-2011)”, Azerbaycan-Türkiye Alakaları Son 20 Yılda: Uğurlar və İmkânlar (Makaleler Toplusu), SAM və ATİB Neşriyatı, Bakü 2011, sayfa 125-129
- 5.Savunma Sənayi Gündəmi Dergisi, “Azerbaycan Ziyareti (05-11 Temmuz)”, Ekim 2008, s.79, <http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/kurumsal/SSM%20Dergisi/2008-10-ssm-dergi.pdf>
- 6.Ayna Gazetesi, “Azerbaycan İranla Müştərek Harbi Sənayi Merkezi Yaratmak İsteyir”, 07.12.2006
- 7.Azerbaycan Adalet Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, “Azərbaycan-Türkiyə Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialog İclasının keçirilməsinə dair Vəzifə Təlimatının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, http://e-qanun.az/alpidata/framework/data/12/f_12990.htm, (Erişim Tarihi: 15.04.2015)
- 8.APA Haber Ajansı, “Bakü'de düzenlenen Azerbaycan-Türkiye Yüksek Düzeyli Askeri Diyalog (YEDAD) toplantısı sona erdi, toplantı sonuç protokolü imzalandı”, 20.12.2013
- 9.Mehmet Fatih OZTARSU, “Türkiye ve Azerbaycan Stratejik Ortaklığına Giden Yol”, 29 Mayıs 2011, <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/kafkaslar/3514-turkiye-ve-azerbaycan-stratejik-ortakligina-giden-yol-.html>, (Erişim Tarihi: 15.03.2015)
- 10.Hürriyet Gazetesi, “Aselsan Azerbaycan'a manga telsizi satacak”, 27.05.2008, <http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/hizli/basin/icbasin/Sayfalar/20080527.aspx>
- 11.Savunma Sənayi Müştəşarlığı, “Azerbaycan Resmi Ziyareti (06-11.07.2008)” http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/hizli/duyurular/etkinlikler/ziyaretler/arsiv/2008/Sayfalar/Aze_rRes_Ziy.aspx,
- 12.Savunma Sənayi Müştəşarlığı, <http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/hizli/duyurular/etkinlikler/fuarlar/arsiv/2008/Sayfalar/IDEASFUARI.aspx>
- 13.Savunma Sənayi Gündəmi Dergisi, 2009/1, sayı 7, s.80 <http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/kurumsal/SSM%20Dergisi/2009-1-ssm-dergi.pdf>

- 14.Ekspress Gazetesi, “Azerbaycan İle Türkiye Ortak Otomatik Bomba Atarlar Üretecekler”, 06.11. 2010
- 15.Halk Cephesi Gazetesi, “Azerbaycan İle Türkiye, Savunma Sanayii Alanındaki İşbirliğini Geliştiriyor”, 20.08.2010,
- 16.APA Haber Ajansı, “Azerbaycan'ın Türkiye'ye sipariş verdiği T-155 «Fırtına» kundağı motorlu obüslerin önümüzdeki yıl gönderilmesine başlanacak”, 09.12.2013
- Azatlık Gazetesi, “Azerbaycan ile Almanya arasında "Fırtına" skandalı”, 15 Ekim 2011
- 17.Savunma Sanayii Gündemi Dergisi, “Savunma Sanayinde Pasifik Seferberliği”,2011/2, Sayı 15,s.75,http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/kurumsal/SSM%20Dergisi/SSM_15.pdf,(28.05.2012
- Yeni Müsavat Gazetesi, “Türkiye Azerbaycan’a Füze Satacak”, 24 Ocak 2011;
- Bakü-1news.com.tr, 18.04.2011, http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/201104180353185_44.html
- 18.525. Gazete, “Azerbaycan, Türkiye İle Beraber Askeri Ürünler Üretecek”, 04.12. 2010
- 19.Bakü-1news.com.tr, “Azerbaycan'ın Sipariş Ettiği Zırhlı Araçların Teslimi Sona Erdi”, 02.07.2011
- 20.Savunma Sanayii Gündemi Dergisi, 2010/3 sayı 13, http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/kurumsal/SSM%20Dergisi/SSM_13_2010.pdf
- 21.Yeni Azerbaycan Gazetesi, “Azerbaycan İle Türkiye Arasındaki İlişkiler Tüm Alanlarda, Aynı Zamanda Savunma Alanında Başarılı Bir Şekilde Gelişiyor”, 03.11.2010
- 22.Milaz.info, “Azerbaycan-Türkiye askeri işbirliği güçleniyor”, 04.11.2010
- 23.Üç Nokta Gazetesi, “Türkiye, Azerbaycan'ın Bölgedeki Tek Stratejik Ortağı”, 04.11.2010
- 24.Halk Cephesi Gazetesi, “Azerbaycan Savunma Sanayi Bakanlığı'nda Vecdi Gönül'le Görüşme”, 04.11.2010
- 25.Milaz.info, 04.11.2010
- 26.Savunma Sanayii Gündemi Dergisi, “Roketsan-Azerbaycan Sav. San. Bakanlığı Ortak Üretim Protokolü”, 2011/1 sayı 14, s.60, http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/kurumsal/SSM%20Dergisi/SSM_14.pdf,
- 27.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Azerbaycan ve Türkiye arasında askeri alanda işbirliği ile ilgili iki anlaşma imzalandı”, 11.05.2011
- 28.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Azerbaycan 60 adet pilotsuz uçak üretecek”, 11.05.2011
- 29.Ekspress Gazetesi, “Azerbaycan'ın Snayper Tüfengleri Türkiye Ordusunda”, 13.05.2011
- 30.Milaz.info, 18.12.2010
- 31.Milaz.info, 21.12.2010
- 32.Türkiye Gazetesi, “Savunma Sanayinde Pasifik Seferberliği”, 05.02.2011
- 33.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Azerbaycanlı Bakan Türkiye'ye gitti”, 09.05.2011
- 34.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Azerbaycan-Türkiye askeri işbirliği dorukta!”, 10.05.2011
- 35.APA, “Azerbaycan Türkiye'den Topçu İleri Gözetleyici Simülatörünü satın alma yolunda”, 17.06.2014;
- milaz.info, “Azerbaycan Türkiye'nin «Havelsan» şirketine simulyator alar”, 23.09.2010
- 36.Aslanlı, Araz, “Türkiye-Azerbaycan Askeri İlişkileri-4”, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110429041119344.html> (16.05.2012)
- 37.AzeriDefence, “Azerbaycan tesisinde ASELSAN lisansı ile optik sistem imalatına başlanmıştır”, 26.05.2012
- 38.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Savunma Sanayii Bakanlığı 2013 faaliyet planını hazırladı”, 15.09.2012

- 39.azeridefence.com, “Azerbaycan`da daha bir keskin nişancı tüfəği kullanıma çıkacak. Yeni tüfəğin ismi “Mübariz””, 05.11.2012
- 40.Lent.az, “Azerbaycan Ordusuna yeni üniforma”, 25.12.2012
- 41.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Türkiye-Azerbaycan Savunma Sanayi İşbirliği Toplantısı”, 22.01.2013
- 42.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Azerbaycan-Türkiye savunma sanayii işbirliği görüşüldü”, 04.02.2013;
APA Haber Ajansı, Türkiye'nin Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu heyeti Azerbaycan'da”, 05.02.2013
- 43.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Savunma Bakanı Abiyev Türkiye'ye gitti”, 18.02.2013;
BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Türkiye Cumhurbaşkanı Gül, Bakan Abiyev'i Kabul Etti”, 19.02.2013;
BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Başbakan Erdoğan, Savunma Bakanı Abiyev'i Kabul Etti” 20.02.2013
- 44.SalamNews, “Azerbaycan ve Türkiye Savunma Bakanları Ankara'da Mutabakat Zaptı İmzaladı”, 18.02.2013
- 45.APA Haber Ajansı, “Türkiye Savunma Sanayi Müsteşarı: Türkiye ve Azerbaycan'ın savunma alanında işbirliğini genişletecek”, 18.02.2013
- 46.AzeriDefence.com, “Azerbaycan TAI`nin hava araçları ile ilgileniyor”, 20.02.2013
- 47.Savunma Sanayi Müsteşarlığı, “Türkiye-Azerbaycan Savunma Sanayii İşbirliği Anlaşması (8.5.2013)”,http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/hizli/duyurular/etkinlikler/torenler/arsiv/2013/Sayfalar/20130508_Azerbaycan.aspx,
- 48.APA Haber Ajansı, “Azərbaycan və Türkiyə müdafiə sənayesi qurumları arasında əməkdaşlıq protokolu imzalanıb”, 8 Mayıs 2013, <http://az.apa.az/news/298196>
- 49.SalamNews, “Azerbaycan Savunma ve Savunma Sanayisi Bakanı Türkiye'de”, 06.05.2013
- 50.APA, “İstanbulda İDEF-2013 beynəlxalq müdafiə sərgisinin rəsmi açılış mərasimi keçirilib”, 07.05.2013
- 51.AzeriDefence, “İDEF -2013 - Azərbaycanın qürurlu nümayiş”, 07.05.2013
- 52.Trend.az, “Azerbaycan yeni model mobil sahra hastanelerinin alınması ile ilgili Türkiye'nin "Turmaks" şirketi ile görüşmeler yapıyor”, 13.10.2014;
AzeriDefence.com, “Türk Firmadan Bakü'ye Mobil Hastane”, 01.07.2013
- 53.APA Haber Ajansı, “Azerbaycan ve Türkiye ortak silah üretimini genişletiyor”, 27.07.2013
- 54.AzeriDefence.com, “Cumhurbaşkanı Aliyev, Türk Havacılık ve Uzay Sanayi Şirketini ziyaret etti”, 13.11.2013
- 55.APA, “Azerbaycan Türkiye'nin T-129 ATAK helikopterleri ile yakından ilgileniyor”, 18.11.2013
- 56.Avrupa.info, “Azerbaycan ile Türkiye arasında 60 adet T129 helikopteri anlaşması”, 14.11.2013
- 57.Kokpit.aero, “Mızrak tanksavar füzeleri Azerbaycan'da test edildi”, 19.02.2014
- 58.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Azerbaycan'la Türkiye arasında askeri ve askeri-teknik işbirliği konuları görüşüldü”, 06.02.2014
- 59.Anadolu Ajansı, “Türk Savunma Sanayi Azerbaycan'da Ürünlerini Tanıttı”, 05.02.2014
- 60.APA, “Türkiye'nin ATAK helikopterleri Bakü'deki fuarda sergilenecek”, 25.04.2014
- 61.AzeriDefence.com, “Devlet Seferberlik ve Askere Alma Hizmeti "Otokar" otobüsleri aldı”, 11.02.2014

- 62.APA, “Türkiye’nin STM Savunma Teknolojileri Mühendislik ve Ticaret A.Ş. şirketi Azərbaycan tərəfi ilə askeri tersane kurulması və gəmi inşası konularını görüşüyor”, 04.06.2014;
- APA, “Türkiye, Deniz Kuvvetlerinin modernizasyonu konusunda Azərbaycan’a yardımcı olacaq” 25.02.2014
- 63.APA, “Azərbaycan Türkiyə'dən zırhlı bot aldı”, 06.03.2014
- 64.APA, “Türk «TEKSAV» şirketi Azərbaycan Devlet Serhat Hizmeti Akademisi için modern atış poligonu tesisi inşa ediyor”, 26.05.2014
- 65.Azeridefence.com, “Azərbaycan'da ilk kez düzenlenen Uluslararası Savunma Sanayi Fuarı (ADEX 2014) kapılarını ziyaretçilerine açtı”, 11.09.2014
- 66.Kokpit.aero, 16.09.2014
- 67.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Azərbaycan Türkiyə'den yeni askeri araçlar satın almak istiyor” 17.02.2014
- 68.<http://www.roketsan.com.tr/roketsanin-kasirgasi-region-plus-dergisinde/>
- 69.APA, 16.09.2014
- 70.AzeriDefence.com, 17.09.2014
- 71.APA, “Türkiye Savunma Bakanı İsmet Yılmaz, Bakü Expo Center'da, Savunma Sanayi Bakanı Yaver Cemalov ve Savunma Bakanı Zakir Hasanov'la görüştü”, 11.09.2014
- 72.Bugun.com.tr, “Bursa Teknik Üniversitesi 2014-2015 Akademik yılı açılış törenine katılan Türk Savunma Sanayi Müsteşarı İsmail Demir konuşmasında...” 24.10.2014
- 73.APA, “Bakü'de 1. Azərbaycan Uluslararası Savunma Sanayi Fuarı (ADEX-2014) kapsamında "Günümüzdeki Savaş Ortamı ve Güvenlik Zorlukları" konferansı düzenlendi” 12.09. 2014
- 74.Ekspress, Yeni Müsavat ve Azadlıq Gazeteleri, “Azərbaycan Savunma Bakanı Zakir Hasanov, Türkiyə Milli Savunma Bakan Yardımcısı Hasan Kemal Yardımcı'yı kabul etti.”, 12.12.2014
- 75.AzeriDefence.com, “Savunma sanayimizden ihracat hamlesi: Türk Ordusu Azərbaycan silahını seçti”, 26.02.2015
- 76.Azertag.az, 06.05.2015
- 77.Trend.az, “Türkiyənin müdafiə naziri: Təmas xəttindəki son hadisələr bir daha Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dərhal nizamlanmasının vacibliyini göstərir (MÜSAHİBƏ)”, 28.07.2015, <http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2420000.html>
- 78.AzeriDefence “ADEX-2014” Özel Sayısı
- 79.Reporter.az, “Azərbaycan, ATAK helikopteri ilə ilgileniyor”, 26.01.2015
- 80.İnternethaber.com, “Yanıbaşımızda Büyüyen Ortaklık: İsrail ve Azərbaycan”, 24.11.2014 <http://www.internethaber.com/yanibasimizda-buyuyen-ortaklik-israil-ve-azerbaycan-1227701y.htm>
- 81.APA Haber Ajansı, “Hesabat: "Soyuq müharibə"dən sonra dünyada silah ticarəti 2014-cü ildə pik həddə çatıb”, 05.01.2015, <http://az.apa.az/news/368003>
- 82.APA Haber Ajansı, “Azərbaycanda 2015-ci il üçün hərbi sahəyə 4,2 milyard dollar vəsait ayrılıb”, 23.12.2014, <http://az.apa.az/news/366943>
- 83.Report.az, “Azərbaycan Türkiyə'dən savunma ve havacılık ürünleri alanlar sırasında ilk beşte”, 09.01.2015
- 84.Trend.az, “Azərbaycan'ın son dönemde Rusya'dan aldığı askeri sistemler açıklandı” 17.04.2014
- 85.Azadliq.org, “Askeri Denge – 2014” Raporu Yayınlandı”, 06.02.2014

- 86.AzeriDefence.com, “Azerbaycan, hava araçlarının modernizasyonu için Güney Afrikalı şirket ile ortaklığa gitti”, 31.07.2015
- 87.AzeriDefence.com, “Bazı Türk firmalarının sorumsuzluğu Azerbaycan-Türkiye askeri ilişkilerini olumsuz etkiliyor”, 25.12.2013
- 88.Anspress.com, “Uralvaqon zavod”: Azerbaycan Rusya'dan sipariş ettiği 100 adet T-90S tankının tamamını teslim aldı”, 19.06.2015;
- 89.Trend.az, “Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar: ‘Türkiye, ulusal güvenliğine yönelik tehdidi bertaraf etmek için gerekli tedbirleri alacak’”(Özel Röportaj), 06.10.2015, <http://tr.trend.az/news/politics/2440611.html>
- 90.BAKÜ-1NEWS.COM.TR, “Gürcü Bakan: Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye savunma sanayi alanında işbirliği yapmalı”, 03.08.2013
- 91.Halk Cephesi Gazetesi, “Azerbaycan-Türkiye askeri işbirliği geliştirilmeli”, 07.01.2014
- 92.CABBARLI, Hatem, “Azerbaycan ve Türkiye'nin Askeri İşbirliği ve Güvenlik Politikası”, 17.12.2013, <http://newtimes.az/tr/views/2341>

А.Юдже

СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА С ТУРЦИЕЙ В СФЕРЕ ВОЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-2015)

РЕЗЮМЕ

После обретения Азербайджаном своей независимости, в связи началом строительства национальной армии с целью модернизации вооружения возникла необходимость создания военной промышленности. В этой сфере Азербайджан, наряду с другими странами, стал тесно сотрудничать с Турцией. В этой статье в хронологической последовательности рассматриваются основные этапы сотрудничества Азербайджана и Турции в военной промышленности и отмечаются перспективы сотрудничества между двумя странами в будущем.

A.Yuce

AZERBAIJAN'S COOPERATION WITH TURKEY IN THE FIELD OF MILITARY INDUSTRY IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE (1991-2015)

SUMMARY

After Azerbaijan gained its independence, and therefore the start of construction of the national army for the purpose of modernization of arms was necessary to create a war industry. In this regard, Azerbaijan, along with other countries, began to work closely with Turkey. In this article, the chronological sequence of the basic steps of cooperation between Azerbaijan and Turkey in the defense industry and highlights the prospects of cooperation between the two countries in the future.

XX ƏSRİN SONLARINDA AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN SSR-dən DEPORTASIYASI

Leyla ƏLƏKBƏROVA

Açar sözlər: Azərbaycan, deportasiya, Ermənistan, hökumət, hadisə, rayon, cinayət.

Ключевые слова: Азербайджан, депортация, Армения, правительство, происшествие, район, преступление.

Keywords: Azerbaijan, deportation, Armenia, government, event, district, crime.

İrəvan quberniyası və Ermənistan Respublikası ərazisində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti iki əsrlik bir dövrü əhatə etmişdir. Bu siyasətin həyata keçirilməsində məqsəd Qərbi Azərbaycan ərazisində “türksüz Ermənistan” yaratmaq idi. XX əsrin sonlarında ermənilər bu məqsədlərinə nail oldular.

1987-ci ildən başlanan azərbaycanlıların Ermənistandan sıxışdırılma prosesi erməni daşnaklarını razı salmırdı. 1988-ci ilin fevralından etibarən bu proses gücləndirilməyə başladı.

1988-ci il yanvarın 25-də, fevralın 18 və 23-də, azərbaycanlı qaçqınların növbəti qrupu Azərbaycana gəldi və onların sayı 4 min nəfərə çatdı. Bu hələ ki, münaqişənin «qeyri aşkar» dövrü olduğundan həmin vaxt azərbaycanlılara qarşı taktikada müvafiq hədə-qorxu, döymə, şantaj tətbiq olunurdu. Lakin bu hələ kütləvi hal almamışdı, buna görə də rəqəm o qədər də böyük deyildi. Sumqayıt hadisələrindən dərhal sonra vəziyyət nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişdi. İndi silah da işə salınmışdı. Artıq martın 10-da Yerevandan cənubda dörd azərbaycanlı (Mehmandar kəndinin sakinləri) öldürülmüşdü. Milis onların qohumlarını inandırmağa çalışırdı ki, bədbəxt hadisə baş vermişdir. Martın 25-də Ararat rayonunda odlu silah tətbiq edilməklə azərbaycanlıların Vedi, Şirazlı, Xalça və Şidli kəndlərinə basqın edilmiş, bir nəfər öldürülmüş, onlarla adam yaralanmış, 100-dək ev yandırılıb viran edilmişdir. Mayın 11, 18 və 23-də bu və Yerevan yaxınlığındakı digər kəndlərə növbəti basqınlar edilmişdir.

Şirazlı kəndinin sakinləri (880 nəfər) dözməyib Sovet-Türkiyə sərhədinə qaçıb, dörd ay Araz çayı sahilində, açıq səma altında yaşamışdılar [5].

1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi və SSRİ Ali Sovetinə müraciət etdi ki, buna razılıq versin. Azərbaycan SSR Ali Soveti iyunun 17-də bu qanunsuz tələbi rədd etdikdən sonra Ermənistandakı azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Çünki Ermənistanda yaşayan bütün azərbaycanlılara bildiri lmişdi ki, əgər Azərbaycan parlamenti müraciəti qəbul etməsə, onda azərbaycanlılara divan tutacaqlar.

22 min azərbaycanlının yaşadığı Zəngibasar rayonu erməni daşnaklarını bərk narahat edirdi. İyunun 17-20-də İrəvandakı teatr meydanında «Nəyin başhasına olursa-olsun türkləri Masisdən təmizləməli» şüarını irəli sürmüş ermənilər Zəngibasar rayonunun mərkəzinə və rayonun Zəngilər, Zəhmət, Dəmirçi, Dostluq, Nizami, Sarvanlar kəndlərinə silahlı basqınlar edərək azərbaycanlılara qanlı divan tutaraq zorla evlərindən çıxardılar. On minlərlə azərbaycanlı Sovet-Türkiyə sərhədinə toplaşaraq orda gecələdilər. Həmin vaxt Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan nümayəndə heyəti Zəngibasara gəlmişdi. Sərhədə sığınanlar bir neçə dəfə elçi göndərüb xahiş etdilər ki, Bakıdan gələnlər onlarla görüşsünlər. Rayon xəstəxanaları qəbul etmədiyinə görə ağır yaralanan azərbaycanlıları sərhəd zolağına gətirilmişdilər. Lakin Azərbaycandan gələn nümayəndələr yalnız erməni rəhbərlərinin müşayiəti ilə onlar hansı yərə desələr ora da baş çəkməklə öz vəzifələrini bitmiş hesab edirdilər. Bir-birimizə olan bu münasibəti ermənilər də görüb daha da azğınlaşdılar [5].

12 iyulda DQMV Xalq Deputatları Sovetinin Sessiyası Muxtar Vilayətin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Həmin gün axşam Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti Vilayət sessiyasının qeyri-qanuni qərarını ləğv etdi. İyulun 18-də isə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin iclasında Ermənistan və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağ haqqında qərarı barədə məsələ müzakirə edildi. İclasda sərhədlərin və konstitusiyaya əsasında müəyyənləşdirilmiş milli ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsi yolverilməz hesab edildi. Ermənilər

bundan sonra Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı daha sərt mövqe tutdular.

1988-ci il noyabrın ortalarında Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqın pənah gətirmişdi. Noyabrın 17-də Bakıda «Azadlıq meydanında» keçirilən mitinq zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyət verilməsi tələbi ilə qətnamə qəbul edilmişdi. Erməni televiziyası həmin gün mitinqdən reportajlar göstərərək, qətnamənin tələblərini dəfələrlə efirdə səsləndirmişdi.

Bu tələblərdən narahat olan Ermənistan rəhbərliyi Ali Sovet sessiyasının noyabrın 22-də keçirildiyi Opera teatrının binasına mitinq iştirakçılarının hücumundan sonra sessiyanın gedişini dayandıraraq, onların tələbi ilə deputatları, rayon rəhbərliyini yerlərdə «qayda-qanunu bərpa etməyə» göndərdilər. Əslində isə onlara tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində, yəni noyabrın 28-dək Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyasını həyata keçirsinlər [5].

Noyabrın 24-də Kalinino rayonunda erməni quldurları azərbaycanlılar yaşayan yerlərə hücum edirlər. Evlər qarət olunub yandırılır. Xeyli azərbaycanlı ağır bədən xəsarəti alır. Noyamberyan, Sisyan, Qafan və digər rayonların kəndlərinə hücumlar güclənir. Noyabrın 26-da Kirovakan şəhər sakinlərindən ibarət erməni quldur dəstələri və «Qarabağ» komitəsinin fəalları azərbaycanlılar yaşayan Şaumyan kəndinə hücum edirlər. Vuruşma 2 gün davam edir. Odlu silah işlədilir, ölən və yaralananlar olur. Kuybişev kəndinə soxulan quldurlar azərbaycanlıların var-yoxunu talayır, müqavimət göstərənləri döyüb öldürürdülər. Qurark faciəsində, ümumiyyətlə, 70 nəfərdən artıq adam həlak olur, onların meyitləri təhqir edilir və yandırılır. Təkcə, Vartanıda 14 nəfər öldürülür.

Vartanı kəndi türk kəndi olsa da, ermənilərin buraya köçürülməsi nəticəsində azərbaycanlıların sayı azalmışdı. Ermənilər onlardan öz yurdlarını tərk etməyi tələb etdilər. Kənd sıx meşə və dağların əhatəsində yerləşdiyindən yeganə sığınacaq yeri də ora idi. Bütün yollar və keçidlər bağlanmışdı. Noyabrın 25-dən 26-na keçən gecə kəndə silahlı hücum başlandı. Əhali kəndin yuxarı hissəsindəki «Qala yeri» deyilən meşəyə çəkildi. Meşə atəşə tutuldu. Adamlar nə edəcəklərini bilmirdilər. Ya kəndə enib quldurlara təslim olmalı, ya da qarda, çovğunda 100 kilometr yolu qət edib, Azərbaycana yetişməli idilər. İkinci yolu seçərək 13-14 gün

qarlı dağları aşaraq yol qət etdilər. Yolda donan və çovğuna düşənlər oldu, şikəstləri isə Azərbaycana yetişər-yetişməz ölüm haqladı.

İskəndərov Mehralının və onun ailəsinin başına gələnlər isə daha faciəli idi. «Qonşusunun» yalan vədinə aldanan Mehralı kənddən çıxmır. «Dostu» isə onun üstünə 50 yaraqlı göndərir. Mehralını ağaca bağlayıb, arvadı Xanımın boğazına ip bağlayaraq kəndin içində gəzdirirlər. Oğlu hadisədən xəbər tutub tufənglə kəndə enir və atəş açır. Onu atəşə tuturlar, ata-ananın gözü qarşısında meyidini yandırırılar. Dözə bilməyən ana quduz ermənildərin əlindən çıxıb özünü çaya atır. Onu çaydan çıxarıb əzabla öldürürlər. Bütün bu məşəqqətə dözə bilməyən Mehralı isə gözlərini əbədi olaraq yummuşdu.

Süleyman Məmmədov qonşusu Mexaqın yalan vədinə aldanıb onun evində gecələmiş, «qardaşı» isə onu quldurlara təhvil verərək, «əzab-vermə» səhnəsindən həzz almışdı. Quldurlar maşın şinlərini yandırır Süleymanı diri-diri onun içinə atmışdılar.

Bu və bu kimi digər müthiş hadisələri Qafar Çaxmaqlının «Erməni xəyanətinin qurbanları» adlı məqaləsindəki erməni vəhşiliyinin nümunəsi kimi göstərmək olar [5].

Noyabrın 26-27-də Vartanlı kəndində 14 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüş və yandırılmışdır. Ümumiyyətlə, Quqark rayonunda ermənilərin törətdiyi qırğınlar nəticəsində 30-dan artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir.

1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında bir tərəfdən Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin əhalisi sıxışdırılır, kəndlilərə ərzaq göndərilir, elektrik xəttləri kəsilir və silahlı basqınlar edilir, digər tərəfdən kəndləri tərk edən ailələrə yolda divan tutulur, əmlakları qarət edilir, özləri isə qətlə yetirilirdilər. Ermənistanda milli zəmində baş verən cinayətlərin əksəriyyəti əsasən azərbaycanlı əhalinin öz yaşayış məntəqələrini tərk etməyə məcbur olduqları vaxt baş vermişdi. Quldurların əksəriyyəti milis forması geyərək özbaşına yoxlama-buraxılış məntəqələri yaratmışdılar. Onlar bütün maşınları saxlayır, sərnişinlərin sənədlərini yoxlayır və azərbaycanlı olduğunu müəyyən edən kimi onu maşından düşürür, əmlakını boşaldaraq qarət edir, özlərini isə vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər.

Əsas çıxış yollarını silahlı erməni quldurları ələ keçirdiyinə görə, Ermənistanın Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarının azərbaycanlı əhalisi maşınlarla deyil, qışın qarlı-boranlı günlərində dağlardan piyada aşaraq özlərini Azərbaycana çatdırmağa çalışmışdılar. Krasnoselo, Vardenis, Sisyan, Qafan, Gorus, Razdan, Əzizbəyov, Amasiya rayonlarından 48 nəfər dağları aşarkən borana düşüb həlak olmuşdular.

Vardenis (Basarkeçər) rayonunun Şişqaya kənd sakini Şahin Əliyev 1988-ci ilin dekabrında dağları aşarkən Gədəbəy rayonunun ərazisində borana düşmüş və donub ölmüşdü. Onun meyidi dörd aydan sonra dağlarda qarın altından tapılmışdı.

«Müvafiq sənədlər və şahidlərin verdikləri ifadələrə əsasən Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilmiş siyahıya əsasən, 1988-1990-cu illər ərzində Ermənistanda 216 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və ya millətlərarası münaqişə zəminində baş vermiş hadisələr nəticəsində həlak olmuşlar. Həmin siyahıya əsasən, 52 nəfər aldığı xəsarət nəticəsində ölmüş, 34 nəfər işgəncə ilə öldürülmüş, 20 nəfər odlu silahla qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yandırılmış, 8 nəfər maşınla vurulmuş, 9 nəfər yolda qəzaya uğradılmış, 7 nəfər həkim qəsdinə nəticəsində, 9 nəfər dəhşətli hisslərdən keçirdiyi infarkt nəticəsində ölmüş, 2 nəfər intihar etmiş, 1 nəfər asılmış, 2 nəfər maşın partladılması nəticəsində ölmüş, 1 nəfəri elektrik cərəyanı ilə, 1 nəfəri suda boğub öldürmüş, 6 nəfər itkin düşmüş, 20 nəfər xəstəxanadan yoxa çıxmış, 48 nəfər isə dağlarda borana düşüb həlak olmuşlar...

1988-ci il noyabr-dekabr aylarında Ermənistan ərazisində milli münasibətlərin kəskinləşməsi üzündən bir sıra rayonlarda qarət, yanğın və ictimai qayda qanuna zidd olan digər hallarla müşayiət olunan kütləvi ixtisaslar baş vermişdir... Bu hərəkətlər nəticəsində 21 nəfər öldürülmüş (20 azərbaycanlı və bir erməni), 4 nəfər sonradan ölümə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti almışdır...» [2. s.144-145].

Mərkəzi hökumətin havadarlığından istifadə edən ermənilər azərbaycanlıları zor gücünə dədə-baba torpaqlarından qovub çıxardılar. Keçmiş ittifaq orqanları azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasına seyrçi münasibət göstərdi. Yalnız azərbaycanlıların Ermənistandan qovulmasından sonra, yəni 1988-ci il dekabrın 6-da Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti «Vətəndaşların daimi yaşayış yerlərini məcburi tərk

etməsində Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in yerli orqanlarının ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərinin yolverilməz hərəkətləri haqqında» qərar qəbul edilmişdi.

Ən acınacaqlı və dəhşətli fakt onda idi ki, dekabrın 7-də Ermənistanda baş verən zəlzələdən sonra ermənilərin xilasına birinci yetişən Azərbaycan rəhbərliyi oldu. Bu xeyirxahlığın müqabilində isə ermənilər zəlzələ zonasına gəlmiş Qarbaçovdan Qarabağ probleminin onların xeyrinə həll edilməsini tələb etdilər.

«Azərbaycan hökumətinin ona pənah gətirmiş 200 minə yaxın qaçqının dərd-sərini bir kənara qoyub karvan-karvan Ermənistana göndərdiyi hər bir ləvazimat, pal-paltar dava-dərman dolu yük maşınları İncevandan geri qaytarıldı. Noyabrın 11-də Respublika Hərbi Komissarlığının və Milli Müdafiə Qərargahının səfərbər edib Leninakana göndərdiyi müxtəlif peşə sahibləri (69 sərnişin, 9 ekibaj) «İL-76» təyyarəsində Leninakan yaxınlığında qəzaya uğradıldı. Lakin həmin qəzanın səbəbini araşdırmaq üçün nə komissiya yaradıldı nə də ekspertlər tələb edildi. Ermənilər isə qəzadan möcüzə nəticəsində sağ qalmış Fəxrəddin Balayevi hər yerdə axtarmışdılar ki, yeganə şahid kimi aradan götürsünlər. Lakin hərbi həkimlər onu qospitalda, qadınlar yatan otaqda arakəsmənin arxasında gizlətmişdilər. Ermənistan rəhbərliyi isə təyyarə qəzasında həlak olanların ailələrinə və Azərbaycan xalqına baş sağlığı verməyi belə özlərinə rəva bilmədi.

Bütün bunlara baxmayaraq, yenə də Azərbaycanın hər yerində iməciliklər keçirilir, zəlzələdən zərər çəkənlərə kömək məqsədi ilə 400412 nömrəli hesaba milyonlarla manat vəsait toplanırdı. Zəlzələyədək Ermənistanın Amasiya, Spitak, Quqark, Stepanovan rayonlarında 20 mindən artıq azərbaycanlı girov kimi qalmışdı. Zəlzələdən sonra Spitak və Quqark rayonlarının rəhbərliyi həmin rayonların hərbi komendantlarına verdiyi siyahıda azərbaycanlı kəndlərin adlarını siyahıdan çıxarmışdılar ki, guya artıq orda əhali yaşamır. Bununla da, onları ərzaq və digər zəruri şeylərlə təmin etməkdən, tibbi yardımdan məhrum etmişdilər...

Moskvanın ermənilərə arxa durması nəticəsində, 1988-1989-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məntəqələri boşaldıldı. Ermənistanın Mehri rayonunda qalmış axırıncı azərbaycanlı kəndi – Nüvədi (bu kənd

18.02.1929-cu ildə Zaqfederasiyanın qərarı ilə Zəngilan rayonundan qoparılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir) 1991-ci il avqustun 8-də boşaldıldı. Ümumiyyətlə, Ermənistanın 22 kənd və rayonundan, 6 şəhərindən 200 mindən artıq azərbaycanlılar tarixi etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldular» [2. s.149-151].

Hələ 1988-ci ilin əvvəllərində Ermənistan ərazisində yerləşən azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə ermənilər tərəfindən hücum və təzyiqlərin başladığı bir vaxtda təcavüzə məruz qalan azərbaycanlılar dəfələrlə SSRİ rəhbərliyinə müraciət etsələr də, bir nəticə əldə edə bilmədilər. Bundan sonra, Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək onlara qarşı aparılan təcavüzün qarşısını almaq üçün Ermənistan hökumətinə bəyanat verilməsini tələb etdilər. Lakin Azərbaycan hökuməti bu məsələyə laqeyd yanaşdı. Erməni quldurlarına qarşı istər SSRİ rəhbərliyi, istərsə də Azərbaycan hökuməti tərəfindən heç bir tədbir görülməməsi bu qənaətə gəlməyə imkan verirdi ki, erməni-azərbaycanlı münaqişəsi yuxarıdan idarə edilsin.

Azərbaycan hökuməti xalqı inandırmağa çalışırdı ki, Ermənistanda heç kəsi incitmirlər. Belə bir şəraitdə, Ermənistanda yaşayan soydaşlarımıza qarşı ermənilərin daha da azğınlaşması nəticəsində azərbaycanlılar öz dədə-baba yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Yüzlərlə oğuz türkünün öz elindən ayrılıb respublikamıza pənah gətirdiyi vaxtda belə əsl həqiqət xalqdan gizlədilir, qaçqınların sayının 3 min olduğu bildirilirdi.

Ermənistanın Krasnoselo rayonunda yaşayan azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından didərgin salınması haqqında yazılmış bir məqalədə göstərilir ki, «1988-ci ilin fevralı gəlib çatdı... torpaq mənimsəmək xəstəliyinə tutulmuş ermənilər bütün erməniləri ayağa qaldırdılar... azərbaycanlılar döyülür, təhqir olunur... Şorca dəmiryol stansiyasındakı inzibati bina avtomat silahlardan atəşə tutuldu. Nəhayət, azərbaycanlı kəndləri iqtisadi blokadaya salındı.

Bu əzab-əziyyətlərə qarşı rayonun azərbaycanlı sakinləri iyun ayının 15-də Şorca və Yolkənd məntəqələrində ermənilər əleyhinə mitinqə başladılar. Nə Moskva, nə də Azərbaycan hökuməti orada od-alov içərisində qalan azərbaycanlı türklərin vəziyyəti ilə maraqlanmadı. Bu vəziyyət isə gətirib noyabr hadisələrinə çıxardı. Krasnoselo və Basarkeçər camaatı həmin vaxtlardan sonra min bir əziyyətlə noyabrın axırınadək

döyüşdülər. Noyabrın 27-dən etibarən yollar bağlandı, camaat dağları aşmağa məcbur edildi...» [8].

Digər bir məqalədə isə... «Hələ 1987-ci ilin sonlarında ermənilərin bizi çıxarmaq barədə xəbərdarlıqları haqqında... həm Moskvaya, həm də Azərbaycana vaxtaşırı məlumatlar çatdırdıq. Ermənilərin azəri türklərinə qarşı kobud, millətçi hərəkətlərinə etiraz səsimizi ucaldırdıq. Məsələn, 1988-ci ilin yayında Krasnoselo rayonunda başlanan etiraz mitingləri Basarkeçər rayonunu da bürümüşdü. Azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi bu rayonlardan və kəndlərdən ermənilərin əksəriyyəti çıxıb Yerevan tərəfə getmişdilər. Lakin sonra bizim arxasız, köməksiz olduğumuzu bilən ermənilər silahlı dəstələrlə, mənfur Sovet ordusu əsgərləri ilə birgə geri qayıtdılar. Azərbaycan rəhbərləri bizi unutmuşdular» [6].

Digər bir faktı da – Nüvədi kəndinin ermənilərə qarşı mübarizəsini də xatırlamaqla, təkcə bir kəndin göstərdiyi qətiyyət qədər Azərbaycan hökumətinin qətiyyətinin olmamasını sübut etmiş olarıq. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistan ərazisində bir azərbaycanlının belə qalmadığı halda, nüvədililər ermənilərə qarşı çıxaraq, 1991-ci ilin avqust ayına qədər bir nəfər erməni Nüvədiyə girməyə qoymadılar.

Nüvədidən göndərilmiş bir məktubdan: «... 1988-ci il noyabrın 22-də Nüvədi kəndi mühasirəyə alındı, adamları təqib edildi...11 dəfə kəndimizə basqın edilmiş, avtomat, pulemyot, karabin, minamyot, Alazın 2- St qanadlı raketlərdən atəş açılmışdır... Erməni hökuməti Nüvədi kəndində yaşayan azərbaycanlıları zorla çıxarmaq istəyir. Lakin biz doğma kəndimizi tərk etməyəcəyik» [3].

Nüvədililərin bu məktubu «Kömək gözləyirik» başlığı ilə göndəriləsə də, Azərbaycan hökuməti onlara kömək göstərmədi. «Nəhayət, 1991-ci il avqust ayının 3-də kəndin üstündən uçan erməni vertalyotu kəndə vərəqələr atdı, vərəqələrdə yazılırdı; «Təslim olun, sizə toxunmayacağıq»...

Sərhədçilərin general-mayoru Lilinin «Qorxmayın, sizi sərhədçilər qoruyur» - deməsinə baxmayaraq, həmin axşam kəndə yenə də avtomat və «Alazan» raketlərdən atəş açıldı.

7 avqustda V.Polyaniçka Zəngəzura təşrif gətirdi. Nüvədi kəndinin rəhbərləri onun yanına getdilər. O, vəd verdi ki, «qorxmayın, sizə yeni hərbi qüvvələr verəcəyəm. Heç kim sizə hələ 6 ay bir söz deyə bilməyəcək.

Bir gün sonra isə arxayınlaşmış kəndin üstünə erməni quldurları hücumla keçdilər. Hərbçilər gecə saat 3-də bütün postları ermənilərə təhvil verərək kənddən çıxmağa başladılar...» [7].

Ümumiyyətlə, azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası prosesində Sovet ordusu seyriçi mövqeyində çıxış edərək ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bütün faciələrin «tamaşaçısı» rolunu oynamışdı.

Ermənilərin alçaq niyyətlərinin həyata keçirilməsində Qarbaçov tərəfindən Yerevana komendant təyin edilmiş Sovet generalı Samsonov (milliyyətə erməni) az rol oynamamışdır. General milli qırğının qarşısını almaq, azərbaycanlıların təhlükəsizliyini təmin etmək əvəzinə onların öz yurdlarından zorla qovulmasına yardım və kömək göstərirdi. Sovet əsgərləri azərbaycanlılardan ibarət maşın karvanını Naxçıvan, Qazax və Gədəbəyə ötürməklə öz işlərini bitmiş hesab edirdilər. Onlar adamların həyatı təhlükə qarşısında qaldığı zaman da silah işlətmirdilər [9].

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulmasını sürətləndirən amillərdən biri də, Ermənistanda baş verən zəlzələ və zəlzələdən zərər çəkənlərə kömək məqsədi ilə ermənilərin xaricdən aldıkları yardımlardan azərbaycanlıların məhrum edilməsi olmuşdur.

Zəlzələ zamanı azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlər də dağılmışdı. Lakin xarici ölkələrdən gələn yardımlar yalnız ermənilər arasında bölüşdürülürdü. Zəlzələdə həlak olmuş, ağır yaralanmış, evləri uçulmuş, azərbaycanlılara heç bir maddi yardım göstərilmədi. Azərbaycandan göndərilmiş 5 milyon manatlıq yardım və digər mallar da ancaq ermənilərə paylanılırdı. Baş vermiş dəhşətli təbii fəlakət belə erməni quldurlarının fitnəkar əməllərinin qarşısını ala bilmədi. Ermənilər zəlzələnin nəticələrini aradan qaldırmaq əvəzinə azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə hücumlar edib, onları öz ocaqlarından didərgin salmaqda davam edirdilər.

Ermənilərin öz mənqsədlərinə nail olaraq, azərbaycanlıları doğma torpaqlarından çıxarmaqla türksüz Ermənistan yaratmaq arzusunun reallaşmasının başlıca amillərindən biri də erməni lobbisinin Amerika, Avropa və SSRİ-də güclü təsir dairəsinə malik olması idi. Çünki, azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasının «nəzəri» özülü akademik Aqambekyanın «Paris Bəyannaməsi»ndən başlanmışdı. Bundan sonra, ABŞ-da yaşayan erməni diasporu ayağa qalxmış, Fransa erməniləri onlara qoşulmuş, SSRİ erməniləri isə bir nəfər kimi onlara səs verərək məsələni bu günə gətirib çıxarmışlar [4].

Azərbaycanın öz daxilində baş verən proseslər də həmin vaxt ermənilərin xeyrinə işləyirdi. Cəmiyyətdə qütbləşmə yaranmışdı: bir tərəfdə əzilən məhrumiyyətlərə düşər olan xalq, digər tərəfdə isə Mərkəzin diqtəsi ilə hərəkət edən manqurtlaşmış hakim təbəqə. Öz vəzifəsinin əldən getməsindən başqa bir məsələ barədə düşünmək iqtidarında olmayan rəhbər orqanlar, yalnız tapşırıq yerinə yetirməyə vərdiş etdikləri üçün «milli mənafe» anlayışı tamamilə onlara yad idi. Onlar hələ də saxta beynəlmiləlçilik ideyasının havasında uçur, real həyatın doğurduğu acı həqiqətləri ya görmür, ya da görmək istəmirdilər. Əslində görmək istəmirdilər demək daha doğru olardı. Əgər belə olmasaydı, Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın çaldıqları həyəcan təbilləri onları narahat edərdi. Məsələn, problemi xalqdan gizlətməklə yox, onunla birləşərək ümumi düşməyə qarşı birgə fəaliyyət kontekstində həll etməyə cəhd göstərərdilər.

Təəssüf ki, o zamankı rəhbər orqanlar «düşmən dəyirmanına su tökməkdən» başqa bir işə yaramırdılar. Ermənistanda baş verən zəlzələdən sonra respublika rəhbərliyinin göstərdiyi canfəşanlıq elə bu qəbildən idi. Məhz, hakim dairələrin prinsipsizlik göstərərək atdıqları addımlar ermənilərin daha da azğınlaşmasına və soydaşlarımızın öz dədə-baba yurdlarından birdəfəlik qovulmasına gətirib çıxartdı.

Əgər respublika hökuməti vaxtında soydaşlarımızın müdafiəsinə qalxsaydı, Mərkəzi hökumətdən onların pozulan hüquqlarının bərpasını tələb etsəydi, hadisələr belə acınacaqlı sonluqla nəticələnməzdi.

Bu gün qədim oğuz yurdunun düşmən tapdağı altında inlədiyi bir vaxtda Azərbaycan xalqı qarşısında şərəf və namus borcudur ki, ya biz canımız və qanımız bahasına o torpaqlara qayıtmalı, ya da bir millət kimi

tarix səhnəsindən birdəfəlik silinib getməliyik. Biz o torpaqlara qayıtmasaq gələcək nəslə o torpaqların bizim əzəli və əbədi məskənimiz olduğunu sübut edə bilmərik.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Arzusmanlı V. Tarix siyasətin, siyasət tarixin dili ilə. Bakı, «Qartal», 1999, 275 s.
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, «Qartal», 1998. 280 s.
3. Budaqov V. «Milli münaqişələrin müzakirəsi». «Vətən səsi» qəzeti, 27 iyun 1990.
4. İsmayıl E., Əliyev S. «Daldan atılan daş». yenə orada, 15 may 1992.
5. İsmayıl E., Ağbulaqlı L. «İtirilmiş yurd». yenə orada, 27 noyabr 1992.
6. Musayev S. «Genosid». yenə orada, 30 oktyabr 1993.
7. Nüvədili Qədir. «Kömək gözləyirik». yenə orada, 6 iyun 1990.
8. Səttaroglu B. «Dövlət səviyyəsində cinayət». yenə orada, 28 noyabr 1990.
9. Vəli H. «Nüvədinin bəxtinə düşən yazı». yenə orada, 19 iyun 992.

Л. Алекперова

ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ИЗ АРМЯНСКОЙ ССР В КОНЦЕ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В начале XIX века Российская империя завоевала Южный Кавказ. Этим было заложено начало процесса депортации азербайджанцев из Иреванской губернии – исторической родины азербайджанских тюрков. В результате политики, проводимой в течение двух столетий националистическими, шовинистическими кругами России и Армении, азербайджанцы были изгнаны со своих исторических земель, которые ранее были включены в состав Иреванской губернии Российской империи, а затем составили основу искусственно созданной в 1918 г. Армянской Республики. Последний этап процесса депортации азербайджанцев из Армянской ССР был завершен к концу XX века.

L. Alakbarova

THE DEPORTATION OF THE AZERBAIJANIS FROM ARMENIA SSR AT THE END OF THE XX CENTURY

SUMMARY

Through occupying the Caucasus at the early XIX century Russia began the deportation and genocide process of Azerbaijanis. During for more than 200 years as a result of ethnic cleansing policy Azerbaijanis had been completely driven out from their ancestral lands, the Iravan gubernia and the Republic of Armenia. The last stage of the deportation and genocide of Azerbaijanis was ended by final ethnic cleansing process at the end of the XX century.

ФИННО-УГРЫ В ВОЙСКАХ РУССКОГО ГОСУДАРСТВА

Ярослав ПИЛИПЧУК

Keywords: Servicemen Ugrians, Mordvins, Mari, Komi-Zyryans, Komi-Permians, Finno-Ugrians.

Ключевые слова: служилые угры, мордвины, марийцы, коми-зыряне, коми-пермяки, финно-угры.

Açar sözlər: hidmətdə olan uqorlar, mordvinlər, marilər, komi-zıryanlar, komi-permyaklar, fin-uqorlar

Одним из наиболее интересных аспектов истории Русского государства является история участия контингентов национальных меньшин в событиях внутренней и внешней политики Русского государства. История участия волжско-финнских, пермских и угорских народов в этих событиях известна не так хорошо, но есть наработки посвященные отдельным народам [51; 52; 6; 13]. Задаaniem данного исследования является реконструкция целостной картины участия так называемых инородцев в политической жизни и войнах Русского государства в период от конца XVI в. по конец XVII в.

В XVI в. частым было участие мордвинов в кампаниях русских. Они упоминались в составе русских войск в Стародубской и Ливонской войнах. В 20-40-х гг. XVI в. русские построили на мордвинских землях крепости Васильсурск, Мокшанск, Темников, Шацк. Были восстановлены Арзамас, Курмыш, Кадом, Наровчат. Мордовские предания сохранили память о подкупе русскими мордвинов. Мордвины из Рязанского края участвовали в Старобудской войне в 1535 г. В 1549 г. ногайский бий Йусуф советовал Ивану Грозному отправить на восток войско из чувашей, мордвинов, марийцев во главе с Шах-Али. Летом 1551 г. народы Среднего Поволжья присягнули на верность царю. По сведениям "Царственной книги" мордвины, чувашаи, марийцы, можары и тарханы (часть татарской знати) присягнули на том, чтобы служить

Пилипчук Ярослав Валентинович – младший научный сотрудник Отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины, канд. ист. наук

монарху и быть у Свияжска. По данным разрядных книг указывалось на участие мордвинов в походе на Полоцк в 1563 г. В кампании принимало участие более двух сотен мордвинов. В Жаловательной грамоте от 8 марта 1564 г. Иван Кельдяев был вознагражден за свою службу русскому царю. Его отряд отличился при взятии Казани в 1552 г. В "Записной книге Полоцкого похода" упоминалось об участии в походе на Полоцк муромской и нижегородской мордвы. Количество мордвинов оценено в 232 человека. В 1577 г. мордвины приняли участие в большом походе на Ливонию. Джайльс Флетчер указывал, что в составе русского войска в Ливонии воевали мордвины и мари́йцы. Нужно отметить, что в XVI-XVII вв. мордвины пользовались широкой автономией. Простонародьем руководили 60 мирз из 12 родов. Наиболее знатными из них были Еникеевы, Шугуровы, Мокшазаровы, Еделе́вы, Разгильдеевы. Татарский исследователь М. Акчурин называет среди мордовских князей Алатырского края Идеберских, Еделе́вых, Ичаловых, Кулунзиных, Лапиных, Мокша́деевых, Мокшазаровых, Мушкубеевых, Нагаевых, Неверовых, Разгильдеевых, Сабановых, Тяпиных, Андреевых, Павловых. Попытку освободиться из-под русской власти мордвины осуществили в 1606 г., когда в России поднялось восстание И. Болотникова. Мордвины вместе с мари́йцами разбили правительственные силы при Чебоксарах. Исаак Масса сообщал, что ногойцы и черемисы воевали под Чебоксарами и Свияжска против Шереметьева, как и мордва. В 1609 г. арзамасские мирзы Мустофины подошли к Казани. В том же году отряды Баюша Еникеева, Ена́лея Шугурова, Ивана Смеленева, которые состояли из мордвинов, чувашей, русских подошли к Свияжску. Они находились на стороне Лжедмитрия Второго. В Разрядной книге 1617 г. упоминались князья и мурзы алатырские, курмышские, цненские, арзамасские. По крайней мере часть из этих людей была мордвинами, хотя автор книги записал всех татарами. Среди воинов упоминалась и арзамасская и нижегородская мордва в количестве 1238 человек. В Разрядной книге 1616 г. упомянуты князья и мурзы алатырские, курмышские, цненские, арзамасские. Их собрали вместе с татарами и русскими на случай вторжения лисовчиков. В Разрядной

книге 1615 г. указывалось, что если запорожские и иные казаки нападать на Нижний Новгород и Арзамас, то против них должен выступить Борис Нащокин с местной мордвой. В Разрядной книге 1613-1614 гг. упоминались арзамасские новокрещены помещики, которых вероятно можно отнести к эрзянам принявшим православие. Они находились под началом Д. Трубецкого в конце 1613 г. В 1614 г. говорилось, что всего было призвано 782 татарина и мордвина. Основной обязанностью мордвинков была служба на Саранской и Корсунской чертах. Они в середине XVII в. направляли на Дон и в Царицын по несколько сот воинов. Их задача было препятствовать вторжениям крымских татар, ногайцев и казахов [29; 52; 2. с.8-11; 38; 39; 40; 41; Разрядные книги 1975; 4; 50].

Джером Горсей отмечал, что особо опасны для русских были восстания и нашествия мордвы, татар, черемисов, черкесов, ногайцев. Отмечено, что эти народы долго находились под властью русских, а когда поляки завладели Москвией, то они плохо обращались с этими народами. За это мордвины, черемисы, татары восстали против поляков. Джайльс Флетчер считал самими грубыми и дикими татарами мордвинских татар. Отмечалось, что русские получают мед от мордвы и из него изготовляют медовуху. Зафиксировано было, что мордвины вместе с покойником погребали шкуру коня. Джон Пэрри говорил, что мордва и татары выставляли 2 тыс. конных дворян и 4 тыс. пехоты. Герхард Меркатор локализовал мордву южнее Нижнего Новгорода. Гессель Герритс и Янсон Фишер на своих картах повторили данные Меркатора. Исаак Масса отмечал, что мордвины в XVII в., как и другие народы, восстали и при Чебоксарах и Свияжске воевали против русских. Для обозначения эрзи и мокши как мордвы избраны термины мордва и мордовити. Ян Стрэйс говорил о Муроме как о городе населенном русскими и мордовскими татарами. Корнелий де Брюин называл мордвинков татарами Мордвы. Николас Витсен, что мордвины воинственны, суровы, грубы и чистоплотны. Сражаются преимущественно пешими и стреляют из лука. Часто воюют с татарами и в их стране есть крепостная линия называемая зеек (засека). Чех Иржи Давид упоминал о стране Мордовия, а Геральд

Санта-Крус выразил сожаление, что иезуиты не могут просвещать мордвинов. Франциск Эмилиан указывал, что крестить мордвинов начали при Михаиле Федоровиче [16; 17; 50; 51. с.87-90, 92-102, 105-117, 120-129, 159-194; 29; 54; 10; 19; 45].

Петр Петрей отмечал, что существует Княжество Мордва (реально княжества не существовало, но были мордовские мирзы), которое ранее повиновалось татарам, а в его время плаият дань русским и выставляет 20 тыс. воинов. Отмечалось, что мордовские женщины с детства приучают своих детей к стрельбе из лука. Земля мордвинов и верхних черемисов находится между городами Нижний Новгород и Василь. Княжество Мордва тянется на запад по Волге. Мордвины ранее были подвластны казанским татарам, а потом платили мехами дань русским. Они подданные великого князя, который их не обижают. Мордвины управляются собственными князьями, которым простонародье также платит дань. Во время войны вооружаются и мужчины и женщины воюют. Они хорошие земледельцы и охотники и поставляют свои продукты москвитам. Шведский хронист считал мордвинов мусульманами. В обычаях мордвины сходны с черемисами [36;37].

Жак Маржерет отмечал, что мордва может выставить от 5 до 7 или 8 тыс. воинов в войско русского царя. Число марийцев и татар в войсках русского царя оценивалось в 20 тыс. Гийом де Санс около реки Мокши локализовал мордовских татар. Филипп д'Авриль отмечал, что русские не прилагали усилий для того, чтобы обратить их в христианство, оставляя их идолопоклонниками. Семья картографов Делилей называла мордвинов мордовскими татарами [Юрченков 1995. с.142-148, 179-180].

Русские источники дают приблизительный список кампаний в которых принимали участие эрзяне и мокшане. Русских не интересовала этничность и поэтому высок риск того, что мордвины из Алатыря, Арзамаса и Кадома часто записывались татарами. Аналогичную ситуацию наблюдаем в Предуралье, где в ряде уездов и волостей манси записывали то как вогулов, то как татар. Этому способствовала татаризация элиты финно-угорских народов и черезполосное проживание татар с мордвинами и манси [5].

Необходимо отметить, что и некоторые социальные институты как титул мирзы для обозначения родовых старейшин был заимствован у татар, равно как и должности сотника и десятника. Интегрированность волжско-финнских народов в Казанское ханство сыграло свою роль в том, что в европейских источниках мордвинов часто называли мордовскими татарами. В европейских источниках эрзяне и мокшане упоминаются под одним и тем же этнонимом мордва. Они отмечены как воинственный народ, который может выставить несколько тысяч воинов, среди которых есть и конница. Отмечалось их языческое вероисповедание и то, что они являются подданными русского царя. Сведения же русских документов позволяют утверждать, что в походах мордвины принимали в количестве нескольких сот человек. Массовая мобилизация мордвинов в русские войска относиться к событиям русско-польской войны 1610-1618 гг., да и то тогда не набиралось количества приписываемого мордвинам западными хронистами. Следует признать, что значительное количество мордвинов было в битве с ногайцами в 1612 г. Подобное количество могли выставить татары, которых было объективно больше. Цифры же Петера Петрея из области фантастики. Касательно же службы на засечных чертах, то они в количестве нескольких сот служили на Саранской и Корсунской чертах.

Степан Разин в 1670 г. поднял донских казаков на борьбу против царя. Это движение получило поддержку у мордвинов, марийцев, чувашей и татар. Центром восстания были Дон и мордовские земли, в частности Саранск. Алена Арзамасская, одна из значимых вождей восстания, была эрзянкой. Голландец Балтазар Койэтт упоминал, что татары мордовские и черемисские примкнули к Степану Разину. Вместе с русскими восставших было 15 тыс. Немец Иохан Мерц отмечал, что особо жестоко за участие в восстании наказывали мордовских казаков. Об Алене Арзамасской было сказано как о некой анонимной бывшей монахини, которая сменила монашество на военный чин и после подавления восстания была сожжена на костре. Алена Арзамасская командовала отрядом в 7 тыс. человек. Восставшие овладели многими поселениями в землях

мордвинов, мари́йцев и чувашей. Поддержка казаков со стороны волжских народов была обусловлена тем, что в царствование Алексея Михайловича нарушались древние привилегии и русскими помещиками закрепощались язычники. При этом нужно указать, что эрзяне, мокшане, мари́йцы преследовались и по религиозному признаку, поскольку были язычниками. Если Михаил Романов относился к ним достаточно либерально, то Алексей Михайлович и Федор Алексеевич развернули масштабную кампанию по христианизации язычников. Православным монастырям как церковным феодалам также предоставлялись земли ранее принадлежащие язычникам [28].

Необходимо особо оговорить участие мордвинов в событиях конца XVI-XVII вв. Англичанин Джером Горсей упоминал, что во время Смуты на поляков нападали черемисы и мордвины, которым до польской интервенции при русских жилось лучше чем при поляках. Русские относились к ним и татарам лучше чем к другим народам. В 1611 г. мордвины поддержали Рязанское ополчение. Мордвины вместе с мари́йцами и касимовцами присоединились к Ляпунову и Заруцкому. Мордовский мирза Мокшазаров, как и другие мордвины, поддержали нижегородское ополчение Минина и Пожарского. В 1612 г. алатырский мордовский мурза Баюш Разгильдеев у крепости Чукалы села Гулева около Арзамаса одержал победу над ногайцами, которые вторглись с юга. Мордовский мирза два дня находился в осаде, однако делал смелые вылазки. В Ардатовском лесу также происходили столкновения. В битве полягло 500 ногайцев и они были вынуждены отступить к Алатырю, где их уже ждали мордовские лучники. В битве погиб один из ногайских мирз Кульмаметьевых. Баюшу за эту победу дали княжество. В 1614 г. ногайский бий Иштерек сделал набег на Алатырь, но он был отражен мордвинами и русскими. Внуки Баюша крестились и стали православными. Однако известны и мордовские имена сыновей и внуков Баюша. В 1633 г. сам крымский хан пришел к Туле и Рязани. Мордвины служили в гарнизонах Шацка, Кадома и Темникова. Около этих городов проходили засечные черты. Для разведки событий в степи высылались станичники. В 1636 г. они

заметили угрозу набега крымцев, который имел своей целью разорить Темников, Алатырь, Шацк. Швед Петер Петрей указывал, что мордвины управляются собственными князями (мордовские мурзы). В российском документе от 1663 г. сказано о нападении башкир на марийцев в Уфимском уезде. Марийцы вместе с татарами Уфимского уезда несли службу по охране границ и в частности по поддержанию власти центра в приграничных регионах [51. с.101-103, 110-111, 125-126, 132-134, 143-144, 182; 16; 52; 37; 35; 26].

Александр Гванини отмечал, что часть из черемисов язычники, часть – мусульмане. Он говорил, что они колдуны, а также любят заниматься воровством и грабежом. Сообщалось, что мужчины и женщины из этого народа мастерски владеют луком и быстро перемещаются. Адам Олеарий указывал, что марийцы делятся на горных и луговых. Отмечалось, что марийцы язычники и поклоняются солнцу. Энтони Дженнкинсон считал черемисов полутатарами-полуязычниками. Петер Петрей отмечал, что когда-то черемисы подчинялись татарам и, что теперь (во время Смуты) они нападают на страну Вятку и опустошают ее огнем и мечом. Джером Горсей называл мордву, как и черемисов, искусными всадниками. Джайльс Флетчер считал и мордвинов и марийцев татарами, отмечал, что луговые черемисы много раз беспокоили русского царя. Исаак Масса говорил о 50 тыс. черемисов и татар, участвовавших в Ливонской войне, что является большим преувеличением. Марийцы продолжали находиться на русской службе. Исаак Масса отметил участие черемисов в русско-шведской войне 1591-1595 гг. Он отметил, что они вместе с татарами понесли значительные потери в той войне [12; 34; 16; 17; 50; 29].

В Первой Псковской летописи указано, что в войске русских в вторжении 1558 г. в Ливонию приняли участие черемисы (марийцы). По данным Никоновской летописи луговые и горные черемисы приняли участие в походе на Ливонию в 1559 г. В Третьей Псковской летописи указано, что Токтамыш з татарами и черемисами двинулся на Ливонию у 1559 г. В большем походе на Ливонию в 1577 г. Иван Грозный использовал несколько тысяч татар и марийцев. В феврале 1614 г. в его войско было призвано чувашей

и мари́йцев 1563 воина из Казанской земли, из Уржума новокрещенов и мари́йцев – 434, из Свияжского уезда – 712 чувашей и мари́йцев. Из Чебоксар 667 мари́йцев, из Козьмодемьянского – 428 чувашей и мари́йцев, из Цивильска – 559 чувашей и мари́йцев, из Санчюрска – 238 воинов, из Царева-Кокшаского – 241 чувашей и мари́йцев, из Ядри́на – 87 чувашей и мари́йцев. Царские воеводы смогли призвать для отпора войскам Речи Посполиты несколько тысяч мари́йцев и чувашей. В Разрядной книге от 1615 года говорилось о посылке от Чебоксар, Ядри́на, Яранского, Санчурского, Цивильска, Кокшанского воинов. От каждого города было послано по несколько сот воинов из мари́йцев и чувашей. В фонде 210 Разрядного приказа РГАДА сохранились именные списки "Конной Черемисы". Так в документе от 10 апреля 1654 г. содержались данные о отправке служилых людей и конной черемисы из Уржумского и Царевосанчурского уездов. В списке было несколько десятков человек. В документе от 12 апреля того же года говорилось об отправке нескольких десятков конных мари́йцев из Кокшайского уезда. В документе от 22 апреля 1654 г. содержались данные об отправке нескольких десятков мари́йцев из Царевококшайского уезда. В документе от 21 апреля 1654 г. говорилось о отправке конной чувашей и черемисы и там тоже приводились имена и фамилии несколько десятков человек. В документе от 5 мая 1654 г. говорилось об отправке конной черемисы из Яранского уезда. В общей сложности для войны против Речи Посполитой было мобилизовано несколько сот мари́йцев. Мари́йцев кроме территорий их компактного расселения селили и на иных территориях Волжско-Уральского региона. В 1694 г. башкиры жаловались в Казанский дворец, что пришлые русские, татары, чувашей и мари́йцы занимают башкирские вотчины. В Якутии среди служилых был человек по фамилии Черемисин. Крайне редко в Сибири в числе переселенцев упоминали мари́йцев. Русские использовали помощь мари́йцев в войнах еще с первой половины XVI в. Они участвовали в войнах против Великого Княжества Литовского. Правда в 1527 г. некоторая часть мари́йцев перебежала к литовцам и была поселена на землях Брацлавского воеводства около города Бар и дала начало барским

чемерисам, этнотерриториальной группе финно-угорского происхождения на украинских землях. Они приняли участие в событиях Хмельниччины, а до того служили как пограничная стража на польских и литовских границах. В русских войсках они приняли участие в Ливонской войне. Русские правители ценили военные качества марийцев и наряду с татарами и башкирами предпочитали использовать их для войн в Восточной Европе [25; 30; 24; 18; 41; 42].

Нужно отметить, что в европейских источниках марийцев, равно как и мордвинов, часто называли татарами, прибавляя к этому приставку черемисские татары. Так же значительно преувеличивается. Во время русско-польской войны было мобилизовано порядка нескольких сот воинов. Это были так называемые конные черемисы. Во времена русско-польской войны 1610-1618 гг. и Смуты говорилось о нескольких тысячах марийцев и чувашей. При этом, если они призывались в таком количестве, то они были преимущество пешими. В европейских источниках марийцы упомянуты как хорошие стрелки. Марийцы воевали в значительном количестве (в районе нескольких тысяч) в XVI в., поскольку социальная дифференциация среди них не достигла даже мордовских параметров и они представляли собой народ-войско. После Черемисских войн Марийский край же втянулся в процессы характерные для Русского государства, в частности для земель поволжских земель.

Кроме того, стоит отметить присутствие среди служилых и представителей пермских народов. Несли они службу главным образом в Сибири. Так в Якутске под 1641 г. был упомянут Федор Степанов Пермь. Среди первопроходцев упоминался Дмитрий Ерипов Зырян. Среди красноярских казаков было 10 коми-зырян. В 1594 г. на постройку Тары было послано несколько сот татар, зырян, коми-пермяков, башкир. В 1605 г. в Сургуте для службы в Томске набирали зырян. Фамилии Зырянин и Пермитин часто встречались среди казаков. Нужно отметить, что этнические коми также носили фамилии по местности своего происхождения. Это были коми-зыряне из субэтносов ижемцев, сысоличей, вымичей, лужан, вилежан. В Сургуте было более десятка коми из которых: 9 вымичей,

1 пермяк, 1 сысонец. Коми-пермяки и коми-зыряне помогали русским осваивать Сибирь. Использование коми в Сибири было обусловлено тем, что они быстро адаптировались, поскольку зимы на Русском Сетере были не менее суровы чем в Сибири. Кроме того, коми давно ходили за Урал и пути в ненецкие и хантыйские земли им были ведомы. Кроме того, они хорошо были знакомы с ситуацией в мансийских землях. В отличие от коми удмурты практически не использовались для службы в русском войске [24].

В Вычегодско-вымской летописи указывалось, что в 1593 г. коми-пермяки с Вычегды и Выми строили городок на Пелыме и Березов. В 1594 г. в Березове было поселено 10 семей коми. В 1601 г. вымичи вместе с русскими начали строить остроги у Мангазеи. В 1602 г. много коми-пермяков погибло от голода и часть их разбрелась по сибирским и вятским городам. В 1606 г. Василий назначил к коми воеводу Василия Унковского и назначил большие таможенные пошлины коих не было при Федоре Ивановиче и Борисе Годунове. Возмущенные вымичи, сысоличи, вычегжане и удоряне возмутились и поддерживали самозванца Лжедмитрия. В 1608 г. Василий мобилизовал 70 коми в Москву, а еще 60 были призваны воевать против литвинов и людей Лжедмитрия Второго в район Соли Галичской. Также были призваны служилые на Югру и против манси, поскольку Анна Игичея задумала поднять своих людей против русских. В 1609 г. 66 коми были посланы в район Костромы. Коми защищали от людей самозванца и литвинов вятские и пермские города. В 1610 г. 60 коми были призваны в войска Скопина-Шуйского. В 1611 г. вычегодские коми-пермяки отправили в Ярослав в ополчение Пожарского и Ляпунова 50 человек, столько же служило в пермских местах. В 1612 г. манси Пелыма, Сосьвы и Вишеры задумали восстать против русских и тогда вычегжане и чердынцы с верхотурским воеводой подавили восстание. В 1613 г. сообщалось, что в Перми воевало 3 тыс. литвинов под предводительством Якупа Яцкого и что Строгановы заперлись в своих городках, не решаясь дать им бой. Литвины сожгли посад Соль-Вычегодска. В 1614 г. в Яранск прислали Сивергу Палицына. Приказные люди встретили сильный отпор от вычегжан, вымичей,

удорян и сысолечей. Они побили и обругали чиновников из центра. В то время литвины воевали у Холмогор, Устюга и Вельска. Причина возмущения была понятна. Центр не оказывал помощи против литвинов, зато хотел подати в казну. В 1618 г. Лисовский воевал в районе Вологды, Холмогор и Каргополя. Коми ожидали нападения, но Бог уберег от литвинов вычегодские места. Таким образом, мы можем убедиться, что отношения даже обычно лояльных коми с центром были непросты. Дело состояло в том, что Москва хотела за счет тех же коми поправить свое имущественное положение. Недальновидная политика Василия Шуйского привела к тому, что часть коми выступила на стороне самозванца. Однако куда больше коми воевали в составе войск Василия Шуйского, а после его свержения в войсках нижегородского ополчения выступившего против поляков. Также коми не допустили отпадения от Русского государства земель манси. Своими силами коми отбивались от лисовчиков воевавших на Европейском Севере. Нужно сказать, что в отличии от мордвинов и марийцев коми-зыряне и коми-пермяки были православными и они были крещены в XIV-XV вв. Однако их православие было синкретическим и впитало ряд элементов местных верований. Что же касается удмуртов, то они упоминаются в сметах русского войска 60-х гг. XVII в. как вотяки и в отличии от марийцев, чувашей, мордвинов не отправлялись на юг против крымцев и ногайцев. Присутствие удмуртов как поселян в Башкирии связано с бегством от татарских и русских феодалов в самой Удмуртии. Удмуртские переселенцы как и русские с чувашами колонизировали новые земли и захват ними башкирских вотчин сделали их врагами башкир [11; 30; 21].

Говоря о пермских финнах, то нужно отметить, что коми призывались в количестве по несколько десятков в разные местности. Надо сказать, что коми-пермяки и коми-зыряне среди всех финно-угров Русского государства были наиболее развитыми и в XV в. основали собственное Великопермское княжество. Размеры мобилизованных сопоставимы с теми размерами как было в среднем по Русском государстве. Количество коми пришедших в Сибирь вряд ли составляла более нескольких сот. Касательно же

удмуртов, то они вероятно несли только гарнизонную службу. Поэтому их крайне редко упоминают в русских источниках. Задача удмуртов была в другом. Как податное население они работали на русских и татарских помещиков, которые сами несли обязательство служить в войске.

Отдельно стоит вспомнить о привлечении самодийцев на воинскую службу. Нам известно, что часть селькупов, которая не ушла на Таз и Турухан, после разгрома Пегой Орды стала служить русским. Тайбохте согласно грамоте от мая 1610 г. ясак был заменен службой в Нарымском остроге и ему предоставлялось жалование деньгами и продуктами. Он вместе с русскими должен был воевать против кетов и чулымских тюрков. Касательно Кирши Кунязева, то по грамоте от 26 мая 1610 г. ясак с его парабельской волости также составлял девять соборей со взрослого мужчины. Ранее он платил больший ясак и служил в Сургуте. Василий Шуйский пошел на уступки и ему, поскольку силами селькупов было необходимо воевать против кетов и чулымских тюрков. Его людей отпустили из Сургута. Парабельский князь Вагай Кичеев крестился и под именем Григорий как служилый охранял русские владения. Он получал жалование в три рубля и оставался князем Верхней Нарымской волости. Иван Боярко и Олоша Олонтайко из рода Санбичеевых, которые были двоюродными братьями Вагая, находились в таком же положении. Аналогичным был статус Кирши Кунязева, но он не получил налоговых льгот и платил ясак, поэтому и разорился. Его сын Канна находился во главе одной из четырех парабельских волостей. Из членов семьи один – Петр Парабельский служил в Сургуте как один из простых стрельцов. В Тогорской волости Парабельского уезда правил Нимгода, потом власть перешла к Тоболде Нимгодину, а от него к Юшке Тоболдину. В Тогорской (Елимаркской) волости Кетского уезда правил Елимарко Торрин и власть от него перешла к Кошлоку Киргееву, а от того – к Кеуге Киргееву. В первой Парабельской волости Нарымского уезда правили Илиуш Канин и Изермак Казаков. В Ларпитской волости – Теглей Лотмесов и Тызя. Ему, в свою очередь, наследовал Тегола Юшков. Селькупы, которые остались на Родине, приняли русскую

власть и влились в ряды служилых. Селькупы вместе с хантами вероятно входили в категорию остяков по сметам 1651, 1661-1663 гг. [8. с.68-70; 27; 32. с.297, 386-387, 400-401, 406, 421-423; 1; 31. с.326-329; 43]

Отдельной категорией были служилые угры. Во время завоевания Сибирского ханства и после этого на службу к русским поступали манси и ханты. Важным условием для их службы было крещение. Они его принимали формально, становясь по сути двоеверцами. Нужно отметить, что и часть русской администрации составляли пленные поляки, литовцы и немцы. Они тоже формально принимали православие, фактически сберегая свои прежние убеждения. Неудивительно, что они сквозь пальцы смотрели на сохранение языческих верований у сибирских угров. Симптоматичным был случай отображенный в грамоте березовским воеводам 1610 г. Местные угры жаловались на то, что казымский ханты, зырянин, березовский новокрещен и казаки грабили языческие капища. Говорилось, что новокрещен Павлик сотоварищи ограбили языческие святилища в Ляпинской земле. Вместе с тем, Павлик не был поддан жестокому наказанию, поскольку царь приказал его не казнить и не поддавать жестоким наказаниям. Новокрещенов было много в Приуралье. В частности в грамотах начала XVII в. говорилось о том, что крестились манси на Верхотурье, Тагиле и Чусовой. Для новокрещенов делались многие льготы. Так манси Табайка-Вонифатий Черемкулов крестился со всей семьей. Ему были даны за службу земли. Служилых угров жаловали из царских арсеналов панцирями, шлемами и прочими вещами для войны. Угорские князцы собирали ясак со своих ясачных и доставляли его в Москву. Новокрещены из угров овладевали русским языком и часть из них становилась жителями городов. Служилые угры в основном служили в таких городах как Березов, Пелым, Сургут. Внук мансийского пелымского князя Аблегерима стал служилым угром, а его правнук Семен был поверстан в дети боярские и женился на дочери литвина Андрея Вернадского. Потомки Семена были детьми боярскими сначала в Пелыме, а потом в Верхотурье. Потомки пелымских князей в конце-концов были

зачислены в состав сибирских дворян. Также служили русским и кондинские мансийские князья. Детями боярскими были Федор и Василий Кондинские. Были среди новокрещенов и те, которые не смогли адаптироваться к новым условиям. Это были Семейка Лобанок и Офоня Камаев [13; 24].

Нужно сказать, что русские пользовались помощью угров в покорении Сибири против ненцев. Нередкими были и усобицы между самими уграми. Так в 80-х XVII в. между собой воевали тымские и обдорские ханты. На северососьвинских и ляпинских манси нападали кодские ханты. Страдали от них и ханты Войкара, Сыни, Куновата, Казыма. Русские оставили уграм автономию и у них сохранились отдельные княжества, за исключением только тех политий, которые особо активно противостояли русской колонизации. Так было ликвидировано Пелымское княжество манси. Более лояльные мансийские и хантыйские политии уцелели и в них правили прежние династы. Верховным сюзереном был русский царь власть которого представляли городовые воеводы и служилые. Кодское хантыйское княжество играло ключевую роль в западносибирском регионе. Кодские ханты вместе с русскими приходили на Вах, Томь, Нижнюю Тунгску, Енисей, а также в районы Березова, Сургута, Обдорска, Нарыма. Особенно ожесточенной была борьба хантов с селькупам из Пегой Орды. В борьбе с хантами и русскими погиб князь Воня. В 1602 г. у Кичановых юрт кодские ханты окончательно разбили Кичея Вонина (сына Вони). В 1594 г. Федор Иванович жаловал кодского князца Игичея Алачева и Онже Юрьева землями Васпалукук и Колпулукук в Ваховском Приобье. Кода была главным союзником русских в регионе и в борьбе против сибирского хана Кучума. При помощи кодских хантов русские разгромили Табарское княжество в Сургуте и "Пегую Орду" на Нарыме. Разгром Сибирского ханства и селькупского княжества открыл перед хантами путь для расселения на запад и они появились на реках Таз, Турухан и левых притоках Енисея. На реке Таз они вошли в союз с энцами и ненцами против бежавших с Оби на Таз селькупов. Касательно размеров контингентов отдельных хантыйских князцов то они составляли от

50 до 300 воинов. Жили они в укрепленных городищах на берегах рек, которые представляли собой землянные укрепления с деревянным частоколом. Элиту войска составляли отыры (аналог тюркского батыр), которые носили доспехи. Кодские князья Алачевы получали за службу хлеб и деньги. Кода как отдельное княжество сохранилось как отдельное княжество до 1644 г. [5; 44; 24].

Кодские ханты постоянно делали набеги на кондинских манси, а также захватили Емдырскую волость. В 1644 г. ясачных в Коде было 441 человека. Над ясачными доминировали служилые или по иному поминочных остяков. Каждый служилый получал по 2 рубля, а князец мог получать 20 рублей. По данным переписи 1631 г. в кодских городках было 134 служилых. В 1607 г. кодские ханты выступили под командой Ивана Рябова против восставшего обдорского князя Василия и его союзника Шатрова Лугуева. В 1618 г. кодцы отправили 20 служилых в Тунгусы (против эвенков). Кодский князь утверждал, что он мог выставить 300 служилых. Более точные сведения говорят о 100-200 служилых. При князях же обычно находилось 40-50 воинов. Общее количество мужского населения в княжестве было 600 мужчин вообще. В 1636 г. кодские ханты отправили воинов в соляную экспедицию на озеро Ямыш. В экспедиции С. Новацкого участвовало 50 русских и 40 ханты. В 1649 г. род кодских князцов пресекался, а еще раньше в 1644 г. княжество было ликвидировано. Это было обусловлено тем, что в 30-х гг. XVII в. население Коды бунтовало против князя. В 1662 г. кодские ханты поддерживали восстание своих березовских сородичей, однако их восстание было подавлено местными сибирскими силами [5].

Также важную роль в политике Русского государства играло Обдорское княжество, которое сохранялось до XIX в. В нем правила династия Тайшиных, которые при Ектерине II были возведены в дворянское достоинство. В княжестве было от 123 до 377 ясачных. В 1631 г., когда ненцы нападали на русских в союзе с ними выступил обдорский князь Мамрук. В 1652 г. его сын хлопотал об освобождении аманатов карачейской самояди (ненцами Харючи). В 1607 г. Василий Обдорский поднял на восстание против русских других хантыйских князцов. Однако, естественно, обдорские ханты

не были только врагами русских. Часто они были их союзниками против ненцев. Именно их пограничное положение с ненцами обусловило ряд льгот со стороны Русского государства. В мансийском Кондинском княжестве было несколько сот ясачных. Другие хантыйские князья значительно уступали по силам Коде, Обдории и Конде. Источники говорят, что противодействуя христианизации князь Сатыга собрал 600 вооруженных. Однако это скорее все вооруженные мужчины, и ясачные и служилые [5].

Интересным аспектом является участие в войнах Русского государства народа названного можереянами. Этноним можереяне упоминался в русских документах. В договоре между московским князем Иваном III и рязанским князем Иваном Васильевичем от 1483 г. указывалось, что рязанский князь должен выдать мордвинов, можереян и бесермян бежавших из владений касимовского хана, который был вассалом великого московского князя. Они жили в Рязанской земле на территории теперешних Рязанской и Тамбовской областей. В документе от 9 июля 1539 г. правительство Елены Глинской от имени Ивана IV выдало грамоту Еникею Тенишеву сыну Кугушеву. Ему позволялось ловить и судить тарханов, башкир и можереян. В Летописи начала правления Ивана Васильевича, Львовской и Александро-Невской летописях можереяне упоминались рядом с мордвою, тарханами, черемисами, чювашой в составе русского как люди, которые должны отпустить русских полоняников, платить дани и оброки. Они поклялись в верности царю. Все эти люди также пришли на Арское поле, где присягнули царю как и вся земля Казанская. Можереяне были потомки восточных венгров о которых писали венгерские доминиканцы. Их в XVII веке ассимилировали татары-мишари и русские [53. с.7-11; 23. с.284, 288; 49. с.165-166].

Можно сделать вывод о том, что в XVI-XVII вв. русское правительство проводило целенаправленную политику по мобилизации формирований из финно-угорских народов для выполнения военно-политических задач, как внутри государства, так и во внешнеполитической сфере. Что свидетельствует о заинтересованности в увеличении военного потенциала. Эти отряды

находились под пристальным вниманием царских властей. Сами представители нерусских народов были заинтересованны в военной службе не только как условия приближения к русской политической элите, но и в реализации своих собственных интересов - создании условий безопасности от соседей или улучшения положения своих народов. Эрзяне, марийцы и удмурты выступали в большей степени против насильственной христианизации и наступления русских помещиков на свои права. Эрзяне и марийцы во время Смуты поддерживали самозванцев, а во время польской интервенции составили часть народных ополчений. Марийцы принимали участие в Русско-шведской войне 1591-1595 и русско-польской войне 1654-1667 гг. Эрзяне и мокшане в основном несли службу на засечных чертах и препятствовали вторжениям татар и ногайцев. Коми-зыряне и коми-пермяки принимали участие в русской колонизации Сибири. Также они приняли участие в столкновениях Смутного времени, преимущественно на стороне правительственных войск. Им также принадлежит заслуга подавления восстания пелымских манси в 1612 г. Они служили опорой русской власти в городах Западной и Восточной Сибири. Кодские ханты оказали помощь русским в борьбе против Сибирского ханства и селькупского вожества Пегая Орда. Служилые угры несли службу на территории своих княжеств и новопостроенных русских городов Сибири. Они принимали на себя основной удар со стороны ненцев. Служилые угры могли приобретать статус детей боярских и дворян. Селькупы входили в категорию остяки и сравнительно быстро встроились в властные структуры русских в Сибири.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Акты времени правления Василия Шуйского, 1914. (1606 г. 19 мая – 17 июля 1610). М., Императорское общество истории и древностей российских, 1914. http://sibrel.ic.ucoz.ru/publ/akty_istoricheskie_1610_1619gg/akty_istoricheskie_1610g/1610_05_26/32-1-0-186
2. Акчурин М.М. О мордовских князьях Алатырского края // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып.4. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2012. С. 8-11
3. Анпилогов Г. Н. О восстании в Среднем Поволжье и г. Осколе в 1606-1609 гг. // Вестник МГУ. Серия IX. История, № 2. М.: МГУ, 1969 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Vosst_sredn_povolzje/text.htm

4. Баранов К.В. Записная книга Полоцкого похода 1562/1563 гг. // Русский дипломатарий. Вып. 10. М.: Древлехранилище, 2004. http://krotov.info/acts/16/2/1563_polozk2.htm
5. Бахрушин С.В. Остяцкие и вогульские княжества в XVI-XVII вв. М.: Издательство Института народов Севера им. П.Г. Смидовича ЦИК СССР, 1935. 87 с. <http://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/177>
6. Бахтин А.Г. Черемисские войны 70-90-х гг. XVI в. // История татар. Т. 5. Татарский народ в составе Русского государства (вторая половина XVI-XVIII вв. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 85-103.
7. Белокуров С. А. Разрядные записи за Смутное время (7113-7121 гг.). М. Императорское общество истории и древностей Российских. 1907. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Belokurov/index.htm>
8. Бояршинова З.Я. Население Западной Сибири до русской колонизации. Томск, Издательство Томского университета, 1960. 151 с.
9. Веселовский С.Б. Сметы военных сил Московского государства 1661-1663 гг. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российский. Кн. 3. СПб., 1911. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1660-1680/Smet_voenn_sil_1661_3/text2.htm
10. Витсен Н. Путешествие в Московию в 1664-1665. СПб.: Simposium, 1996. 265 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Vitsen/frame-text4.htm>
11. Вычегодско-Вымская (Мисаило-Евтихиевская) летопись. // Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР. Вып. 4. Сыктывкар: Коми филиал АН СССР, 1958. – С. 257-271 . <http://www.yarensk.narod.ru/letopis/letopis.html>
12. Гванини А. Описание Московии. М.: Греко-Латинский кабинет, 1997. 176 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/frame-text1.htm>
13. Гемуев И.Н., Луцидарская А.А. Служилые угры. Один из аспектов русско-угорских отношений в XVI – XVII вв. // Гуманитарные науки в Сибири. № 3. Новосибирск, 1994. С. 63-67 <http://zaimka.ru/gemuev-ugric-people/>
14. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. М.: Изд-во МГУ, 1988. 430 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gerberstein/frame-text7.htm>
15. Головнев А.В. Говорящие культуры: традиции самодийцев и угров. Екатеринбург: УрОРАН, 1995. 600 с.
16. Горсей Джером. Записки о России XVI – начало XVII в. М.: МГУ, 1990. 288 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frame-text1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framekor.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frame-text3.htm>
17. Горсей Дж. Рассказ или воспоминания сэра Джерома Горсея // Горсей Д. Записки о России XVI-XVII вв. М.: МГУ, 1991. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frame-text2.htm>
18. Дашкевич Я.Р. Чемериси українські // Етнічні меншини України. Київ: Інститут соціології НАН України, 1996 . С. 164-165 <http://www.ugraina.org/encyclopedia/1063/1045/4146.html>
19. Корнелий де Бруин. Путешествия в Московию // Россия XVIII в. глазами иностранцев. Л.: Лениздат, 1989. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Bruin/frame-text4.htm>
20. Дмитриев А.В. Военное сотрудничество русской государственной власти и народов Сибири в конце XVI – начале XVIII вв.: типовые модели их практическая реализация. // Исторический ежегодник. Вып. 7. Новосибирск: НГУ, 2013. С. 214-217

21. Документы по истории Волго-Уральского региона XVI – XIX веков из древлехранилищ Турции: Сборник документов / Сост. И. А. Мустакимов; под общ. ред. Д. И. Ибрагимова. Казань: Гасыр, 2008. 464 с. + 16 с. илл.
22. Дон Хуан 2007 – Россия и Европа глазами Орудж-бека Баята – Дон Жуана Персидского. СПб., 2007. http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Huan_2/frame-text31.htm
23. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. М.: Изд-во АН СССР, 1950. http://www.pseudology.org/chtivo/DuhovnyeGramoty14_16vv.pdf
24. Зуев А.С., Люцидарская А.А. Этнический состав сибирских служилых людей в конце XVI- начале XVIII в. // Вестник НГУ. Серия: История. Филология. Т. 9. Вып. 1. Новосибирск: Изд-во НГУ, 2010. С. 52-69. http://ostrog.ucoz.ru/publikacii_3/4_109.htm
25. Иванов А.Г., Айплатов Г.Н. Государева служба и именные списки конной черемисы в документах середины XVII века // Марийский археографический вестник. № 15. Йошкар-Ола, 2005. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1640-1660/Konnaja_ceremisa/text.htm
26. Иванов А.Г., Гареев И.С. указная грамота казанскому воеводе Г.С. Куракину с товарищи 1663 // Марийский археографический вестник. № 4. Йошкар-Ола, 1994. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1660-1680/Kurakin_G_S/ukaz_gram_26_11_1663.htm
27. Малиновская С.М. К вопросу о этнокультурной компетенции: опыт междисциплинарного анализа социального расслоения и потестарной организации нарымских селькупов XVII века // Концепт. 2015 <http://e-koncept.ru/2015/85138.htm?view>
28. Маньков А. Иностранцы о восстании Степана Разина. Л., Наука ЛО, 1975. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/mank/02.php
29. Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года, за короткое время правление нескольких государей. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. 208, 12 с. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/massa.htm>
30. Материалы по истории Башкирской АССР. Т. 1. <http://ufagen.ru/node/8607>
31. Миллер Г.-Ф. Описание Сибирского царства. СПб.: Императорская академия наук, 1750. 510 с.
32. Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 1. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1937. 607 .
33. Олеарий А. Описание путешествия в Московию. М.: Русич, 2003. 480 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij/text10.phtml?id=1035>
34. Олеарий А. Подробное описание путешествия голыштинского посольства в Россию и Персию в 1633, 1636, 1637 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. № 1. М., 1869. http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij_3/text41.phtml?id=13886
35. Перри Д. Другое и более подробное повествование о России // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. СПб., 1871. <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Perry/text2.phtml?id=1642>
36. Петрей П. История о великом княжестве Московском // О начале войн и смут в Московии. М.: Фонд Сергея Дубова, 1997. С. 151-464 <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Petrej2/text25.phtml?id=1097>
37. Петрей Петр. О начале войн и смут в Московии. М.: Фонд Сергея Дубова, 1997. 560 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Petrej2/text12.phtml?id=1092>

- 38.Разрядная книга 7125 года // Временник императорского общества истории и древностей российских, Книга 3. 1849
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1617/text1.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1617/text3.htm
- 39.Разрядная книга 7124 года // Временник общества истории и древностей российских, Книга 2. 1849
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1616/text1.htm
- 40.Разрядная книга 7123 года // Временник общества истории и древностей российских, Книга 1. 1849
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1615/text1.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razrjad_1615/text2.htm
- 41.Разрядные книги 1598-1638 гг. М. Институт истории СССР. 1974
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Razr_kniga_1613_1614/text3.htm
- 42.Разрядная книга, 1975 – Разрядная книга. 1550–1636 гг. Т. 1. М., 1975.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1540-1560/Razr_kniga_1550_1636/text11.htm
- 43.Смета военных сил Российского государства 7159 (1651 г.).
<http://rusmilhist.blogspot.com/2012/12/7159-1651.html>
- 44.Соловьев А.И. Оружие и доспехи. Сибирское вооружение от каменного века до средневековья. Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс, 2003. 219 С.
<http://history.novosibdom.ru/node/27>
<http://history.novosibdom.ru/node/64>; <http://history.novosibdom.ru/node/65> ;
<http://history.novosibdom.ru/node/66>
- 45.Стрейс Ян. Три путешествия. М.: ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1935.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Strejs/frametext32.htm>
- 46.Сухарева И.В. Причины и характер массового переселения марийцев в Башкирию в XVII – начало XX веков // Ватандаш. Уфа, 2007. <http://xn--80ad7bbk5c.xn--plai.ru/content/prichiny-i-harakter-massovogo-pereseleniya-chuvashy-v-bashkiriya-v-xvii-nachale-xx-vekov>
- 47.Россия в начале XVIII в. Сочинение Ч. Уитворта. М., Изд-во АН СССР, 1988.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Uitwort/frametext.htm>
- 48.Документы по истории Удмуртии в XV-XVII вв. Ижевск: Удмуртское книжное издательство, 1958. 420 с.
- 49.Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. М.: РОССПЭН, 1997. 512 с.
- 50.Флетчер Дж. О государстве русском. Перевод М. Захаров. Электронная версия 2002 года. <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/frametext4.htm>
- 51.Юрченков В.А. Взгляд со стороны. Мордовский народ и край в сочинения западноевропейских авторов VI-XVIII вв. Саранск, Мордовское книжное издательство, 1995. 288 с.
- 52.Юрченков В.А. Мордовский народ: веки истории. Т.1. Саранск: НИИ гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия, 2007. 452 с. <http://zubova-poliana.narod.ru/history-94.htm>
<http://zubova-poliana.narod.ru/history-95.htm>
<http://zubova-poliana.narod.ru/history-98.htm>
<http://zubova-poliana.narod.ru/history-992.htm>

53. Vasary I. The Hungarians or Možars and Meščers/Mišers of the Middle Volga Region // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi*. Vo. 1 Lisse: Peter de Ridder Press, 1976. P. 237-275. (3-41)

54. Witsen N. Noord en Oost Tatarye.
http://www.dbnl.org/tekst/wits008noor02_01/wits008noor02_01.pdf

Пилипчук Я.В.

ФИННО-УГРЫ В ВОЙСКАХ РУССКОГО ГОСУДАРСТВА.

РЕЗЮМЕ

Данное исследование посвящено исследованию роли финно-угров во внутренней и внешней политике Русского государства от Ивана III до Петра Алексеевича. Эрзяне, марийцы и удмурты выступали же в большей степени против насильственной христианизации и наступления русских помещиков на свои права. Эрзяне и марийцы во время Смуты поддерживали самозванцев, а во время польской интервенции составили часть народных ополчений. Марийцы принимали участие в Русско-шведской войне 1591-1595 и русско-польской войне 1654-1667 гг. Эрзяне и мокшане в основном несли службу на засечных чертах и препятствовали вторжениям татар и ногайцев. Коми-зыряне и коми-пермяки принимали участие в русской колонизации Сибири. Также они приняли участие в столкновениях Смутного времени, преимущественно на стороне правительственных войск. Им также принадлежит заслуга подавления восстания пелымских манси в 1612 г. Они служили опорой русской власти в городах Западной и Восточной Сибири. Кодские ханты оказали помощь русским в борьбе против Сибирского ханства и селькупского вожества Пегай Орда. Служилые угры несли службу на территории своих княжеств и новопостроенных русских городов Сибири. Они принимали на себя основной удар со стороны ненцев. Служилые угры могли приобретать статус детей боярских и дворян. Селькупы входили в категорию остяки и сравнительно быстро встроились в властные структуры русских в Сибири.

Pylypchuk Ya.V.

FINNO-UGRIANS ON SERVICE OF RUSSIAN STATE

This study is devoted to the research role of the Finno-Ugric peoples in the internal and foreign policy of the Russian state from Ivan III the Great to Peter I the Great. It can be concluded that, in XVI-XVII centuries Russian government has been implementing a policy to mobilize the forces of the Finno-Ugric peoples to carry out military and political objectives, both within the state and in foreign policy. That demonstrates the interest in increasing military capabilities. These troops were under the scrutiny of the tsarist authorities. Representatives of non-Russian Finno-Ugrian and Samodians peoples were interested in military service not only as a subject closer to the Russian political elite, but also in the realization of its own interests - the creation of

conditions of security from neighbors or the advancement of their peoples. Erzya, Mari and Udmurt were also largely against forced Christianization and the onset of the Russian landlords on their rights. Erzya and Mari during the Smuta supported impostors, and during the Polish intervention formed part of the People's Militias. Mari took part in the Russian-Swedish War of 1591-1595 and Russian-Polish war of 1654-1667. Komi-Zyrjans and Komi-Permians took part in the Russian colonization of Siberia. They also took part in the clashes in times of Smuta, mostly on the side of the government troops. They are also credited with the uprising Pelym Mansi in 1612. They served as support Russian authorities in the cities of Western and Eastern Siberia. Koda Khanty assisted Russians in the fight against the Siberian Khanate and Selkup chiefdom "Pinto Horde". Servicemen Ugrians were on duty in the territory of their own principalities and newly built Russian cities in Siberia. They took the brunt from the Nenets. Selkups included in category Ostiaks and relatively quickly built into the structure of the Russian power in Siberia.

BÜYÜK BOZKIRIN SIRLI ATLARI

Yrd. Doç. Dr. Telli KORKMAZ

Anahtar Kelimeler: At, Altay-Kazak Bozkırı, Türk tarihi, İskitler, Atlı-göçebe, Kurgan

Ключевые слова: лошадь, Алтайско - Казахский степь, тюркская история, скифы, конно-кочевой, курган

Keywords: Horse, Altai-Kazakh Steppe, Turkish history, Scythians, horseback-nomadic, Kurgan

Bozkır medeniyetinin ve Bozkır tarihinin meydana gelmesinde atların en belirleyici bir unsur olduğunu söylemek yanlış olmaz. Atlar, özellikle bozkır coğrafyasında yaşayan göçebe kavimlerin tarihi süreç içerisinde kaderlerinin belirlenmesinde etkili olmuş, birçok medeniyetin gelişmesine yön vererek şekillenmesi hususunda temel rolü oynamıştır.

Eski kültürler genelde üç kategoride incelenmektedir; yerleşik, göçebe ve asalak. Birçok tarihçiler Bozkır kültürlerini göçebe kültürler kısmına yerleştirirken, tanınmış birçok yerli ve yabancı tarihçilerin Bozkır kültürleri için “göçebe kültürü” değil, “Atlı-Göçebe kültürü” tabirini kullandığını görüyoruz.

Yakınçağ kaynaklarında ve günümüzde Orta Asya tabiriyle ifade ettiğimiz coğrafya, geniş ve engebesiz arazi parçası olduğundan bozkır coğrafyası olarak da bilinmektedir. Bir kültürün oluşumunda coğrafi şartların etkisinin önemli ölçüde büyük olduğu bilinmektedir. Fakat bu etki bozkırlarda daha açıkça kendini göstermiştir. Bu coğrafyanın sakinleri şartlardan dolayı besicilik yani hayvancılık kültürünü meydana getirmişlerdir. Göçebe kültürlerinin en yüksek zirvesi olan atlı kültür bozkır coğrafi şartları içerisinde gelişmiştir.

Bozkır kültürünün ana unsuru olan at, bu kültüre dinamizm kazandırmıştır [Durmuş 2002: 10]. Bu coğrafyanın eski sakinlerinden olan İskit kavimleri, atlı kavimler medeniyetini oluşturanların ilki ve en önemlisidir. İskitler Atlı-göçebe kültürünü oluşturan kavimler arasında siyasi ve kültürel bakımdan da önemli bir yere sahiptir. Bu kavimlerin izleri geniş coğrafyalarda takip edilebilmektedir.

Bilindiği üzere İskitler tarih sahnesinde Tuna boylarından Çin Seddi'ne kadar olan bir alanda, milattan önceki değişik zamanlarda yaşamışlardır. [Durmuş 2012: 41]. Onların tarih sahnesine çıktıkları ilk yerleşim yeri olarak, Herodotos'tan günümüze kadar ki tarihçiler ve

arkeologların çoğunluğu tarafından Batı Sibirya-Altay bölgesi, Kuzey ve Orta Kazakistan, Aral gölü çevresi ile Aral ve Hazar arasındaki bozkır gösterilmektedir. Z. V. Togan ise daha açık bir tabirle "...Saha devletinin asıl merkezi Türkistan"dır der [Togan 1981: 34]. Bu coğrafi yerler, Türkler'in tarih sahnesine ilk çıktıkları ve Türk adıyla (Gök Türkler) devletlerini kurdukları Türkistan'dır.

Ata ilk kez başlık takıp eyer vuran topluluğun İskitler olduğu bilinmektedir [Tutel 1998: 75]. Birçok Batılı bilim adamları ve eski Sovyet İranistlerinin inatla, ısrarla İskitleri, Kimmerleri, Azları, Alanları vs. İran dilli halk olarak tanımlamaktadırlar. Fakat İskit-Sakaların dış görünüşleri (antropolojik özellikleri); yastı ve eğri burun, geniş ve elmacık kemikleri çıkık, bedenin zayıf tüy örtüsü, yüz çizgilerinin sert oluşu, etnografik özellikleri; at besleyen, at sağan, at eti yiyen ve kımız yapan, defin geleneklerine göre; kurgan tipli mezarlar, atla ve silahlarla birlikte gömülme vb. kalıcı kültür özellikleri ile Avrupa ve İranî kavimlerden farklıdır. Hatta dil incelemelerine göre, ilah adları, şahıs adları, boy adları ve yer adları ile de Hint-Avrupalı değildirler. Bütün yönleri ile Hint-Avrupa halklarından seçiliyorlar [Bayat 2005: 9]. Ayrıca eski dünya halklarından biri olan İskit-Sakalar, ne İran kavimlerini iyi bilen Herodotos tarafından, ne de eski Romalı ve Yunan yazarlar tarafından hiçbir zaman Farslarla aynı millet veya aynı dilde konuşan kavimler olarak gösterilmemişlerdir.

Bisner, kafatası kemiklerine dayanarak İskitlerin Turani ırka mensup olduklarını söyler [Rasonyi 1993: 13]. Buna dayanarak, Orta Asya'da Altay'da yaşamış olan Turani ırkın hayvan motifli sanatının da benzer olması gerektiği sonucuna varabiliriz. Hayvan stili, Moğolistan'dan Karadeniz'e geniş bir alana yayılmıştı. Karakterine, semiyotik sembollerine göre hayvan stili, coğrafya ve zaman farklılıklarına rağmen (M.Ö. 2000 yılından, M.S. 9. Yüzyıla kadar) tamamen aynıydı. Türk resim sanatı, halıcılık, deri işlemleri şüphesiz hayvan stili üzerine kurulmuştu [Bayat 2004: 2].

Tanınmış Avrupalı tarihçiler arasında, Hint-Avrupa halklarından seçilen İskit kavimlerinin, Ural-Altay ırkından olduğunu kabul eden B.G. Niebuhr, G. Grote, O. Franke gibi tarihçiler vardır. Hatta göçebeleri

genelde İrani olarak kabul eden Eduard Meyer, Sakaların Türk soyundan olabileceğini eserinde beyan etmektedir [Durmuş 2012: 64].

Atı ilk evcilleştiren kavim olarak bilinen İskitlerin Türklüğü ile ilgili tarihi verilerden bahsederken “at” kelimesinin de anlamına ve tarihçesine değinmek gerekmektedir. At deyimini içeren ilk belgenin milattan önce Çin yıllığı Shich'i'de mevcut olduğu bilinir. Asya Hunları tarafından terbiye edilen yabani atlardan biri "K'uai-t'i" diye anılmakta ve Çince olmayan bu adın manası "büyük bir güç ile sıçramaya istekli" olarak açıklanmaktadır. Bu zikredilen isimde at sözünün ilk şekli ortaya çıkıyor. Kelimenin ilk hecesi olan "ku", Türkçe'de "sarışın, kumral" manalarına gelmektedir. Böyle olduğu takdirde bu isim Türkçe "kula veya doru at" anlamına gelmektedir. XI yüzyılda ünlü Türk dilci ve etnografyacısı Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk* eserinde at ile ilgili olarak 180 civarında isim, atasözü, tabir vb. tespit etmiştir. Ayrıca, "Kuş kanadın, er atın" (kuş kanadıyla, er atıyla) diyerek Türk ile atın birbirini tamamlayan iki unsur sayıldığı hususunu da eserinde belirtmiştir [Kafesoğlu 1991: 26-28].

Bozkır tarihinin ve medeniyetinin öğrenilmesinde, at kültürünün araştırılmasında kurgan mezarlar önemli bir yer tutar. Konar-göçer kültür coğrafyası için kullanılan “kurgan kültürleri” tabiri, ekonomileri hayvancılığa dayalı toplulukların mezar ve ölü gömme adetleri için kullanılmaktadır. Kral veya Kağanlara özgü mezarlar olan kurganlar Türk tarihi ve kültürü açısından da önemli bulgular ihtiva etmektedir. Göçebe toplumlar sürekli hareket halinde olduklarından onların varlıklarının en önemli, kalıcı izleri hayatını kaybeden üyeleri için düzenledikleri kurganlar ve içlerindeki ölü hediyeleridir. Bu nedenle Kurganlar ve buluntuları tarih ve birkaç bilim dalları açısından oldukça önem taşır. “Kurgan” kelimesinin anlamı için çok farklı görüşler öne sürülmüşse de, bu sözcük öz Türkçe olup “korugan”dan gelmektedir. Ölüyü koruyucu, muhafaza edici anlamında mezarlara bu ad verilmiştir [Belli 2002: 927].

Atlı-göçebe hayat tarzının meydana getirdiği “kurgan kültürü”nün ilk örnekleri İskitlere dayanmaktadır. Kurgan dediğimiz bu yapılar İskit çadırının “öbür dünya” için hazırlanmış şeklidir. İskit kral mezarları Gerrahi'dedir. [Herodotos 1973: 71] Burası Borysthenes (şimdiki Dinyeper) ırmağının ulaşma müsait olan ilk kısmının ucundadır. Bir kral

öldüğü zaman kabileler arasında gezdirilerek buraya getirilirdi. Bu mezarın içine boş kalan yerlere boğularak öldürülen bir karısı, seyisi, hizmetçisi, habercisi, birkaç atı ve kendisine ait olan eşyalardan bir kısmı gömülürdü. Krala kolay hizmet edebilmeleri için hizmetçiler ona yakın yerleştirilmektedir. Atlar ise gömülme hücrelerinin dışına konulmakta, uyandığında kolayca yetişebileceği bir yerde ve aynı tepenin altında gömülmektedirler [Tarhan 1969: 164].

Kurgan kültürünün ana vatanı sayılan Altay ve Kazak bozkırlarında, arkeologlar tarafından araştırılmış kurganlar vardır. İç Asya bölgesinde, at kalıntılarına rastlanan en erken kültür, M.Ö. 3 binlere tarihlenen Afanesyeva Kültürü'dür. Afanesyeva mezarında araştırmacılar tarafından av ve hayvanlarla ilgili kültürlere işaret eden at kemiklerine rastlanmıştır. Afanesyeva kültürü ve daha sonraları bu coğrafyalarda gelişen kültürlerin, bir bölümü dolaylı olarak, bir bölümü ise doğrudan doğruya Proto-Türk (=Ön-Türk) kültürü ve sanatının oluşumunda yer almıştır. Bu yüzden atlarla ilgili gelişmeler, Proto-Türkleri de ilgilendirmektedir [Çoruhlu 2012: 1053]. İrili ufaklı bütün arkeolojik bulguların Türk tarihinin öğrenilmesi açısından önemli olmasının yanında Katanda, Pazırık, Şibe ve Esik kurganları ihtiva ettiği eserleriyle daha değerlidirler.

Pazırık'ta Rus arkeolog Rudenko tarafından açılan M.Ö. IV. ve III. yüzyıldan kalma kurganlar çeşitli araştırmacılar tarafından değişik kültürlere mal edilmiştir [Rudenko 1970: 284]. Yalnız tanınmış bilim adamları tarafından kabul edildiği gibi biz de Pazırık kurganlarının Hun devrine ait olduğunu kabul etmekteyiz.

Pazırık kurganlarında çok sayıda donmuş at cesetleri bulunmuştur. Bu cesetlerin tetkiki sonucu o devrin at cinsleri hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Şöyle ki, bu mezarlarda iki çeşit at tipine rastlanılmıştır. Birincisi bozkır veya Moğol atı dediğimiz tip, ikincisi ise "Türkmen atı" denen yüksek boylu iyi cins atlardır. Çin kaynakları "kan terleyen" dedikleri atların Ferganalılara ait olduğundan bahsetmektedir. Bu durum "Türkmen atı" dediğimiz atların bu bölgeye Batı Türkistan'dan getirilmiş olduğunu muhtemel kılmaktadır [Ögel 2003: 65].

Ayrıca bu bulgular Türk inanç ve mitolojisinden izler taşımaktadır. Bilindiği gibi Türkler, her zaman ikinci bir hayatın var olduğuna inanmışlar ve bu ikinci hayatın, dünya hayatına benzediğini

düşünmüşlerdi. Bu nedenle yaşamları boyunca çok faydalarını gördüğü ve hayatının önemli bir bölümünü üzerlerinde geçirdikleri at'ları olmadan bir ikinci hayat tasavvur edememişlerdi.

Bozkır kültürünün temsilcileri olan Türkler, eski kaynaklarda atları ile anıldıkları gibi mezarlarında da atları ile birlikte gömülmüşlerdir. At Türkler için geçimlerini sağladıkları ekonomik bir varlık, savaşlarda ise kullandıkları bir araçtı. Bu sebeptendir ki, at Türk inanç, mitoloji sanat ve kültürünün ayrılmaz bir parçası olmuştur. Hatta atları binicileriyle birlikte gömme, at kurban etme gelenekleri de bu kültürde ortaya çıkmış ve yakın zamana kadar devam etmiştir.

Bu kültür ve coğrafyanın topluluklarından olan İskitlerde de ölünün cenaze töreninde ve definde at kurban edildiğini Herodotos'tan öğrenmekteyiz. Hatta İskitlerde Kral gömüldükten sonra geçen bir yılın sonunda, en güzel atlarından elli tanesinin boğulup, bağırılarının çıkartıldığını, içlerinin temizlenerek saman doldurulduğunu ve dikildiğini nakleder. (Herodotos, 2006: 323). Hun topluluklarında da aynı kültür devam etmiştir.

Bu gelenekler Pazırık kurganında elde olunan bulgularla ispatlanmıştır. Fakat burada bulunan kurban edilen atların kulaklarının kesik olması, bilim adamlarının farklı yorumlar yapmasına sebep olmuştur. Prof. Dr. Abdülkadir İnan'a göre kurban edilen on atın nişanlarının ayrı ayrı olması, atların on kabile tarafından hediye edilmiş olduğunu göstermektedir [İnan 2010: 144].

Ayrıca atların kuyruk ve yelelerinin kesilmesi Türklerde bilinen bir matem alameti idi. Şöyle ki, bu gelenek 19. yüzyılın sonlarına kadar Kazak ve Kırgızlarda devam etmiş ve hiç şüphesiz İslam dininin tesiriyle bir takım değişimlere maruz kalmıştır.

İnsanlık tarihinde ulaşılan büyük başarı olarak değerlendirilen ehlileştirilmiş atların tarihlendirilmesi meselesi de bilim adamlarını bir hayli meşgul etmiştir. Bu mesele Güney Kazakistan'da yapılan araştırmalarla çözülmüştür. A. H. Margulan adına Arkeoloji Enstitüsü esas üyesi Viktor Fedoroviç Zaybert 1980 yılında Güney Kazakistan'da [Zaybert 2009] yaptığı araştırmalarla dünya tarihine birçok yenilikler ekleyerek katkı sağlamıştır ki, bunlar arasında ilk evcilleştirilen atın tarihlenmesi konusu da vardır. Arkeoloji verilerden elde olunan bilgilere

göre yaklaşık 5500 yıl önce at bu bölgede evcilleştirilmiştir. Bu konuda İ. E. Kuzmina'nın da "Bota'yın Atları" isimli bir ilmi çalışması, "Polesenden Günümüze Avrasya'nın Atları" [Kuzmina 1997] diye kitabı da vardır. Ayrıca L.N. Gumilyev adına Milli Avrasya Üniversitesi biyoloji bölümünden Murat Jusıpbekoğlu Nuruşev'in de Avrasya atları konusunda çalışmaları göz ardı edilemez. Şöyle ki, "Botay Atı, onun Avrasya Kültüründe Önemi ve Evcilleştirilmiş Atların Tarihlendirilmesi Problemi" [Nuruşev 2011] isimli ilmi çalışması kültür tarihi açısından önemlidir.

Atlı kültür dairesi olan Kazak Altay bozkırları kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğuran evcilleştirilmiş atların vatanı ve dolayısıyla uygarlığın da merkezi olmuştur. Atlı bozkır kavimlerinin uygarlığı hep buradan çevreye yayılmıştır. Bu uygarlığın insanları, besledikleri atları eğiterek kendilerine alıştırmışlardır. Onlar çok iyi birer binici olarak da çevrelerindeki topluluklara korku salmış ve o topluluklar tarafından beğenilen, hayranlık duyulan insanlar olarak da anılmışlardır.

Bozkırda tarihi çağları bu kültür verileriyle izlersek benzerlerini hatta aynısını Hunlarda, Göktürklerde, Uygurlarda, Kıpçak, Peçenek, Oğuz boylarında, günümüzde bu halkların uzantısı olarak kabul ettiğimiz Kazaklarda, Kırgızlarda, Özbeklerde, Türkmenlerde, Yakut, Saka, Karakalpak Türklerinde, hatta Anadolu Türklerinde Selçuklularda, Osmanlılarda, Kafkasya Türklerinde, Balkanlarda görebilmekteyiz.

Tarihte Türkler bu atları ve geliştirdikleri süvari savaş teknikleri sayesinde diğer rakipleri üzerinde harp meydanlarında, ticaret alanında çok üstünlük sağlamışlardır. Ancak at sadece savaş aracı değildi, etinden ve sütünden istifade edilen bir besin kaynağı idi. Kullanımı tarih öncesi devirlere kadar ulaşan ve eski Türk içkisi olarak bilinen kımız, kısrak sütünden yapılmaktadır. Mayalanarak elde edilen kımızın, Türkler ve onların etkisinde kalan halklar dışında dünyanın hiçbir yerinde kullanılmaması bunun doğrudan doğruya Türklerin icadı olduğunu göstermektedir [Eberhard 1940: 285]. Kımız içilen yerlerde Türklerin olduğu görülmüştür. Bu kelime bütün Türk lehçelerinde aynı telaffuz edilmektedir. Bu şekliyle Divanü Lüğat-it Türk'te de kımız kelimesine rastlanılmaktadır. Burada kımız almıla, yani ekşi elma anlamında kullanılmaktadır [Kaşgarlı Mahmud 1992: IV, 315]. Tarihi eski çağlara

dayanan kımızın kullanım alanı çeşitli yerlerde kurulan Türk devletleri sayesinde geniş coğrafyalara yayılmıştır. Bozkırlardan uzakta Doğu Avrupa'da Hun Hakanı olan Atilla'nın sarayında bile kullanıldığını Bizans kaynakları yazmaktadır [Durmuş, 2014: 104, 81].

Bunların dışında Türklerde kımızın bayram ve törenlerde kutsal bir nimet olarak algılandığı görülmektedir. Yılın belirli günlerinde yapılan toplantı veya toylarda kımız içme geleneğinin Asya Hunlarında ve Göktürklerde olduğu tarihi kaynaklarla sabittir. Özellikle, Göktürklerin her yıl “ecdad mağarası”nda beşinci ayın ikinci yarısında “Tanrı”, “kutsal yer ve su” için kurban kesip, kımız içip eğlendiklerinden kaynaklar bahsetmektedir [Durmuş, 2014: 81].

Bu gelenek bugün Orta Asya Türklerinde her yıl Mayıs ayında “kımız murundık” (kımız bayramı) şeklinde devam etmektedir. Kazak, Kırgız Türklerinin kutladığı bu bayramda atların kutlu olması, yarışı kazanması için alınlarına, sırtına kımız sürülmekte, büyüsel işlem kazandırılmaktadır [Çınar, 1996, 124].

Günlük yaşamın bir parçası olan Bozkır atlarının Türkler tarafından dışarı ihracı da yapılmıştır. Eski Türk atlarının görünüşü, hala Orta Asya'da yetiştirilen ve bugün dünya'da Moğol atı diye bilinen atların şekline bakılarak şu şekilde tarif edilebilir. Cidago yükseklikleri 140-150 cm. civarında olan bu atların başları oldukça büyük, omuzları çok iyi derecede gelişmiş, gözleri küçük, boyunları kalın ve göğüsleri derindir. Geniş göğüs kafesleri, çok kuvvetli sağrıları ve çok sağlam, kalın kemikli ayakları vardır. Tırnakları demir gibi sert, aşınmaya mukavimdir. Yeleleri ve kuyruğu gür olup, beli uzunca, ayakları ise fazla uzun değildir. TRT Televizyonunda yayınlanan Dünya tarihi isimli belgeselde anlatıldığına göre Cengiz han zamanında Türk atları bir günde 350 km. yol alabilmişlerdir. Bu belgeye göre bu atların ne kadar müthiş bir yaratık oldukları ortaya çıkmaktadır. Hatta TRT Televizyonunda yayınlanan İpek Yolu belgeselinde belirtildiği üzere Çin kayıtlarına göre yine Türklerin yetiştirdikleri Cennet atları günde 500 km. yol alabilmekte idi denilmektedir. Bu Cennet atlarının bugünkü torunları hala Türkmenistan'da bulunan Ahal-Teke (Türkmen) isimli at ırkına mensuptur [Güleç, 2005: 147].

Tarih Bozkırın sırlı atlarının efsaneliğine her asırda şahitlik etmiştir. Böyle atlardan biri de, Kazak Türkleri tarafından yetiştirilen Don atıdır. Napoleon'un Moskova seferinde ağır geçen kış şartlarında binlerce Fransız atı öldüğü halde, Don atlarına hiç bir şey olmamış ve Kazak süvarileri enerji dolu Don atları ile Napoleon'u mağlubiyete sürüklemişlerdir. Bu tür, bozkır atının, Karabağ atı, Pers Atı ve Türkmen atı (Ahal-Teke) ile aralarında melez-leme yapılarak elde edilmiştir. 24 Saat içinde yani bir günde üzerindeki binicisi ile 300 kilometre yol alabilirler. Kazakistan ve Kırgızistan'da yetiştirilen Don atları her türlü şartlara çok dayanıklıdır [Güleç, 2005: 158].

Don Atı adı verilen at türünün yetiştirilmesinde damızlık olarak kullanılan Karabağ atını ise Azerbaycan Türkleri yetiştirmiştir. Bu atlar al ve doru renkli olup vücut yapıları ve görünüşü son derece estetik ve güzeldirler. Bu özellikleri nedeni ile diğer at ırklarına güzellik vermek için damızlık olarak kullanılırlar. Çok eski bir ırk olan, Karabağ atının yüksekliği 150 cm.dir. Bu atlar Azerbaycan'da Ağdam harasında yetiştirilirler [Settarzade, Hesenov, 1975: 6].

Türkiye'de ise Osmanlı devletinin Azerbaycan ve Kırım'ın kaybedilmesinden sonra Türkmen ve Tatar dünyasıyla bağların kesilmesi sebebiyle bu coğrafyada safkan atlar yalnızca Arap topraklarından gelir olmuştur. Bu tarihten sonra Osmanlı ideal at türü, parlak donlu ve ince topuklu safkan Arap atına benzemeye başlamıştır. Hicri 1106 tarihli Osmanlı Türk derlemesi Kitab el -makbul fi fadhail el-kuyul'da diğer iyi atlar arasında kısaca Türkmenler ve Oğuzlar tarafından yetiştirilen türlerden bahsedilmektedir [Esin, IV, 2002: 240].

Türk tarihi ve kültürünün her safhasında izlerine rastladığımız bu sihirli atlar Türk edebiyatında, destanlarında, halk şiirlerinde, halk sanatlarında ve nihayet arzu ve dileklerinde önemli bir yer işgal etmiştir. Çağımızın bile Türk aşık ve şairlerinin eserlerinde at tasvirlerinin olduğunu görmekteyiz. Mesela, 2008 yılında vefat eden Türkiyeli şair Dilâver Cebeci "Timurlenk Olsam" adlı şiirinde:

"Ben bir Timurlenk olsaydım
Alnı akıtmalı bir at üstünde
Ve bir kılıcım olsaydı
Kabzası yıldız kakmalı

Firuze ışıqlar toplusaydım
Semerkant kubbelerinden
Ben bir Timurlenk olsaydım

Bozkırın ortasında” diyerek at üstünde tarihlere karışan Türk Kağanı’nın özlemini çeker. Benzer örnekleri diğer Türk boylarında da görmek mümkündür. Değişmeyen bir şey vardır, bir birinden ayrılmayan yiğit ve at. Kuran’da Allah’ın “...soluk soluğa süratle koşan, koşarken ayaklarını vurarak ateş çıkaran, sabah erkenden baskın yapan, orada tozu dumana katan ve düşman topluluğunun ortasına dalan atlara andolsun ki, insan gerçekten rabbine karşı pek nankördür” [Altuntaş, 2006: 599] diyerek üzerine yemin ettiği At Türkün kanadıdır.

KAYNAKÇA:

- DURMUŞ İlhami, İskit Kültürü, Türkler Ansiklopedisi 4. Cilt, Ankara, 2002.
DURMUŞ İlhami, İskitler, Ankara, 2012.
TOGAN Z.V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.
TUTEL Eser, At ve Atçılık, Ankara 1998.
BAYAT Fuzuli, Bazı İskit/Saka Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı. 7, 2005.
RASONYİ L., Tarihte Türklük, 3. Baskı, Ankara, 1993.
BAYAT Fuzuli, Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı. 1, 2004.
KAFESOĞLU İbrahim, İslam Ansiklopedisi, AT (İslâm Öncesi), C. 4, 1991.
Belli O., Eski Çağ ve Orta Çağ’da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği, Türkler c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
HERODOTOS, Herodotos Tarihi, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 1973, IV.
TARHAN T., “İskitlerin Dini İnanç ve Âdetleri”, İst. Ün. Ed. Fak. Tarih Dergisi, 23 (1969), s. 145-170.
ÇORUHLU Yaşar, Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği, 38. ICANAS 10-15/09/2007 Ankara Türkiye, Bildiriler Tarih ve Medeniyetler Tarihi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, C. III. Ankara 2012, s. 1053.
RUDENKO Sergei, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Burials of Iron Age Horse, Berkeley: California Press, 1970.
ÖGEL Bahaddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 2003.
İNAN Abdülkadir, Altay’da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah, İkinci Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2010.
ZEYBERT Viktor Fedoroviç, Botayskaya kultura, Almatı, KazAkparat, 2009.
KUZMİNA İ. E., Loşadi Severnoy Evrazii ot Poliotsena do Soveremennosti, 1997, http://www.rfbr.ru/rffi/ru/books/o_61437#205
NURUŞEV M. J., “Botayskaya loşadi i ee znaçimost v Evraziyskoy kulture i izuçenii problem domestikatsii roda Equus”, İzvestiya Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta, No: 3 (31) – Orenburg, 2011, s. 361-364.

EBERHARD Wolfram, “Kitablar ve Mecmualar”, Ülkü, XVI, 87, Mayıs 1940, s. 285-286.

KAŞGARLI Mahmud, Divanü Lugat-it Türk, I- IV, (çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

DURMUŞ İlhami, Türk Kültür Çevresinde Kımız, Milli Folklor, Yıl 26, Sayı 104, 2014.

ÇINAR Ali Abbas, Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü, Ankara, 1996. (Basılmamış Doktora Tezi)

GÜLEÇ Ertuğrul, Türk At Irkları, Ankara 2005.

SETTARZDE R. KH., HESENOV S. O., Karabağ Atı, Bakü, Azərneşr, 1975.

ESİN Emel, Türk Sanatında At, Türkler Ansiklopedisi, IV. Cilt, Ankara, 2002.

Âdiyât Suresi 1-6. Ayetler, Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2006, s. 599.

T.Korkmaz

THE MYSTIC OF THE GREAT STEPPE HORSES

SUMMARY

Equestrian-nomadic culture and the history of the formation and on the development of the Altai steppe horse domestication has played a decisive role. Especially at the Kazakh steppes of Central Asia, it has been influential in the development process of the date of the tribes living a nomadic life style. Culture occurring in this region are recognized by many domestic and foreign historians "horseback-nomadic culture" is called. The first thousand of those ancestors in this region, the Scythians are scientifically proven to be of Turkish origin. Equestrian-nomadic tribes that make up the culture of the Scythians, has an important place politically and culturally.

T.КОРКМАЗ

МИСТИЧЕСКИЕ ЛОШАДИ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

РЕЗЮМЕ

В формировании и развитии конно-кочевой культуры и истории решающую роль играет окультуривание (обузданию, приручению) лошадей на Алтайских степях. Особенно в Казахских степях и в Средней Азии лошадь, оказала влияние на развитие в историческом процессе племен ведущих кочевой образ жизни. Культура, сформировавшаяся в этом регионе, признана многими известными отечественными и зарубежными историками как «конно-кочевая культура». В этом регионе первыми всадниками считаются – скифы, которые с научной точки зрения, доказано что, они относятся к народам тюркского происхождения. В политическом и культурном плане – скифы занимают важное место среди племен, которые формировали конно-кочевую культуру.

ELMDƏ YAŞANAN ÖMÜR (SOLMAZ QAŞQAYIN 80 İLLİYİNƏ)

Bu ilin baharında milli tarix elmimizin tanınmış simalarından Solmaz Mirtağı qızı Qaşqayın vəfatından 5 il ötür, yaşasaydı 80 qeyd edəcəkdik. 55 illik elmi fəaliyyətini Azərbaycanın qədim dövr tarixinin mixi (civi) yazılı abidələr və maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiqinə həsr edən Solmaz xanım dünya miqyasında tanınan elm xadimlərimizdən olmuşdur.

Ziyalı ailəsində anadan olan S. Qaşqay 1960-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsini bitirmiş, əmək fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər AMEA Tarix İnstitutuna bağlamışdır. Qədim Şərq tarixinə marağını nəzərə alaraq SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunun Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) filialına ezam olunmuş, orada professor L. A. Lipindən akkad (Aşşur-Babil), professor İ. M. Dyakonovdan isə biayni (Urartu) dillərində tərtib olunmuş mətnlərin sirlərinin mənimsənilməsi istiqamətində ümumilikdə 5 illik tədris kursu keçmişdir. Bu ölü dillərin mənimsənilməsi prosesində qazandığı biliklər sonralar onun elmi yaradıcılığının maddi bazasına çevrildi. S. Qaşqay mərhum alimlərimiz akademik İqrar Əliyev və professor Yusif Yusifovdan sonra respublikamızda Ön Asiyanın ölü dillərinin tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar aparmağa qadir olan üçüncü tarixçimiz, ekspert səviyyəsində mühakimə yürütmək irtidarına malik mütəxəssisimiz idi. Təsədüfi deyil ki, məhz Aşşur və Urartu hökmdarlarının kitabələrindəki məlumatların elmi təhlili əsasında o, 1971-ci ildə İ. Əliyevin rəhbərliyi altında “İran Azərbaycanı e.ə. I minilliyin əvvəllərində” mövzusunda namizədlik (indi tarix üzrə fəlsəfə doktoru) dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdir. Bu əsər dünya tarixşünaslığına dövlətçilik tariximizdə xüsusi yeri olan Manna çarlığına həsr olunmuş ilk və hələ ki, yeganə dissertasiya işi kimi daxil olub. Dissertasiya işinin elmi nəticələrini əks etdirən “Manna çarlığının tarixindən” monoqrafiyası 1977-ci ildə rus, “Manna dövləti” adı ilə 1993-cü ildə Azərbaycan dillərində nəşr olunaraq elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə verildi və oxucular tərəfindən yüksək dəyərləndirildi.

S. Qaşqay elmi fəaliyyətində yazılı tarixlə arxeologiya elminin

vəhdətini qura bilmişdir. O, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları ilə birgə müntəzəm olaraq respublikamızın müxtəlif bölgələrində, daha çox Naxçıvanın tunc və dəmir dövrlərini əhatə edən yaşayış məskənlərinin arxeoloji tədqiqatlarında iştirak etmiş, aşkarlanan maddi mədəniyyət nümunələrinin elmi ictimaiyyətə tanıtılmasında, eləcə də, təbliğində töhfəsini vermişdir.

Solmaz xanım 1980-ci ildən Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyasının tərkibində Naxçıvan abidələrinin tədqiqinə cəlb olunmuşdur. Qədim tarixi öyrənən alim bu diyarda zəngin mədəni irsimizin olduğunu gözəl bilirdi. Doğrudan da 10 il ərzində Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyasının tədqiq etdiyi I Plovdağ (tunc dövrü), Xalı-Keşan (XII-X əsrlər), Mərdan gölü (X-VIII əsrlər) və Muncuqlutəpə (VIII-VI əsrlər) nekropollarında qədim tariximizi zənginləşdirən külli miqdarda artefaktlar əldə olundu. Arxeoloji materiallar sırasında Cənubi Qafqazda ilk dəfə qəbir kameraları ilə yanaşı, onlardan daha çox material verən (o cümlədən keramika məmulatı) və arxeoloji ədəbiyyata Q.M.Aslanova məxsus “qurbangah” adı ilə daxil olmuş ehsan kameralarını və silindrik möhürləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bir neçə qəbrin ehsan kamerasında erkən dəmir dövrünün süfrə qablarının bütün dəsti aşkar olunmuşdu. Solmaz xanım bu tədqiqatlara Rusiyanın görkəmli şərqşünas arxeoloqlarından I.N.Medvedskayanı, görkəmli rəssam N.Kuznesovanı da cəlb etmişdi. Ümumiyyətlə, Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyasının apardığı qazıntılarda Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərinin elmi-tədqiqat müəssisələrindən hər il 5-6 nəfər arxeoloq, rəssam və cizgiçi iştirak edirdi. Arxeoloji tədqiqatların nəticələri haqqında Solmaz xanım Budapeştdə, Vyanada, Parisdə, Berlində, Moskvada, Tbilisidə, Sankt-Peterburqda, Tehrandə və Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq konfranslarda arxeoloq-alimlərin diqqətini cəlb edən maraqlı məruzələrilə milli tarix elmimizi yüksək səviyyədə təmsil edirdi.

Arxeoloji ekspedisiyalar zamanı Solmaz xanım kənd camaatı ilə, xüsusilə qadınlarla sıx ünsiyyətdə olur, tariximizdən, öz həyat təcrübəsindən maraqlı söhbətlər edirdi. Seyid qızı olduğuna görə isə hamının ona xüsusi rəğbəti vardı. Bir maraqlı faktı qeyd etmək yerinə düşərdi. Keçən əsrin 80-ci illərində konservativliyiylə seçilən Ordubad kəndlərində qadınlar şalvar geyməzdilər, geyənlərə də camaat o qədər də

xoş baxmazdı. Ona görə də, Solmaz xanım Moskva və Sankt-Peterburqdan gələn gənc arxeoloq xanımlara şalvarlarını burada olduqları müddətdə geyimlərinə fikir verməyi və özlərini yerli ənənəyə uyğun aparmağı məsləhət görürdü. Bir neçə ay davam edən qazıntılarda qonaqlar artıq yerli camaatla qaynayıb qarışmışlar.

S.Qaşqay respublikamızın tarixçilərinin Rusiya Federasiyasının elmi mühitlə, xüsusən, onun tədqiqatçı kimi formalaşmasında rolu olan Sankt-Peterburq Şərqsünaslıq məktəbilə əlaqələrini qoruyub saxlamağa çalışan nadir alimlərdən olmuşdu. Bizim və Rusiya şərqsünas-tarixçilərinin elmi nailiyyətlərinin və əsərlərinin mübadiləsində onun vasitəçiliyi əvəzsiz idi.

Səhhətinin verdiyi imkanlar çərçivəsində Solmaz xanım elmi yaradıcılığını pedaqoji fəaliyyətlə paralel davam etdirirdi. O bir müddət Qərb və Xəzər Universitetlərində Azərbaycan tarixi və xüsusi ixtisas fənlərindən oxuduğu mühazirələr, keçirdiyi seminarlarla tələbələrin tarixi biliklərinin zənginləşməsinə, dünyagörüşünün artmasına böyük təsir göstərmişdir. Solmaz xanım Tarix İnstitutunda tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiəyə təqdim olunan dissertasiyaların müzakirə və müdafiələrində opponent və elmi rəhbər kimi iştirak edir və öz fikirlərini bildirirdi. İnstitutun “Qədim Azərbaycan tarixi” şöbəsinin aspirant və dissertantlarına mənimsədiyi qədim dillərdən məlumat verir, onlara bu dilləri öyrədir, gənc tədqiqatçılara qayğı ilə yanaşır, yeri gələndə onlara himayədarlıq edirdi. Tarix İnstitutunda yaşından, vəzifəsindən və elmi dərəcəsindən asılı olmayaraq az adam tapılar ki, onun xoş münasibətindən və xeyirxahlığından kənarda qalsın. Çox səmimi, təmiz qəlbli, xeyirxah, həm də prinsipial mövqeyə malik bir insan idi. Əməksevərliyi, qayğıkeşliyi və səmimiliyi Solmaz xanım Tarix İnstitutunun kollektivinin hörmətini qazanmışdı.

Bütün elmi fəaliyyəti boyu Solmaz xanımı yazdığı əsərlərin kəmiyyət deyil, keyfiyyət tərəfi maraqlandırır. Elmdə prinsipial mövqeyi tarix elmimizin saxtakarlıqlardan qorunmasına, əsassız fərziyyələrdən təmizlənməsinə yönəlmişdi. Araşdırdığı problemə məsuliyyətlə yanaşır, ilk mənbələrin məlumatlarını döənə-döənə təftiş edir, həlledici mülahizə yürütməzdən əvvəl məsləhət üçün tanınmış mütəxəssislərə müraciət edirdi. S.Qaşqay Tarix İnstitutunun “Azərbaycan tarixi”nin yeddi cildlik

akademik nəşrinin I cildinin müəlliflərindən idi. Azərbaycanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətini nəzərə alaraq oxucuları onun irsindən qalan nümunələrin natamam bibliografiyası ilə tanış etməyi vacib sayırıq:

1. Новые данные об обществе и культуре Манны // Известия АН Аз. ССР, 1968, №3
2. О городах и крепостях Манны // Тезисы докладов Всесоюзного симпозиума «Города и торговля древнего Востока (III-I тыс. до н.э.). Ереван, 1969
3. О ранних государственных образованиях на территории Иранского Азербайджана // Доклады АН Аз. ССР, 1970, Том XXVI, №9
4. О металле анаккум Приурмийских областей // Вестник древней истории, 1970, №3
5. О ремесленном производстве в областях маннейского государства в начале I тыс. до н.э. // V Всесоюзная сессия по древнему Востоку (Тезисы). Тбилиси, 1971
6. О некоторых общих чертах в материальной культуре областей Иранского Азербайджана и Нахичеванского края начала I тыс. до н.э. // Переднеазиатский сборник. Том III, Москва, 1976
7. Из истории Маннейского царства. Баку, 1977
8. Geographical Names According to Urartian Texts / Repertoire Geographique de Texts Cuneiformes. Band 9, Wiesbaden, 1981 (İ.M.Dyakonovla müştərək)
9. Manna dövləti. Bakı, 1993
10. The Material Culture in Azerbaijan during the Scythian Campaigns: a new interpretation of Herodotus // Altorientalische Forschungen, 1997, Band 24
11. Нахичеванская зона в период урартских завоеваний / История и языки древнего Востока. Памяти И.М.Дьяконова. Санкт-Петербург, 2002
12. Асланов Г., Ибрагимов Б., Кашкай С. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку, 2002

13.Ибрагимов Б., Кашкай С., Медведская И. Раскопки некрополя Пловдаг II / Эдубба вечна и постоянна. Материалы Конференции, посвященной 90-летию со дня рождения И.М.Дьяконова. Санкт-Петербург, 2005

14.Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Bakı, 2006

15.Azərbaycan ərazisində tapılmış qədim yazılar haqqında // Azərbaycan Arxeologiyası, 2006

16.Skiflərin Yaxın Şərqə müdaxilə yolları və Azərbaycan // AMEA Tarix İnstitutu Elmi əsərlər, 2007, Cild 19

17.Ön Asiyada miqrasiya proseslərinə dair. Bakı, 2009

Yunan filosofu Demokritin müdrik kəlamında deyilir: “hər şey axır, hər şey dəyişir”. Lakin dəyişməyən insanın yaddaşlarda qoyduğu izdir. Solmaz xanımı Ordubadın Sabir, Qoşa-dizə və Kələntər-dizə kəndlərinin camaatı indi də xoş sözlərlə xatırlayır. Ömrünün məhsuldar elmi çağını yaşadığı Tarix İnstitutunun kollektivi bu gün də onu xoş xatirələrlə yad edir. Vaxtı ilə çalışdığı elm ocağında, eləcə də, bütövlükdə milli tarix elmimizdə bu gün də onun yeri görünür.

TARİXİ SİLKƏLƏYƏN AZƏRBAYCAN HÖKMDARI - TOMİRİS XATUN

Suad MURADOV

Azərbaycan, tarix boyu cəsur, şir ürəkli və fərasətli qadınlar üçün vətən olmuş, onları öz qucağında böyütmüş və onlara həyat uğrunda mübarizə aparmağın üsullarını öyrətməmişdir. Azərbaycan qadını daima müdriklik, müqəddəslik simvolu olub, iti zəkası, dərin düşüncəsi ilə dövlətçilik işində, mədəni inkişafımızda da müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Dahi şair Nizamidən öncə yazıb-yaradan, şairə olmaqla yanaşı Azərbaycanın ilk musiqiçi-bəstəkar qadını olan Məhsəti Gəncəvi; Şərqdə ilk diplomat qadın olan, həmin dövrdə türk dünyasını qardaş qırğınından qurtaran və Ağqoyunlu hökmdarı Həsən Padişahın anası Saray Xatun; həyat yoldaşı Qubalı Fətəli xanın Dərbənddə olmadığı bir vaxtda şəhərin müdafiəsinə qalxaraq düşmənin hücumunu təkbaşına dəf edən Tutubikə xanım və s. kimi saysız-hesabsız qızlar məhz bu məmləkətin yetirmələridir. Lakin adını nəinki Azərbaycan, hətta bütün dünyanın tarixinə qızıl hərflərlə yazan Tomirisin bu siyahıda xüsusi, özünəməxsus yeri vardır. O, Şərqə və Qərbə məlum olan ilk qadın hökmdardır. Bəli, həmin dövrdə bir çox xalqlarda, o cümlədən bəzi Avropa xalqlarında qadına cansız bir predmet kimi baxıldığı dövrdə türk xalqlarında qadınlara yüksək dəyər verilirdi (Bunu Orxon yazılarından belə görmək olar). Tomiris həmin dövrdə yaşamış qüdrətli türk xaqanı Alp Ər Tunqanın (ərəb və fars mənbələrində “Əfrasiyab”) nəvəsi olmaqla bərabər, həm də m.ö.VII əsrdə “Azərbaycana birinci türk axını” zamanı köçmüş cəsur və döyüşkən bir xalq olan massagetlərin (sak-skiflərin) hökmdarı olmuşdur.

Tomirisin adı görkəmli yunan tarixçisi Herodotun fars-yunan müharibələrinə həsr olunan 9 cilddən ibarət kitabında “Demirus” kimi keçir. Buradan belə hökm vermək olar ki, onun adı “dəmir” sözü ilə bağlı olmuşdur. Bunun səbəbi, qədim türklərdə dəmir ilə bağlı adların çox geniş yayılmasıdır. Tomirisin tarix səhnəsinə çıxması onun “massagetlər

ölkəsinin hökmdarı” olan həyat yoldaşının ölümü ilə əlaqələndirilir. Lakin dul qalmasını özünə dərd bilməyən polad iradəli Tomiris hökmdarlıq missiyasını öz üzərinə götürür. Məhz həmin dövrdə Suriya, Fələstin, Güney Azərbaycanın da daxil olduğu Midiyanı özünə tabe edən II Kir (Keyxosrov) Araz çayından quzeyə - “massagetlər ölkəsi”nə də yiyələnmək istəyir, fəqət onların çox döyüşkən tayfa olduqlarını bilən II Kir hiyləyə əl ataraq Tomirisə evlilik təklifi göndərir. Ağıllı və tədbirli bir insan olan Tomiris nikah diplomatiyası ilə onun torpaqlarını ələ keçirmək istəyən, bu millətə düşmən gözü ilə baxan və onun babası Alp Ər Tunqanı zəhərləyib öldürən Əhəmənilərin nümayəndəsi olan II Kirlə evlənməyi özünə sığışdırmadığından buna rədd cavabı verir. Hiyləsinin baş tutmadığını gören II Kir bu dəfə növbəti hiyləsini həyata keçirir və bu dəfə o artıq Tomirisin yeganə oğlunu əsir alır. Düşməninin əsiri olmağı özünə ar bilən Sparqapis özünü öldürür. Bu, II Kirlə massagetlər arasında olan münasibətlərin kəskinləşməsinin ən gərgin nöqtəyə çatmasına - müharibəyə səbəb olur. Həlledici döyüşdə Tomirisin 15 minlik (təxminən) ordusu özündən dəfələrlə çox olan II Kirin ordusunu məğlub edərək yadelli işğalçıları öz torpaqlarından qovur və onun əmri ilə Əhəməni II Kirin cəsədi tapılır, daha sonra başı kəsilərək içi qanla dolu tuluğa salınır. Bu yerdə qəhrəman Tomiris özünün sonradan tarixə keçəcək kəlmələrini deyir: **“Ömrün boyu qandan doymadın. İndi səni qanla doydururam. Bacardığın qədər iç”**

Beləliklə, Azərbaycan qadınlarının qəhrəmanlıq tarixinin başlanğıcını məhz Tomiris xatun qoydu. Bu zəfərin böyük tarixi əhəmiyyəti və mənası var. Məhz türk qadını övlad, vətən sevgisi ilə düşmən üstünə hücum çəkərək qan tökməkdə və ölkələr işğal etməkdə vahiməli ad çıxarmış qəsbkara qalib gəlmiş, onu öz qanına boyamışdı. Alp Ər Tonqanın nəvəsi olan Tomirisin qəhrəmanlığı təkcə öz nəslinə, millətinə deyil, bütün qadınlığa bir şərəf gətirdi. Ləyaqət və sədaqət rəmzinə çevrilən Tomiris haqqında müxtəlif əfsanələr yarandı, əsərlər yazıldı, şeirlər qoşuldu, rəsmlər çəkildi. Abasqulu ağa Bakıxanov məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərində Tomirisin adını böyük ehtiramla çəkib. O, Herodotun fikirlərinə söykənərək Tomirisin mənsub olduğu massaget skiflərinin məhz Albaniyada yaşadığını bildirmişdir. Xalq şairi Səməd Vurğun hələ ötən əsrin 40-cı illərində yazdığı “Yandırılan kitablar”

şeirində bu qəhrəman qadını “Anam Tomiris” adlandıraraq onun hünərilə öyünmüş və millətimizin düşmənlərinə sanki əbədi bir mesaj göndərmişdir: “Anam Tomiris kəsmədimi Keyxosrovun başını?” Əslində bu sualda yer alan mətnaltı mənə məlumdur. Zaman-zaman torpağımıza, milli sərvətlərimizə yadelli qəsbkarlar həmişə göz dikiblər. Onlara öz yerini göstərən igidlərimiz arasında qəhrəman qadınların da olması millətimizin, onun övladlarının cəsur və əyilməzliyindən, şərəf və ləyaqətindən, daxili aləmindən və döyüşmək, qalib gəlmək əzmindən xəbər verir. Məhz Tomiris də yurdunu sevən hökmdar olaraq torpağının işğal edilməsinə, ana olaraq isə oğlunun hiylə yolu ilə əsir aparılmasına dözə bilməmiş, iki müqəddəs hissin gücünə arxalanaraq sərkərdə hünərini göstərmiş və ana qisasını almışdır. Nəticədə eraları adlaya bilən bir “Tomiris xatun əfsanəsi” tarixdə dərin iz qoymuş oldu. Bu qələbənin qazanılması böyük bir hadisədir. Çünki Tomiris hökmdar olduğuna baxmayaraq öncə bir qadın idi, digər tərəfdən o Əhəməni hökmdarı Kirin qarşısında daha kiçik bir dövlətin və kiçik bir ordunun başında durmuşdu. Lakin Tomris sadəcə bir qadın deyil, bir qəhrəman türk qadını idi. O, onun özünə qarşı çıxan, onun millətinin, vətəninə azadlığına təcavüz edən düşməni ilə yorulmadan vuruşmuşdu. Qəhrəman Tomiris öz dövrünün tarixi səhifələrini bəzəyən şanlı bir ulduzdur. Bu hadisə yüz illər dünya xalqlarının dilində söyləndi durdu və bu günə qədər gəlib çıxdı. Şanlı qadın Tomiris Ana bütün türk qadınlarına örnək olmalıdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü. Türk kültürü: aylıq dergi yayınları Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
2. Azərbaycan Tarixi Portalı: Qacar Çingiz .Azərbaycanın qədim və orta əsrlərdə yaşayan görkəmli oğulları.Bakı, Azərbaycan.

S.Muradov

HISTORY shaken the ruler of Azerbaijan - Tomiris Khatun

SUMMARY

In his scientific work the young researcher tries to investigate the glorious page of our history in the project's boundaries of “Let's intercede our historical persons.”He appeals to the period of time when dynasty of Ahameny ruled Azerbaijan before century and Tomris, the hero turkish woman, as a ruler of Aserbaijan left an indelible track in history. He considered a great debt for himself to bring Tomris's short part of

life to our attention.

С.Мурадов

**ТОМИРИС ХАТУН-АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПРАВИТЕЛЬНИЦА,
ПОТЯСШАЯ ИСТОРИЮ**

РЕЗЮМЕ

В своём научном исследовании молодой исследователь пытается взглянуть на славную страницу нашей истории в рамках проекта “Давайте заступимся за свои исторические личности.” Он обращается к истории Азербайджана до нашей эры, то есть когда Азербайджан входил в состав империи Ахеменидов. Он описывает жизнь Томирис- тюркской женщины-правительницы, оставившей след в истории.

MÜNDƏRİCAT

Şahlar Şərifov	Xəlifə Ömər in ədliyyəyə bağlı prinsipləri	3
Nurlan Nəsirov	Elxani hökmdarı Sultan Əhməd Təküdə r xanın daxili və xarici siyasəti (ingilisdilli tarixşünaslıq əsasında)	13
Bayram Quliyev	Şəms Təbrizi və onun təsəvvüfə dair bəzi fikirləri (ingilisdilli tarixşünaslıq əsasında)	24
Bəymirzə Şabiyev	İrəvan qalasının tarixindən	31
Наргиз Ахундова	О распространении китайского фарфора в Сефевидском государстве	37
Фируза Хаятова	Армянский фактор в Южнокавказской политике Великобритании в 1914-1919 годы	47
Ильгар Нифталиев	Национальный состав Коммунистической партии Азербайджанской ССР (20-30-е гг. XX века)	60
Sevinc Hüseynova	Şimali Azərbaycanın qərb regionlarında köçkün rus məskənlərinin meydana gəlməsinə dair	69
Yaqut Məmmədova	SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycan – Rusiya mədəni əlaqələri	80
Tohid Məmmədov	Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu və Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq cinayət polisi təşkilatı İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosunun tarixi fəaliyyəti	87
Джеби Бахрамов, Джейхун Алекперов	Британо-азербайджанские экономические связи и нефтяной фактор	100
Elgün Qəhrəmanov	Türkiyə-Rusiya münasibətlərində çeçen problemi	118
A.Ф. Акбарова	Феномен Brexit или эффект домино: к некоторым проблемам объединенного старого света на новом этапе	126
Vazeh Əskərov	Fransa - Azərbaycan əlaqələrinin tarixinə baxış	133
Təranə Quluzadə	Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarında təsərrüfat məişətinin bəzi məsələlərinə dair	140
Ahmet Yüce	Bağımsızlıktan günümüze Azərbaycan – Türkiye Savunma Senayi (SS) işbirliğı fealiyyetleri (1991-	151

	2015)	
Leyla Ələkbərova	XX əsrin sonlarında azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası	179
Пилипчук Я.В.	Финно-угры в войсках Русского государства	190
Telli Korkmaz	Büyük Bozkırın sırlı atları	212
	Elmdə yaşayan ömür (Solmaz Qaşqayın 80 illiyinə)	222
Suad Muradov	Tarixi silkələyən Azərbaycan hökmdarı- Tomiris xatun	227

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.

2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.

3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times New Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.

4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).

5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

